
СОЦІОЛОГІЯ:

ТЕОРІЯ,

МЕТОДИ,

МАРКЕТИНГ

2022/2

КВІТЕНЬ — ЧЕРВЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Наталія Костенко (Київ)** Всередині та поза межами ідентичності
в культурному досвіді пандемії та війни 5
- Сергій Макеєв (Київ)** Інституційні стани: норма, патологія,
надзвичайність 22
- Олександр Резнік (Київ), Олег Козловський (Київ)** Особливості вимірювання
популістських орієнтацій громадян у соціальних науках 40
- Олександр Рахманов (Київ)** Феномен популізму у розвинених та перехідних
суспільствах: особливості проявів та детермінанти 59
- Олександр Стегній (Київ)** Дискурсивний аспект достовірності
емпіричного соціологічного знання 74
- Валерій Казаков (Київ)** Микола Кондратьєв: теоретико-методологічні
основи дослідження суспільства 93
- Максим Паращевін (Київ)** Динаміка підтримки соціальних змін в Україні
та конфесійна належність: чи є зв'язок? 113
- Максим Касянчук (Київ)** Мова ворожнечі щодо ЛГБТ в українських
онлайн-медіях 138
- Kateryna Maltseva (Kyiv)** Stress perception: A pathway from socio-economic
status to health 162

SOCIOGRAPHY

- Kiril Sharapov** (*Glasgow, Edinburgh, the United Kingdom*), **David Anderson** (*Edinburgh, the United Kingdom*), **Olga Burova** (*Kyiv*), **Viktoria Nazarenko** (*Kyiv*), **Olena Polishchuk** (*Kyiv*) The impact of the COVID-19 pandemic on people with disabilities in Ukraine: Perspectives of the organisations of persons with disabilities 177

ДИСКУСІЇ

- Круглий стіл «Освіта: царица для соціологічних досліджень та запорука виживання суспільства в надзвичайних умовах» 187

Нагадуємо!

Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплатити часопис можна в будь-якому відділенні зв’язку.

Передплатний індекс

за Каталогом періодичних видань України 2022 року — **74276**.

CONTENTS**ARTICLES**

- Natalia Kostenko** (*Kyiv*) Inside and outside of identity in the cultural experience of pandemic and war 5
- Serhii Makeiev** (*Kyiv*) Institutional states: norm, pathology, emergency. 22
- Oleksandr Reznik** (*Kyiv*), **Oleg Kozlovskiy** (*Kyiv*) Peculiarities of measuring the citizens' populist orientations in the social sciences 40
- Oleksandr Rakhmanov** (*Kyiv*) The phenomenon of populism in developed and transitional societies: features of manifestations and determinants 59
- Oleksandr Stegnii** (*Kyiv*) Discursive aspect of the trustworthiness of empirical sociological knowledge 74
- Valerii Kazakov** (*Kyiv*) Mykola Kondratiev: theoretical and methodological foundations for the study of society. 93
- Maksym Parashchevin** (*Kyiv*) Dynamic of support for social changes in Ukraine and confessional belonging: is there a connection? 113
- Maksym Kasianczuk** (*Kyiv*) Hate speech towards LGBT in Ukrainian online media 138
- Kateryna Maltseva** (*Kyiv*) Stress perception: A pathway from socio-economic status to health 162

SOCIOGRAPHY

- Kiril Sharapov** (*Glasgow, Edinburgh, the United Kingdom*), **David Anderson** (*Edinburgh, the United Kingdom*), **Olga Burova** (*Kyiv*), **Viktoria Nazarenko** (*Kyiv*), **Olena Polishchuk** (*Kyiv*) The impact of the COVID-19 pandemic on

people with disabilities in Ukraine: Perspectives of the organisations of
persons with disabilities 177

DISCUSSIONS

Round table discussion «Education: a field for sociological research and
a guarantee for survival of society in emergency conditions» 187

Підписано до друку 6.07.2022 р. Формат 70×108/16.
Ум. друк. арк. 13,25. Обл.-вид.арк. 13,12. Тираж 100 прим. Зам. № ??.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу
“Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
Віддруковано ФОП Андрієвська Л.В., м. Київ, 02099, вул. Бориспільська, 9а
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 5190 від 29.08.2016 р.

НАТАЛІЯ КОСТЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор, завідувачка відділу соціології культури і масової комунікації Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

NATALIA KOSTENKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Head of the Department of Sociology of Culture and Mass Communication, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

natalia.kostenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4689-8886>

Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни

Ще півстоліття тому уявлення про ідентичність активно обговорювалися мовою рольових теорій, суперничали з ними в соціологічних і культурологічних поясненнях індивідуальної та колективної агентності [Stets, Burke, 2003]. Натомість сьогодні апеляції до ідентичності — звичний жест публічної риторики, яка нестримно називає «речі своїми іменами», що, безперечно, роздмухує афективну атмосферу в суспільстві, але навряд чи веде до ясності розуміння реального стану справ. І варто зауважити, що із плином життя, коли, здавалося б, індивід міг отримувати дедалі більше свідчень стосовно своєї власної ідентичності, підтвердити її, розібратися, який час і місце його непереможно приваблює, цього не відбувається. Ідентичність нерідко заводить нас у глухий кут, продовжуючи підкидати питання, що на них, як ми вважали раніше, уже існують відповіді.

Недавні перетворювання ідентичності

Останнім часом дедалі частіше говорять про стани «після ідентичності», маючи на увазі радше не метаморфози, що відбулися з поняттям у контекстах «постсучасності», а необхідність послабити войовничість і комодифікованість тих явищ, що нерідко ним поймаються, й вони стають предметом відчайдушного обстоювання та претензій на значущість. Ідентичність, як відомо, — це визнання нашої унікальності та відмінностей. І варто спробувати досягнути, «що в нашій відмінності може бути спільного» [Rutherford, 2007: р. 59], тобто оглянути обрії нашої спільності, відтворюваної тієї чи тією мірою щоразу, коли, здавало-

Цитування: Костенко, Н. (2022). Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 5–21, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.005>.

ся б, окремішність і розрізненість є постульованими й безповоротними, осмислити засади можливого «гуманізму без гарантій» (С. Гол), що не применшує своєрідності й очевидних розбіжностей традицій, спільнот, окремих людей. Або навпаки, пручатися несподіваній розколотості, розпорошеності, здавалося б, міцної єдності. Зараз, коли ми переживаємо подію війни, для нас це радше питання майбутнього.

Ще зовсім нещодавно становище обтяжилося через ситуацію вірусної пандемії, знеацька потужної і тривалої, що викликало потребу у світової спільноти в тестуванні нових моделей усіляких взаємодій, масштабних і локальних, вочевидь проблематизуючи сформований глобальний порядок на тлі змін у культурних та інформаційних режимах, вимушеної закритості національних територій і захоплено реалізовуваної біополітики. Прояви ідентичності індивідів і груп, як і розуміння її, це заторкнуло безпосередньо, позаяк саме дедалі наполегливіше утвердження універсальних правил світового руху дало змогу останнім часом, заручившись інструментами конструктивізму, розуміти ідентичність як фрагментарне, рухливе, винайдене та мультипліцитне утворення, що є контекстуально залежним і задовольняє домінуючі умови. Що назагал узгоджується з культурною логікою «пізнього модерну», яка поставила під сумнів усталеність ідентичностей, продиктованих структурними імперативами, але схильними набувати все більшої таргетованості, як того вимагає ринок, і політичні домагання, історично або футуристично вельми виразні. Доля ідентичностей цілком очевидно вписувалася у примножувані контексти глобальних комунікацій, дедалі інтенсивніші потоки фінансів, товарів, інформації, технологій і, ясна річ, переміщуваних по світу людей в неприборкуваних міграційних процесах, що потребує особливої політики ідентичності, яка не має однозначних рецептів. Це й зрозуміло, адже ідентичність, за словами Зігмунда Баумана, була породжена як проблема і тільки й може існувати як проблема, означаючи ніщо інше, як спробу уникнути невизначеності [Bauman, 1990, 1996]. Зусилля такого штибу, як правило, далекі від переконливого результату в цій «тяглій» повсякденності, що збирається в потоки, захоплюючи сингулярні частки, переміщуючи та змішуючи індивідуальні бажання та прагнення спільнот.

Невизначеність, між тим, помітно посилилася, коли нагрянула пандемія, що, мабуть, уже видається побляклою метафорою зміни сформованого світового порядку, набуття досвіду інших форматів співпраці держав і людей, загострюючи вже дебатовані й раніше припущення стосовно подальшого розвитку транснаціональних процесів. Як розмірковує Майк Фезерстон у вступі до спеціального випуску часопису «Theory, Culture & Society», присвяченого стану глобальної культури, такі припущення розвиваються сьогодні [Featherstone, 2020]:

- 1) не фокусуючись суто на «картографічному» розумінні глобального, але радше осягаючи його в термінах «мультинатуралізму», різних кліматичних та екологічних режимів;
- 2) усвідомлюючи необхідність взаємодії «цивілізаційних» утворень, скажімо, Китаю чи Росії, із розташованими поруч національними державами, які на тлі біологічної загрози продемонстрували свою автономність, під-

вишучує при цьому увагу до світових історій, альтернативних західно-центричній версії;

- 3) фіксує рух від «культури домінантного приватного», що викликає занепокоєння з приводу нав'язаної одноманітності («макдональдизація» та ін.) та тяжіння до увиразнення широкого спектра місцевих культур — глобалізації розмаїття, що не заперечує змішування культурних імплікацій у різних місцях та ідентичностях, задля забезпечення глобального міксу або, можливо, диз'юнктивного сприйняття;
- 4) розуміючи, що світ «після пандемії» — у зв'язку із призупиненням безперервної коліс рухливості, фізичних контактів і з перенесенням їх у віртуальність — може ставати дедалі фрагментарнішим, але, можливо, і більш пружним. Цілком припустимо, що глобалізаційні рухи вже зсуваються на інші рівні. Нові технологічні розробки, штучний інтелект, блокчейн, 3-D друк, робототехніка тощо полегшують роботу на відстані й забезпечують більшу глобальну зв'язаність, а соціальне дистанціювання та обмеження стосовно прямого спілкування стимулюють інші форми непрямої й віртуальної комунікації [Featherstone, 2020].

Що ж стосується індивіда, то можна сказати, що силою обставин біологічної загрози він опинився у ситуації випробування на «голе життя» у термінах Дж. Агамбена, коли легітимні домагання влади на повне захоплення людської тілесності та життя викидають на поверхню нові відмінності, розщеплюючи поширені раніше ідентичності, формуючи інші або реформатуючи залишки колишніх, та протистоять, можливо, системній самотності на тлі відчутно ширшої доступності цифрових контактів.

Проте українському суспільству, як і більшості європейських, так і не вдалося плавно переміститися у стан «без пандемії», де передбачалося, що «світ уже ніколи не буде колишнім», планомірно чи хаотично його прожити, адаптуючись і відкриваючи нові можливості взаємодій. Раптово змінений контекст того, що відбувається, подія війни із вторгненням Росії потребували концептуальних уточнень, коли невизначеність і множинність онтології ідентичностей у стані пандемії очистилися до втіленого протистояння внутрішнього і зовнішнього, поділивши простір і час на «ми» і «вони».

Як відомо, в нашому історичному проміжку і місці перебування, у трансформованому культурному і соціальному середовищі українського суспільства чинник близькості війни на Сході, котра ніяк не віддалялася, перманентно погрожуючи радикальною ескалацією практично в обрїях планетарної географії, був істотно значущим вже не один рік поспіль. Поза сумнівом, це спонукало нас, хоча й по-різному, ідентифікувати свою позицію, своє ставлення до ситуації, реагуючи на сумніви та тривогу, здійснювати вибори — декларовані, позірні та справжні. Але зараз змінилося багато чого — співпричетність до суспільства, *факт громадянства перетворився на екзистенційний досвід людей*, і ціннісне резюме ідентичності уявилося напрочуд очевидно, куди різкіше й певніше, ніж це видавалося у стані пандемії й довгострокової близькості воєнного конфлікту на Сході. Адже, і тут не можна не погодитися з тими дослідниками, котрі розуміють ідентичність як деяку роздвоєну, але разом із тим злютовану

воедино смислову опору людського існування: «Ідентичність виражає два наші найбільші — і несумісні — бажання в житті: свободу і безпеку» [Rutherford, 2007: р. 31]. Схоже, що розмірковуючи сьогодні про ідентичність, ми неодмінно зіткнемося з двома методологічними перешкодами, котрі не варто долати незважено. Це **невизначеність і множинність** у найрізноманітніших просторах і в різних градаціях. Утім, такі припущення, хоч би як ми їх собі уявляли, — метафоричними втіленнями буттєвості, деякими аналітичними координатами або ж цілком усталеною соціологічною лексикою, не без підстав стають ключовими словами і ракурсами при обговоренні більшості феноменів і відносин, що стосується сучасних людей і суспільств.

Непрозорий концепт

Як символічна генералізація ідентичність може видаватися самототожністю, «смыслом себе» (С. Гантингтон), що, втім, і сьогодні не звільняє її від розбіжних інтерпретативних контекстів через приховану в понятті подвійну тотожність — одночасне відсилання до унікальності й однаковості, відповідно до латинських коренів *ipso* та *idem* [Рікер, 1995: с. 20]. Обидва корені фіксують стан тотожності, притаманної обговорюваному предметові, однак перший вказує на безперервність і сталість у часі (тотожність самому собі), другий — на незмінність (тотожність як аналогічність). Тобто поняттям фіксується невичерпна й до кінця не здолана напруженість між особливим і спільним, сингулярним і категоріальним, внутрішнім і зовнішнім, оскільки в транспарентній версії перший смисл передбачає певну одиничність в суб'єкті, натомість другий відсилає до норми, типу, класу або принаймні зразка. Ідеться про конфлікти та компроміси інтерпретацій, смислові суміщення та зсуви, що апелюють до співіснування, співприсутності ідентичностей суто індивідуальних і нормативних, групових, комунітарних, що даються знаки, в тому числі, реакціями на наші розповіді про себе. Такі наративи призначені Іншим, тим, кого ми гостро потребуємо, щоб заявити про свою присутність у цьому світі, — розповіді, без яких нам не обійтися. А втім, радикальний незбіг, розриви між нашим автентичним, потаємним «я», що не підлягає повному розкриттю й культивує уявлення про себе, і зовнішнім, побаченим з боку змістом особистості та її агентністю не полишають сучасні концептуалізації ідентичності як їхній невичерпуваний методологічний актив. Суть проста: суспільне життя й інституційні регламентації, узаконені правилами, розпорядженнями, звичаями, не можуть не створювати перешкод здійсненню людських можливостей та ймовірностей, добуванню глибоких особистісних ресурсів. Власне, розуміння цього, як відомо, має давню історію, що веде відлік з часів античності, через пошуки спасіння душі релігійною свідомістю, раціоналізм суспільних домовленостей, які комбінують добровільність і примусовість взаємодій і т. ін.

Будь-яка ідентичність, аби бути такою, знати і відчувати, що «я є» або «ми є», потребує найрізноманітніших свідчень, претендує на визнання, закликає до нього, розраховуючи на особливі процедурні інструменти або очікуючи цілком ефемерних, угадуваних алузій. У сучасних ліберальних демократіях проблема навряд чи має розв'язання, як зазначає Френсис Фукуяма, розмірковуючи про

три типи визнання із різними смисловими акцентами, але неодмінно сумісні з чутливою етичною змінною, — *гідністю*, що може бути обмежена внаслідок несправедливо заниженої оцінки індивіда або спільноти, неправомірно висловленої підозри та звинувачення щодо них. «*Тимос* — це та частина душі, що пристрасно жадає визнання і поваги людської гідності» (судячи з примітки, *Тимос* (грецьк.) — «несамовитий дух стражів» у «Державі» Платона. — Н.К.); *ізотимія* — це вимога поваги нарівні з іншими людьми; а *мегалотимія* — це прагнення публічного визнання своєї винятковості» [Фукуяма, 2019]. І якщо *тимос* більше дотичний до якихось механізмів внутрішньої секреції, до інтроспективного «я», що продукує гнів, гордість, гідні судження, то інші формати визнання в інтерпретації Фукуями втілюються за участі Інших, у суспільному резонансі.

Напевно, можна прийняти окреслений Фукуямою історичний тренд у політиці ідентичності сучасних демократій — витіснення *мегалотимії*, як публічного пошанування обраних *ізотимією*, що передбачає рівність усіх від початку [Фукуяма, 2019]. Але ніяк не можна вважати його переважним — радше одним із кількох, зі зворотним вектором або змішаними, не фіксованими точно, особливо коли йдеться про поточний час. Мабуть, селебретис і претенденти на публічну репрезентацію в усьому світі сповідують альтернативну точку зору. Однак не варто нехтувати смисловими, статусними, афективними, естетичними відмінностями активності «панування» і «популярності», де перше не позбавлене семантики переваги та дистанції, натомість друге — співпричетності й егалітарності.

Вплив латентного або маніфестованого етичного позову про визнання ідентичності з усіма її правами на суспільну мобілізацію та активність може виявитися сильнішим, ніж у випадку реакції на суто матеріальні обмеження та нерівність, і помітно загострювати економічні претензії, що добре відомо з досвіду соціальних рухів, протестів і, тим паче, воєнних дій.

Питання про легітимацію культурних ідентичностей, як і стосовно самого концепту, з огляду на доречність відмінності між соціальними й культурними аспектами ідентичності, є не надто простим для однозначних висновків. Претензії ідентичності на онтологічну вираженість, на позицію, на присвоєння імені мають бути сприйняті яким-небудь суб'єктом чи інстанцією, здатною до називання, наділеною компетентністю і кваліфікацією давати визначення, як правило, в дискурсивних практиках різного роду. Простіше кажучи, щоб знайти та підтвердити свої претензії на осмисленість буття, ідентичність потребує відповіді Інших.

Розрізняють, назагал, два типи легітимації — за *приписом* і за *фактом* (Ліутар). Перший тип реалізується з переваженням правових, статистичних, структурно й ідеологічно виправданих, історико-культурних сигніфікацій, до яких належать ціннісні преференції, культурна пам'ять, мова, історія, етикет, культурні артефакти. Другий — із застосуванням медійних (візуальних і вербальних образів та символів), експертних (з посиланням на знання), естетичних (у смакових номінаціях) і т.ін. позначень. Такі сигніфікації здійснюються в різноманітні способи — *ідентифікацією* (називанням, позначенням, у форматі видимості), *перформативом* (проголошенням, утвердженням/самоствердженням),

нарративом (описом) — і в різноманітних режимах — у публічності чи в повсякденності [Костенко, 2001: сс. 81–85]. Цифрові можливості мереж та алгоритмів інтернету небувалим раніше чином інтенсифікують як не обтяжувані пошуком засад легітимативні практики, так і ті, що їх дезавуюють.

У претендентстві на визнання й суперництві за пріоритети, вдаючись до навдивовижу різноманітних та неординарних технологій, ідентичності незрідка опиняються в парадоксальних і казусних ситуаціях і станах. Подібних до того, що відкриті можливості знаходити власний біографічний вихід зі звичайної соціально і культурно сфабрикованої невизначеності, нетривкості, ненадійності обіцяють, що ми зможемо стати ким завгодно, влитися в будь-яку страту, відчути співпричетність до певної реальної чи уявлюваної спільноти, але прагнення бути ким завгодно виключає можливість бути самим собою [Rutherford, 2007: p. 8].

Соціологічній перспективі пізнання ідентичностей є від чого відштовхнутися — чи то від ідеї «культурного безладу» Зимеля, чи то, скажімо, від праці Вільяма Джеймса, чий інтерес стосувалися емпіричного життя «я», або ж від концепту «фігурації» — мереж взаємозалежностей між людьми, концептуалізованих Норбертом Еліасом у «Суспільстві індивідів» 1939 року [Еліас, 2001]. Проте назагал теоретичний ресурс для референцій тут доволі значний, охоплює найкращі імена зі сфери соціології та наук про культуру й чітко виражений дослідниками ідентичності, котрі вишукують нові аналітичні повороти й адекватні асоціації [Макеєв, Оксамитная, Швачко, 1996; Соціокультурні ідентичності, 2002; Костенко, 2001; Федотова, 2006; Верменич, 2016; Кривда, Сторожук, 2018]. Артикульовано така перспектива представлена вже у дослідженні Е. Еріксона, котрий чітко позначив можливості перетину суб'єктивного і групового досвіду в індивідуальній дії, у сприйнятті власної самості, її наступності в часі та визнанні Іншими. Ідеться про розуміння ідентичності як процесу самовизначення, постійно поновлюваного, згідно з вимогою співвіднесення себе із соціальною реальністю [Erikson, 1994; Полякова, 2016].

Мірою посилення соціальної та культурної невизначеності, що настає індивіда і розхитує інститути, уявлення про людину модерну вже не обов'язково фіксуються у світі, котрий перестав бути керованим, і не експлікуються ані повсякденною свідомістю, ані класичними теоріями соціальної дії від М. Вебера до Т. Парсонса, концепціями соціальних ролей і габітусу. Ідентичність нерідко пояснюється в інсайтах феноменології повсякденності (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман), бачиться як конструкт, винахід, як рефлексійний проект, що перманентно переглядає суб'єкт — індивід або спільнота (реальна чи уявлювана), які обирають версії себе із розмаїття пропозицій експертних і знакових систем у пошуках якогось інтеграла. Саме так розглядає ідентичність Е. Гіденс; у його розумінні, вона (ідентичність) створює відчуття цілісності та безперервності «духовної і тілесної особистості», підтримуваної саморефлексією у термінах життєвих етапів [Giddens, 1991].

Розсування культурних обривів у дискурсі про ідентичність із залученням досвіду Фуко, Деріда, Бодриєра та ін. привносить чимало аксіологічних, філософських, лінгвістичних, антропологічних та інших аргументів. Тим самим щоразу підтверджуючи знайому думку Баумана про те, що культура, яку ми може-

мо створити і якою можемо поділитися, — це і є наш якір у тяглому і, додамо, вельми невизначеному та імовірнісному сучасному світі.

Прихильники вирішальної ролі глобалізації в побудові сучасного життя, його структурних і культурних імплікацій претензійного «універсального» і розмноженого «локального» слідом за Бауманом розуміють ідентичність як обов'язок, який постійно покладають на індивіда або колективність, як мозаїчний, мінливий, хиткий стан, потрапляючи в який суб'єктивність позиціює себе проектом радше тимчасовим, відгукуючись на контекстуальні впливи. Утім, довгострокова, точніше, атемпоральна перспектива такого проекту «на всі часи», що залишається незавершеним, незреалізованим і підлягає вдосконаленню, не заперечується як охоронний маркер самототожності.

Власне, навігаційні покажчики соціологічної думки стосовно ідентичностей звернені у протилежні боки методологій *есенціалізму*, що наполягає на незмінній суті та автентичному походженні, нерозкладній підставі, і *конструктивізму*, що має інструментарій і технології, аби винаходити й проектувати, розводячи їхні полярні версії, але залишаючи шанси комплементарності та сумірності.

Щодо колективних ідентичностей

Конструювання ідентичності й перетворень, що з нею відбуваються, як генераційний механізм її явності набуло експліцитної сили з лінгвістичним поворотом другої половини ХХ століття, що зосередився на побудові смислу в мові та уявленні. На відміну від гуманістичних культурних теорій, уґрунтовуваних на ідеях і концептах досвіду недиференційованого унітарного суб'єкта (як, скажімо, у Раймонда Вільямса), напрями досліджень ідентичності, що мають за спадок, переглядають чи сповідують структуралізм, розцінювали суб'єктивність як продукт дискурсу, ідеології, мови, оскільки умови існування можна було «прожити» лишень «через категорії, класифікації та рамки культури» [Hall, 1980: p. 57]. Ідіома Фердинанда де Соссюра «у мові немає нічого, крім тотожностей і відмінностей», яку й сьогодні сприймають переважна частина течій сучасної лінгвістики, незалежно від того, якою мірою розгорнуто чи стисло вони трактують і мову, і мовлення, навдивовижу доречно проєціюється на інструментальні матриці вироблення ідентичності. Деконструкція і тотожностей, і відмінностей, застосовна до різноманітних за масштабами полів, фрагментів культурної реальності, її текстових верифікацій, артефактів, динаміки в інституційних і персональних проявах, надихнула послідовників, узаконивши буквальність називання як лінгвістичного зразка ідентичності, але зовсім не захищаючи її від множинності інтерпретацій, поміщаючи у простори мовних перформансів. Піддаючи сумніву антропоцентричні методології, прихильники перезбирання суспільства в алгоритмах мереж, що об'єднують у взаємозв'язку human і nonhuman агентів, переконують у значущості матеріальних і технічних втілень ідентичності, її тілесних, енергетичних реакцій, співвіднесеності з речами на паритетних засадах. Такий концептуальний поворот у термінах ідентичностей вимагав би спеціальної уваги.

Неоліберальні тренди культурного типу, схоже, запевнили нас у парадигмі, згідно з якою варто жити, — верховенства індивідуального культурного вибо-

ру, що потребує підтверджень та відданості. Не секрет, що ідентичності, переміщені у сфери культурного споживання — статусного, смакового, такого, що культивує афекти, домагається видимості з боку, поряд із завбачуваними очікуваннями на претендентство виразної індивідуальності з креативним началом, далекоглядними задумами та вмінням себе подати, аж ніяк не забезпечують відчуття певного роду загального благополуччя. Попри регулярні моніторинги нерівності в можливостях і практиках споживачів, агресивний продаж споживчих кредитів тощо, вони неминуче трансформують також інші царини. Соціальні контакти незаперечно переймаються прагненням придбавати, споживати, кооптуються в алгоритми ринку, підкоряються його правилам, підлаштовуючи активність і мобілізацію під виконання «функції монети» (Еліас). Те саме стосується сімейних стосунків, політики, освіти, комунікацій. «Неоліберальний економічний порядок, — зазначає Джонатан Резерфорд, — деполітизував ідентичності, відтворюючи соціальну діяльність і взаємини між людьми як ринкові відносини між людьми та речами» [Rutherford, 2007: p. 9], якщо мати на увазі товар, але зовсім не зсув у бік онтології human–nonhuman взаємозалежностей.

Подвійна тотожність, що вміщується і співіснує в ідентичностях, таким чином, виявляє себе в різних дилемах, антиноміях і гібридних версіях, зміщених у різні перспективи й пункти огляду. Розрізнення ідентичностей самототожності, стурбованих легітимною приватизацією свого імені, та ідентичностей різною мірою комунітарних, сумірних із нормою, нерідко модифікується в розрізнення за розміром, масштабністю суб'єктів — індивідуальних і колективних, що й досі дискутується в рамках соціологічних і культурних концептуалізацій.

Апеляції до індивідуальності цілком правомірні та зрозумілі, коли вже йдеться про ідентичності споживання культури та участі в культурі, яка спокушає реалізацією бажань, бонусами статусів і соціальних позицій, визнанням віртуальних утілень себе та інших у мережах інтернету, що конкурує з потребами, продиктованими людським існуванням та інституціями. Однак це навряд чи є вичерпним тлумаченням ідентичностей, що співвідносяться з культурними, мають комодифіковані «туристичні» версії, але, потрапляючи в орбіту влади, нарощують відцентрову силу, набувають конфліктності, кредо протистояння, ресентименту, пасіонарності й агресивності, відповідно до культурних ідеологій нових еліт.

Власне досвід соціальних рухів кінця 1960-х років вельми красномовно засвідчив продуктивність групових ідентичностей, що вийшли на захист своїх прав і культурного самоствердження стосовно раси, статі, сексуальності, що було підхоплено іншими маргіналізованими категоріями громадян з особливими потребами, збуджуючи суспільну свідомість і загострюючи реакції владних структур. Помітна активність протестів, революційних подій, що претендують на зміни в суспільстві та вписують ідентичності в політичний порядок денний, — від «арабської весни» до університетських виступів, «жовтих жилетів» або «Black Lives Matter», — пожвавилася від середини ХХ століття, продемонструвавши енергетику групової дії, здатної до рішучих кроків у протиставленні себе владі, та актуалізувавши політику ідентичності. Це зрештою оберталось як триумфами, так і відступанням комунітарних інтенцій, як, наприклад, у радикаль-

них зразках інокультурних груп мігрантів чи нещодавніх рухів антивакцинованих із політичними гаслами.

Проте першою чергою політики ідентичності стосуються великих тривких, відтворюваних у структурі сучасних соціумів спільнот, — етнонаціональних, конфесійних, гендерних, регіональних, котрі, заручившись примордіальними властивостями, обстоюють особливості локального, сакрального, традиційного, історичного. Есенціалістські настанови їх розуміння, підкріплені консервативним дискурсом, залишаються доволі виразними і непохитними серед доволі багатьох дослідників, незважаючи на актуальність витончених моделей і практик конструктивізму. «Сучасна концепція ідентичності, — констатує Фукуяма, — найвищою цінністю вважає автентичність, щирість, істинність тієї внутрішньої сутності, якій не дозволяють виразити себе. Ця концепція перебуває на боці внутрішнього, а не зовнішнього “я”» [Фукуяма, 2019].

Утім, такі великі та «важкі» ідентичності також далеко не стабільні й відрізняються еволюційними трендами. Останніми роками кількість людей в Україні, які ідентифікують себе як «українці», і тих, для кого рідною мовою є українська, помітно зросла з різних причин. Зокрема, через фактичне скорочення російськомовного населення у зв'язку з анексією Криму і тривалим воєнним конфліктом у Східному регіоні. Після відкритого воєнного вторгнення Росії фіксуються наміри громадян стосовно свідомої активності з перезбирання ідентичності, формування себе як *проекту українця*, громадянина України, який розмовляє українською, що увиразнюється через публічні виступи та соціальні мережі. Так само як і підтвердження місця свого проживання: за даними опитувань, проведених наприкінці березня, 95% респондентів мають намір жити в Україні.

Або ж, візьмімо розгорнуті гендерні класифікації, вимірювані сьогодні шкалою в десяток альтернатив, хоча латентна схема, котра підспудно визначає стан справ, як і раніше, все ще проста: *білі, заможні, освічені чоловіки і решта*. Та й механізми легітимацій не зводять до звичних, використовуючи пропоновані масовою культурою, соціальними мережами та публічними номінаціями. Утім, як зазначає британський історик Пенелопа Корфілд, «ідентичності насправді настільки складні та водночас настільки індивідуальні, що будь-яка культурна політика, ґрунтована на стереотипних припущеннях, є образливою для залучених осіб» [Corfield, 2021]. Одна із причин полягає в тому, що відмінності у зовнішності, походженні, статусі, культурних схильностях і досвіді залишають різні сліди, що ведуть до безлічі ідентичностей, що перетинаються і навіть конфліктують між собою, а деякі з них наочніше за інші актуалізуються за певних обставин.

До події повномасштабної війни з Росією можна було б погодитися з поширеною думкою, буцімто індивіди в нинішній час почуваються цілком уповноваженими в якості споживачів, але навряд чи як громадяни, комунітарні одиниці, чий зусилля зі змінювання соціумів можуть виявитися марними або, принаймні, такими, що призводять до ефектів, розбіжних із декларованими цілями і завданнями. Перебування соціумів у стані пандемії коронавірусу показало, що коли ми можемо ідентифікувати себе з автономним суб'єктом або діяти як щойно формоване багатоманіття розщеплених множин із різними несумісними, на перший погляд, аспектами, залишаючись при цьому у своєму власному тілі, то з

«колективними ідентичностями» все куди більш обтічно, аморфно і непрозоро. Аж до цілком усталених констатацій із приводу того, що будь-які твердження про колективну ідентичність є спірними й опис її неминуче буде неповним та спотвореним і що аналітичний потенціал використання такого уявлення й таких концептів є вельми проблематичним [Brubaker, 2006].

Справді, в сучасному світі щойно з'являться якісь прояви ідентичності, що вказують на належність до спільноти, їх миттєво перехоплюють владні чи ринкові імпульси, поміщаючи таку декларовану тотожність у простір ідеології або маркетингу, наділяючи самовпевненістю брэнда або громадянською, політичною впевненістю, далеко не завжди безсумнівною й однозначною [Giesen, Seyfert, 2016]. Усі масштабні утворення та одиниці — феномени чи концепти, якими оперує соціологія, — підпадають під дію такого роду активності.

Існують підходи до розуміння колективної ідентичності як до «пливкого» або «порожнього» означального, поля нечітких середніх значень, яке можна наповнювати різноманітними інтерпретаціями, навіть якщо вони не узгоджуються між собою, залишаючи простір для певної таємниці, котру зрештою, як передбачається, можна розкрити у руйнівних і палких публічних дебатах [Giesen, Seyfert, 2016]. Вважається, що колективна ідентичність прихована в уявних генах історичних героїв, так званих успішних людей, інших зразкових особистостей, «привидів минулого», що прагнуть вивільнення [Rutherford, 2007], тобто аж ніяк не репрезентативних представників спільноти чи групи. Радше колективна ідентичність — це не теоретичне припущення, а емпіричний вимір. І його можна продукувати в найрізноманітніших контекстах, спираючись, наприклад, на масові опитування в порівнянні думок етнічних груп або, припустімо, контент-аналіз сприйняття мережевих матеріалів, присвячених стилю життя «веганів», що набуває популярності [Davis, Love, Fares, 2019]. Спостереження показують, гадають певні дослідники, що утвердження колективної ідентичності в умовах нечіткості й турбулентності не досягається шляхом урівноважування агоністичних точок зору, ціннісного консенсусу в дискурсивній етиці, заданій Просвітництвом, суперечливого використання історичної та культурної спадщини. Та, мабуть, навпаки, ці розбіжності де-факто є рушіями колективних ідентичностей. Замість бути проблемою для їх формування, дискусії та заперечення фактично є головним механізмом їх підтримання; можна навіть сказати, «колективна ідентичність для її збереження і генерації логічно потребує таких агоністичних практик» [Giesen, Seyfert, 2016: p. 112]. Проте різною мірою і в розрахунку на різний результат. У стані війни, як пересвідчилося українське суспільство, комунітарне «ми», сформоване як контекстуально опосередкована єдність з ціннісним кредо «свободи, гідності, безпеки», високою довірою до влади та військових, практиками взаємодопомоги, «органічної солідарності» за Дюркгаймом, відштовхується від антагоністичного сприйняття протилежного колективного суб'єкта «вони».

Нова нормальність страждання і справедливості

Типи ідентичності, конструйовані зі сполучень різних імплікацій подвійної тотожності, їй властивої, залишають за індивідуальним проектом уявлення про

глибину свого внутрішнього «я», котре, будучи інспірованим інтенціями сучасної культури до суб'єктивізму [Taylor, 1997: pp. 28–29], підлягає забезпеченню та збереженню, ухиляючись від нав'язуваних стандартів відповідності. Разом із тим за умов, коли рутинні нормативні режими дають збої, розмиваються, конкурують зі щойноформованими, що характерно для станів «emergency», ущільнених на тлі пандемії та воєнної загрози, перспектива індивідуальної цілості внутрішнього «я» стає не надто виразною і переконливою. Визначену впевненість особистості обіцяє її «неодинокість», співпричетність до себе подібних. Дедалі помітнішими стають типи ідентичності, практикувані як дотримання культурних стилів, що не обов'язково цілком узгоджуються з тими, які зазвичай поділяють у співтовариствах. Вагома роль тут випадає загостренню екзистенційної тривожності з її культурно підготовленими патернами, якщо погодитися з відомою думкою, що культура є колективною відповіддю на унікальне людське осмислення власної кінцевості [Boski, Strus, Tiaga, 2013].

У першому наближенні ідентифікацію з такими культурними стилями можна кваліфікувати відповідно до 1) керування смислами, ціннісними орієнтирами та їхніми мотиваційними алгоритмами; 2) міри поінформованості та сприйнятливості до інформації, цифрової компетентності; 3) уміння розпоряджатися особистим і груповим культурним ресурсом, культурними практиками.

Ціннісні, смислові, мотиваційні виправдання будь-якого стилю активності жодною мірою не дотримуються якихось тривких ієрархій, указують, наприклад, на ймовірну амбівалентність одночасних ціннісних референцій до індивідуальної свободи й колективного блага, яким управляє держава, як у випадку протестів проти локдаунів, що активізують дискурс стосовно релевантності або сумнівності неоліберальних сентенцій. У процес конституювання ідентичностей, поряд з когнітивним (знання про свою одиничність і винятковість), дослідники дедалі частіше включають афективний та етичний компоненти, розмірковуючи про «політику ресентименту» (Фукуяма), «політику вулиці» (Батлер) або «політику вразливості» (Чуліпаракі). У смисловому підґрунті цих конструкцій, нагадаємо, артикулюються цінності *гідності*, інтерпретації яких навряд чи будуть однозначними й чітко визначеними, але є схильними до змін залежно від місця і часу, зверненими у бік свободи волі, самостійності, честі, а також носіїв спільної пам'яті, історії та досвіду. Але, безперечно асоціюючись з імперативом Канта, вони пов'язані з недооцінкою визнання ідентичності, знехтуванням чи несправедливим ігноруванням її домагань, розпорошенням її видимості в соціальному та культурному просторі, поряд зі зростанням прекаризації в сучасному світі — негарантованістю, ризикованістю існування, роботи, мобільності, доступу до благ [Батлер, 2018]. І це стосується будь-яких утілень подвійної тождності, що міститься в ідентичності. «Велика французька революція визволила сили, яким довелося сформувати два різні типи політики ідентичності, хоча в той час цей термін не використовували для опису ані тієї, ані іншої версії. Один напрямок цієї політики потребує визнання гідності особистості, а інший — гідності колективів» [Фукуяма, 2019]. У нашому власному недавньому досвіді є така ціннісна й символічна ідентифікація, вербалізована в недавніх подіях

зими 2013–2014 років. Одначе приватні та публічні роз'яснення з цього приводу не збігатимуться.

Пошуки моральних цінностей, людської гідності здійснюються і в екзистенційному вимірі ідентичності в термінах «жертви» у якості «афективної структури комунікації», як розвиває цю ідею Лілі Чуліаракі [Chouliaraki, 2021]. Афекти, за припущенням, є доволі автономними в демонстрації різної інтенсивності досемантичних і тілесних реакцій, здатними зумовлювати чималі економічні ефекти й не без підстав вважаються реальною умовою, внутрішньою змінною пізньокапіталістичної системи [Massumi, 1995: p. 109]. І ясна річ, їх захоплюють та експлуатують мережеві режими й сучасна алгоритмічна культура [Костенко, 2020].

У досвіді ХХ століття, аргументує Чуліаракі, статус жертви та уразливості як головного означального самості, що був присутній у суспільній свідомості і бував у реальності світових і локальних війн, антиколоніальних і соціальних рухів, керувався двома найвагомішими наративами та практиками ідентичності — психоаналізом і концепцією прав людини. Перший продукував «жертву» із будь-якої вразливості й організовував роботу з травмою шляхом терапевтичних розмов, збуджуючи особисті емоції. Парадигма «прав людини» надавала ідентичності юридичного захисту від фізичного і символічного насильства, розміщаючи уразливість у реєстрі соціальних позицій. Із початком нинішнього століття збіг посткризового стану західних суспільств після 2008 року із вибухом платформ соціальних мереж призвів до неоліберальної « нової норми», котра сьогодні настільки розширила, ускладнила та пришвидшила афективну політику вразливості всередині сучасного комунікативного контексту [Chouliaraki, 2021], що «місце людини у світі тепер можна побачити тільки крізь призму бути жертвою» [Brown, 2017: p. 421]. Фіксуючись на «істинному» стані людини, того, хто відчуває больовий синдром, «жертва» практично виявляється політично універсальною одиницею, оскільки може бути мобілізована різними ідеологічними течіями, тактично закріпитися за якимись позиціями політичного спектра, що набувають етичних бонусів, завдяки присвоєнню моральної цінності, властивій вразливості, що робить її носіїв вартими співчуття чи обурення [Chouliaraki, 2021].

Соціальні мережі надають платформи голосам уразливих персон і груп, контролюють їхню розрізнюваність і переконливість, відповідаючи завданню оповіщати про несправедливе ставлення до них, що спостерігалось в протестних рухах (Батлер), але разом підпорядковуючись правилам глобальних ринків з новими формами комодифікації, брендингу солідарності та емпатії [Van Dijck, Poell, De Waal, 2018]. У результаті у фокус суспільної уваги потрапляють персоналізовані й епатовані жертви, як у випадку сексуальних домагань, коли соціальні мережі формують спільноти визнання для обох груп, що страждають, — від насильства і від руйнування репутації. У той же час системна вразливість — верстви і групи, що посідають тяжке становище в соціумі, — залишається невидимою або непрозорою.

Так само, як і модифікації «уражених» верств і персон, що не покриваються узаконеними асоціаціями з малозабезпеченими віковими групами або пе-

реміщеними особами і жертвами воєнних злочинів у стані «нової нормальності страждання і справедливості» [Chouliaraki, 2021], що, не останньою чергою, утверджується за рахунок «цифрової ідентичності», винайдені в соціальних мережах із новою логікою афективної комунікації, цифровою економікою алгоритмів, практиками впливу на користувачів та їхнє оточення. І, ясна річ, на тлі великої кількості артефактів, постійно пропонованих символічними, а також nonhuman техно- і екосистемами, що збираються в неординарні колекції, ілюструючи й легітимуючи ідентичності.

* * *

Зрозуміло, і сьогодні, коли суспільство перебуває в події війни, поза межами домінантного протистояння «ми» — «вони» даються взнаки фрагментарні ситуативні ідентичності, які вже в наближуваний події миру піддадуть ризику виниклу спільну колективну відповідь на те, що відбувається, виявлять сумніви у сталості перевіреної воєнним контекстом єдності. Така органічна солідарність, найімовірніше, розщепиться на типи «самототожності», «слабкі» і «сильні» ідентичності (Ж.-Л. Утерс), що відрізнятимуться за ступенем залученості в більш небезпечні життєві колізії, за випробуваннями, за участю у просуванні до перемоги і наполягатимуть на визнанні [Портрет, 2022: 31 березня]. Вже зараз формуються особливі напрямки в дослідженнях ідентичності стосовно жертв агресії та воєнних злочинів російської армії, де парадигми роботи з травмою і правами людини, поряд з уявленнями про цифрові ідентичності, доведуть свою правомірність. Наскільки практики існування в пандемії із навичками реакцій на біологічну загрозу, протестованими моделями дистанційного спілкування у замкнених просторах і набутим досвідом виживання, інституційних і повсякденних взаємодій воєнного часу виявляться засвоєними і дієвими, покаже найближче майбутнє.

Усі ці концептуальні й докладні міркування не варто ігнорувати в наших зусиллях розрядити невизначеність поточних соціальних і культурних порядків і прояснити щось суттєве про ідентичності, індивідуальні та колективні.

Джерела

- Батлер, Д. (2018). *Заметки к перформативной теории собрания*. Москва: Ad Marginem.
- Верменич, Я. (2016). *Конструювання української ідентичності: національні і регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут історії України НАН України.
- Костенко, Н. (2001). Культурні ідентичності: перетворення та визнання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 69–88
- Костенко, Н. (2020). Мережева комунікація: алгоритмічний і ризикований зв'язок. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 5–23.
- Кривда, Н.Ю., Сторожук, С.В. (2018). Культурна ідентичність як основа колективної єдності. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 4 (8), 2 (June), 58–63.
- Макеев, С.А., Оксамитная, С.Н., Швачко, Е.В. (1996). *Социальные идентификации и идентичности*. Киев: Інститут соціології НАН України.
- Полякова, Н.Л. (2016). «Идентичность» в современной социологической теории. *Вестник Московского Университета. Сер. 18. Социология и политология*, 4, 22–42

Портрет абсолютно другого українця. Інтерв'ю НВ с професором Либановою о кардинальних изменениях в обществе. 31 марта 2022. Режим доступу: <https://life.nv.ua/socium/voynav-ukraine-kak-izmenilos-ukrainskoe-obshchestvo-intervyu-nv-s-elloy-libanovoy-50229900.html>

Рикер, П. (1995). *Герменевтика. Етика. Політика. Московские лекции и интервью*. Москва: КАМІ.

Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А. Ручки (2002). Київ: Інститут соціології НАН України.

Утерс, Ж.-Л. (2011). Слабая идентичность. О франкоязычной литературе Бельгии. *Иностранная литература*, 11. Получено с: <https://magazines.gorky.media/inostran/2011/11/slabaya-identichnost.html>

Федотова, Н.Н. (2006). Культурная идентичность: Мультикультурализм и политика развития. *Журнал социологии и социальной антропологии*, IX (3), 75–92.

Фукуяма, Ф. (2019). *Идентичность. Стремление к признанию и политика неприятия*. Москва: Альпина Паблишер. Получено с: http://loveread.ec/read_book.php?id=82792&p=1

Элиас, Н. (2001). *Общество индивидов*. Москва: Праксис.

Bauman, Z. (1990). Modernity and Ambivalence. *Theory, Culture & Society*, 7 (2–3), 143–169.

Bauman, Z. (1996). From Pilgrim to Tourist — or a Short History of Identity. In: *Questions of Cultural Identity* / Ed. by St. Hall, P. du Gay (pp. 18–36). London: SAGE Publications.

Boski, P., Strus, K., Tiaga, E. (2013). *Cultural identity, existential anxiety, and traditionalism*. E-books. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20080115124948/http://ebooks.iaccp.org/ongoing_themes/chapters/boski/boski.php?file=boski&output=screen

Brown, A. (2017). What is hate speech? Part 1: The myth of hate. *Law and Philosophy*, 36 (4), 419–468.

Brubaker, R. (2006). *Ethnicity without Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Chouliaraki, L. (2021). Victimhood: The affective politics of vulnerability. *European Journal of Cultural Studies*, 24 (1), 10–27.

Corfield, P. (2021). Being Assessed as a Whole Person: A Critique of Identity Politics. *Academia Letters*, Art. 101. DOI: <https://doi.org/10.20935/AL101>

Davis, J.L., Love, T.P., Fares, Ph. (2019). Collective Social Identity: Synthesizing Identity Theory and Social Identity Theory Using Digital Data. *Social Psychology Quarterly*, 82 (3), 254–273

Erikson, E. (1994). *Identity and the life cycle*. New York; London: W.W. Norton & Company.

Featherstone, M. (2020). Problematizing the Global: An Introduction to Global Culture Revisited. The Theory, Culture & Society special section on 'Global Culture Revisited'. *Annual Review*, 37 (7–8), 157–167.

Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Giesen, B., Seyfert, R. (2016). Collective identities, empty signifiers and solvable secrets. *European Journal of Social Theory*, 19 (1), 111–126.

Hall, St. (1980). Cultural Studies: two paradigms. *Media, Culture & Society*, 2, 57–72.

Massumi, B. (1995). The Autonomy of Affect. *Cultural Critique*, 31 [The Politics of Systems and Environments, Part II, Autumn], 83–109.

Rutherford, J. (2007). *After Identity*. London: Lawrence & Wishart

Stets, J.E., Burke, P.J. (2003). A sociological approach to self and identity. In: M.R. Leary, J.P. Tangney (Eds.), *Handbook of self and identity* (pp. 128–152). S.I.: The Guilford Press.

Taylor, Ch. (1997). *The Ethics of Authenticity*. Harvard: Harvard University Press.

Van Dijck, J., Poell, T., De Waal, M. (2018). *The Platform Society: Public Values in a Connective World*. Oxford: Oxford University Press.

Отримано 06.04.2022

References

- Butler, J. (2018). *Notes on the performative theory of the assembly*. [In Russian]. Moscow: Ad Marginem. [=Батлер 2018]
- Bauman, Z. (1990). Modernity and Ambivalence. *Theory, Culture & Society*, 7 (2–3), 143–169.
- Bauman, Z. (1996). From Pilgrim to Tourist — or a Short History of Identity. In: *Questions of Cultural Identity* / Ed. by St. Hall, P. du Gay (pp. 18–36). London: SAGE Publications.
- Boski, P., Strus, K., Tiaga, E. (2013). *Cultural identity, existential anxiety, and traditionalism*. E-books. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20080115124948/http://ebooks.iaccp.org/ongoing_themes/chapters/boski/boski.php?file=boski&output=screen
- Brown, A. (2017). What is hate speech? Part 1: The myth of hate. *Law and Philosophy*, 36 (4), 419–468.
- Brubaker, R (2006). *Ethnicity without Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Chouliaraki, L. (2021). Victimhood: The affective politics of vulnerability. *European Journal of Cultural Studies*, 24 (1), 10–27.
- Corfield, P. (2021). Being Assessed as a Whole Person: A Critique of Identity Politics. *Academia Letters*, Art. 101. DOI: <https://doi.org/10.20935/AL101>
- Davis, J.L., Love, T.P., Fares, Ph. (2019). Collective Social Identity: Synthesizing Identity Theory and Social Identity Theory Using Digital Data. *Social Psychology Quarterly*, 82 (3), 254–273
- Elias, N. (2001). *Society of individuals*. [In Russian]. Moscow: Praxis. [=Элиас 2001]
- Erikson, E. (1994). *Identity and the life cycle*. New York; London: W.W. Norton & Company.
- Featherstone, M. (2020). Problematizing the Global: An Introduction to Global Culture Revisited. The Theory, Culture & Society special section on ‘Global Culture Revisited’. *Annual Review*, 37 (7–8), 157–167.
- Fedotova, N. (2006). Cultural Identity: Multiculturalism and Development Politics. [In Russian]. *Journal of Sociology and Social Anthropology*, IX (3), 75–92. [=Федотова 2006]
- Fukuyama, F. (2019). *Identity. The desire for recognition and the policy of rejection*. [In Russian]. Moscow: Alpina Publisher. Retrieved from: http://loveread.ec/read_book.php?id=82792&p=1 [=Фукуяма 2019]
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Giesen, B., Seyfert, R. (2016). Collective identities, empty signifiers and solvable secrets. *European Journal of Social Theory*, 19 (1), 111–126.
- Hall, St. (1980). Cultural Studies: two paradigms. *Media, Culture & Society*, 2, 57–72.
- Kostenko, N. (2001). Cultural identities: transformations and recognitions. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 69–88. [=Костенко 2001]
- Kostenko, N. (2020). Network Communication: Algorithmic and Risky Connection. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 5–23. [=Костенко 2020]
- Kryvda, N., Storozhuk, S. (2018). Cultural identity as the basis of collective unity. [In Ukrainian]. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 4 (8), 58–63. [=Кривда, Сторожук 2018]
- Makeev, S.A., Oksamitnaya, S.N., Shvachko, E.V. (1996). *Social Identifications and Identities*. [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Макеєв, Оксамитная, Швачко 1996]
- Massumi, B. (1995). The Autonomy of Affect. *Cultural Critique*, 31 [The Politics of Systems and Environments, Part II, Autumn], 83–109.
- Outers, J.-L. (2011). Weak identity. On the Francophone Literature of Belgium. [In Russian]. *Foreign literature*, 11. Retrieved from: <https://magazines.gorky.media/inostran/2011/11/slabaya-identichnost.html> [=Урепс 2011]
- Poliakova, N.L. (2016). «Identity» in contemporary sociological theory. [In Russian]. *Bulletin of Moscow university, Series 18. Sociology and political science*, 4, 22–42. [=Полякова 2016]
- Portrait of a completely different Ukrainian. Interview NV with Professor Libanova about fundamental changes in society. March 31, 2022*. Retrieved from:

<https://life.nv.ua/socium/voyna-v-ukraine-kak-izmenilos-ukrainskoe-obshchestvo-intervyu-nv-s-elloy-libanovoy-50229900.html> [=Портрет 2022].

Rutherford, J. (2007). *After Identity*. London: Lawrence & Wishart

Ricoeur, P. (1995). *Hermeneutics. Ethics. Politics. Moscow lectures and interviews*. [In Russian]. Moscow: КАМІ. [=Рікер 1995]

Sociocultural identities and practices / Ed. by A. Ruchka (2002), [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. [=Соціокультурні ідентичності 2002]

Stets, J.E., Burke, P.J. (2003). A sociological approach to self and identity. In: M.R. Leary, J.P. Tangney (Eds.), *Handbook of self and identity* (pp. 128–152). S.I.: The Guilford Press.

Taylor, Ch. (1997). *The Ethics of Authenticity*. Harvard: Harvard University Press.

Van Dijk, J., Poell, T, De Waal, M. (2018). *The Platform Society: Public Values in a Connective World*. Oxford: Oxford University Press.

Vermenich, Y. (2016). *Construction of Ukrainian identity: national and regional projects of the other half of the 19th – beginning of the 20th century*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine. [=Верменич 2016]

Received 06.04.2022

НАТАЛІЯ КОСТЕНКО

Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни

Незважаючи на поширеність розуміння ідентичності як «сенсу себе» (С. Гантингтон), ідентичність залишається непрозорим концептом, що міцно утримує подвійну тотожність — одночасне відсилання до унікальності (тотожності собі), певної єдиності в суб'єкті, сингулярності та однаковості (тотожності як аналогічності — типу, класу, колективному зразку). Цей ключовий парадокс, контекстуальна залежність даного концепту культивується не лише в межах наукового дискурсу, а й у звичному жесті публічної риторики, яка невпинно «називає речі своїми іменами».

На підставі сучасних уявлень про продукування ідентичностей за допомоги «політики ресентименту» (Ф. Фукуяма), «політики вулиці» (Д. Батлер) або «політики вразливості» (Л. Чуліаракі) у статті розглянуто трансформації культурних ідентичностей в українському суспільстві останніх років. Фрагментарність та мультимодальність тотожностей у стані пандемії коронавірусу зумовлена тестуванням нових форматів глобальних та локальних взаємодій на тлі змін в інформаційних режимах, вимушеної закритості національних територій та активно реалізовуваної біополітики. Подія військового вторгнення Росії розділила простір і час існування на «ми» і «вони», подолавши невизначеність і множинність попередніх реакцій індивідуальних та колективних суб'єктів, перетворила причетність до суспільства, факт громадянства на екзистенційний досвід людей, сформувала проєкт України як модель ідентичності з чіткішим, ніж раніше, ціннісним резюме «свобода, гідність, безпека». Наскільки опановані практики виробляти ідентичність виявляться стійкими та дієвими в умовах «нової нормальності», якими є ризики їх модифікацій, покаже найближче майбутнє.

Ключові слова: ідентичність, індивідуальні та колективні ідентичності, політика ідентичності, проєкт України, факт громадянства як екзистенційний досвід, конструктивізм, есенціалізм

НАТАЛІЯ КОСТЕНКО

Внутри и вне идентичности в культурном опыте пандемии и войны

Несмотря на распространенность понимания идентичности как «смысла себя» (С. Хантингтон), идентичность остается непрозрачным концептом, прочно удерживающим двой-

ное тождество — одновременную отсылку к уникальности (тождественности себе), некой единственности в субъекте, сингулярности и одинаковости (тождественности как аналогичности — норме, типу, классу, коллективному образу). Этот ключевой парадокс, контекстуальная зависимость данного концепта культивируется не только в пределах научного дискурса, но и в привычном жесте публичной риторики, неустанно «называющей вещи своими именами».

На основе современных представлений о продуцировании идентичностей посредством «политики resentment» (Ф. Фукуяма), «политики улицы» (Д. Батлер) или «политики уязвимости» (Л. Чулиаракі) в статье рассматриваются трансформации культурных идентичностей в украинском обществе последних лет. Фрагментарность и мультимодальность тождественностей в состоянии пандемии коронавируса обусловлены тестированием новых форматов глобальных и локальных взаимодействий на фоне перемен в информационных режимах, вынужденной закрытости национальных территорий и активно реализуемой биополитики. Событие военного вторжения России разделило пространство и время существования на «мы» и «они», преодолев неопределенность и множественность предшествующих реакций индивидуальных и коллективных субъектов, превратило сопричастность к обществу, факт гражданства в экзистенциальный опыт людей, сформировало проект украи́нца как модель идентичности с более четким, чем прежде, ценностным резоме «свобода, достоинство, безопасность». Насколько освоенные практики производить идентичности окажутся устойчивыми и действенными в условиях «новой нормальности», каковы риски их модификаций, покажет ближайшее будущее.

Ключевые слова: *идентичность, индивидуальные и коллективные идентичности, политика идентичности, проект украи́нца, факт гражданства как экзистенциальный опыт, конструктивизм, эссенциализм*

NATALIA KOSTENKO

Inside and outside of identity in the cultural experience of pandemic and war

Despite the widespread understanding of identity as «the meaning of oneself» (S. Huntington), it remains an opaque concept that firmly holds a double identity — a simultaneous reference to uniqueness in the subject (identity to oneself), singularity and to sameness (identity as an analogy to a norm, type, class, collective pattern). This key paradox, the contextual dependence of this concept, is cultivated not only within scientific discourse, but also in the habitual gesture of public rhetoric, which tirelessly «calls things by their proper names».

Based on modern ideas about the production of identities through the «politics of resentment» (F. Fukuyama), «politics of the street» (J. Butler) or «politics of vulnerability» (L. Chouliaraki), the article examines the transformation of cultural identities in Ukrainian society in recent years. The fragmentation and multimodality of identities in the state of the coronavirus pandemic is due to the testing of new formats of global and local interactions against the backdrop of changes in information regimes, forced closure of national territories and actively implemented biopolitics. The event of Russia's military invasion divided the space and time of existence into «we» and «they», overcoming the uncertainty and multiplicity of previous reactions of individual and collective subjects, turned participation in society, the fact of citizenship into an existential experience of people, formed the Ukrainian project as a model of identity, with a clearer than before value credo of «freedom, dignity, security.» The near future will show how the mastered practices for producing identities will be sustainable and effective in the conditions of the «new normality», what are the risks of their modifications.

Keywords: *identity, individual and collective identities, identity politics, Ukrainian project, citizenship as an existential experience, constructivism, essentialism*

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SERHII MAKEIEV,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Head of the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

smakeev950@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4418-8741>

Інституційні стани: норма, патологія, надзвичайність¹

Скласти уявлення про те, як потрактовуються соціальні інститути в сучасному суспільствознавстві, краще й найлегше за все за періодично оновлюваною статтею «social institution» у Стенфордській філософській енциклопедії (Stanford Encyclopedia of Philosophy). Але якщо виникає бажання розібратися в тому, що мають на увазі у філософсько-соціологічній літературі під «інституціональною реальністю», тоді не обійтися без ознайомлення із працями Р. Туомели і реакцією на них фахівців у царині онтології та епістемології [Preyer, Peter, 2017]. На підставі огляду більш ранньої літератури з інституційної проблематики [Макеев, 2003; Макеев, Оксамитна, 2011] у статті розглянуто сюжет, що не привернув уваги фахівців: своєрідні, релевантні місцю і часу конфігурації, що утворюють традиційно розглядувані інститути суспільства (держава, ринкова економіка, система освіти, церква, армія, бізнес).

Найзагальніші соціологічні уявлення про інститути

Інститути, володіючи історично й культурно зумовленими властивостями і вступаючи у складні взаємні відносини і взаємозв'язки, задають основні і специфічні параметри/характеристики конкретних суспільств. Або, по-іншому, встановлюють обов'язкові до виконання правила і конвенції спільного існування людей, володіючи ресурсами спонукати і примушувати індивідів дотримуватися їх і утримувати себе в рамках подібних нормативних розпоряджень.

1 Статтю підготовлено в рамках теми «Суспільство із надлишком викликів: загрози і ризики», виконуваної згідно із Постановою Президії НАН України від 23.12.2020, № 29; керівник — доктор соціологічних наук О.А. Рахманов.

Звідси природна функція інститутів підтримувати ефективність та життєздатність умов і порядків відтворення комунікацій і взаємодій у соціумі. Ними прищеплюється індивідам повага, що найчастіше набуває вигляду неоскаржуваного обов'язку, до встановлюваних меж і норм. Така повага ґрунтується на комплексі переконань, преференцій, вірувань, упереджень, тобто деякого опанованого, привласненого, зведеного в статус достовірного і незаперечного ціннісного комплексу, метою якого є пояснювати, відчувати, сприймати, розуміти, пояснювати речі та явища такими, які вони, ніби-то, є насправді. Того, що утворює ще й фокус упевненості у власній соціальній компетентності, призначеної про людське око або для пред'явлення в суперечці. Тому в якості ідеальних типів інститути не без підстав убачаються набором зразків поведінки і колекцією ресурсів, котрі дають змогу забезпечувати схильність індивідів і дотримання таких зразків; інститути згуртовують, наглядають, заохочують, карають. У функціоналістській парадигмі Т. Парсонса інститути поручаються за соціальну стабільність тільки за тієї умові, що їм вдається у процесі соціалізації сформувати в індивідів майже рефлекторну звичку сприймати норми, розпорядження, правила, конвенції за суб'єктивно значимі цілі.

Проте все виявляється куди складніше, коли доводиться мати справу з інститутами як емпіричними типами. Швидко і легко вочевиднюється, що соціальні інститути контролюють і спрямовують поведінку індивідів не тотально, завжди залишається простір для побутування неформальних правил і конвенцій, здатних скласти конкуренцію декларованим і офіційно визнаним — стосовно ефективного (в потрібному напрямі) впливу на вибори, очікування і наміри людей. Інститути, далі, потребують переналагодження застосовно до нових обставин або внаслідок ураження їх корозією / патології. Зрештою, деякі інститути (ринкова економіка, бізнес) самі є джерелами інновацій, які збурюють звичне середовище, що актуалізує необхідність змін як у режимах функціонування інших інститутів, так і в їх значимості, впливовості, репутації, авторитеті. І тоді доводиться розглядати умови, прийоми та наслідки адаптації до ритму змін середовища їхньої присутності.

Зовсім не позірним виявляється парадокс, згідно з яким інститути (а) відповідальні за підтримання узгодженості інтересів і цінностей у соціумі (солідарності); (б) модифікують себе і середовище власного побутування. І, водночас, (в) змушені пристосовуватися до її еволюції, спрямованість та інтенсивність якої не часто вдається передбачати і настільки ж рідко завчасно й успішно до неї підготуватися. Таким є неминучий наслідок неузгодженої, врзної утілюваної інноваційної, а також і консервативної активності головних інститутів суспільства. Іntenціям і діям зі збереження статус-кво і його порушенню майже природно властива розкоординованість, внаслідок якої інститути покликані розв'язувати проблеми й мінімізувати ризики і водночас майже ненавмисно продукують їх.

Чи не вирішальним у тому, які ризики/виклики мають підвищені шанси бути зrealізованими, є місце (site) даної конфігурації інститутів (країни) на соціально-політичній мапі світу. Найгірше за все опинитися «між» двома домінантними світоглядами, ціннісними системами, геополітичними претензіями і

домаганнями, тобто у полі найвищої можливості стати об'єктом підкорення чи освоєння, бути поглиненим, стати ареною боротьби. Історичні приклади багаточисленні, утім, достатньо того, що найближче — України. Адже цивілізації якщо й конфліктують, то на деякому територіально визначеному просторі: Європа у 40-і й 90-ті роки минулого століття, Україна в перші десятиліття теперішнього. Саме в такому, вочевидь соціально патологічному «місці» найвищою є можливість здійснення катастрофічних подій (війна, поступально-зворотний економічний розвиток, політична нестабільність). А розрізнення «норми» і «глибокої девіації» стає обов'язковим у процесі соціологічної інтерпретації того, що відбувається в конкретному соціумі.

Загалом інститути постають як матеріалізовувана раціональність, наділена власною енергетикою: інститути здатні думати і діяти.

Інститути «думають» і «діють»

Уявлення про інститути як надіндивідуальні утворення із особливою когнітивною системою, такі собі носії високої наукової репутації ведуть від Е. Дюркгайма і його школи. Саме він і його послідовники ввели в обіг модус розгляду інститутів, згідно з яким такі утворення трактувалися так, ніби вони подібні до індивідів, тобто мають мислення, здатні оцінювати ситуації і раціонально діяти. Р. Туомела говорив про «колективну інтенціональність», «ми-мислення» (We-Thinking) [Tuomela, 2013: pp. 21–96], а М. Дуглас у 1985 році в лекції «Як думають інститути» в університеті Сіракуз, що була видана наступного року, обґрунтовувала доречність та евристичність такого припущення [Douglas, 1986].

З її тексту, що не втратив пізнавального й методологічного потенціалу, згадаймо лише ті його фракції, що мають прямий чи опосередкований стосунок до розглядуваної теми і стосуються практичної активності інститутів. Оскільки, відповідно до певних спостережень, проти яких важко щось заперечити, стан безладу куди ймовірніший, ніж стан порядку, остільки інститути майже автоматично спрацьовують як антиентропійні пристрої. І досягають вони цього, на думку М. Дуглас, котра зацікавлено вивчала проблему, тим, що оперують переважно бінарними аналогіями, уявлення про які переносять з природи на суспільство і з суспільства на природу. Так упорядковується середовище проживання людей, конститууються його упізнавані протиставлення: верх і низ, духовне і низьке, праве і ліве, голова і руки, схід і захід, північ і південь, сакральне і профанне, ангели і демони, ворог і друг, свій і чужий, добро і зло, порядок і хаос. Трохи пізніше в проекті про смисли соціального життя нескасовувану значимість бінарних опозицій переконливо обстоював Дж. Александер [Александер, 2013].

Наступність, сталість і звичність укладу спільного існування підтримується тим, стверджує М. Дуглас у своїй лекції, що інститути наділяють індивідів, групи, організації ідентичністю, правилами встановлення схожості й відмінності (правилами класифікування, легітимного і співвіднесеного розташування). Крім того, їм властива здатність пам'ятати, забувати, приймати рішення про життя і смерть у граничному випадку, а в поточному житті — з найсуттєвіших проблем повсякденного існування. Завдяки інститутам заощаджується пізна-

вальна енергія, в індивідів завжди під рукою опиняються алгоритми (канва) ефективної діяльності, мінімізована необхідність вигадувати способи сприймати, відчувати і реагувати на сигнали навколишнього середовища. Вони не відчують примушувального тиску надіндивідуального агента (інститутів), і Р. Туомела іменує звичні вчинки і справи окремих персон на підставі спільних установок та очікувань неінтенціональною дією, колективною поведінкою, спрямовуваними стереотипними зразками і моделями (collective pattern-governed behavior) [Tuomela, 2013: pp. 215–216].

Інститути, включаючи індивідів у ціннісно-нормативні порядки соціуму, нав'язливо або ледь відчутно привчають вчиняти кожного окремо і спільноти відповідно до встановлених правил і розпоряджень. Таку діяльність суспільствознавці називають соціалізацією, що має кінцевою метою «одомашнювання» населення, нині й надалі підтримуватиме стратифіковані і диференційовані структури влади й умови доступу до благ і ресурсів.

Соціалізаційна функція інститутів — присвоєння суспільством особистостей — цілком ясна вже О. Конту, котрий забезпечення безтривожної екзистенції в майбутньому гармонійному суспільстві покладав на Позитивістську Церкву з її культурами знання і шанування видатних особистостей, що культивують «інстинктивний альтруїзм», вдячною пам'яттю про них. Але й сьогодні з'являються публікації, що на емпіричному матеріалі обґрунтовують вплив церкви на установки й орієнтації індивідів у країнах, де сповідують католицизм. Стверджується, зокрема, що тривале просування Західною Церквою в якості нормативного взірця відносно відособленої моногамної сім'ї з обмеженням близькородинних шлюбів поступово призвело до того, що населення стало більш індивідуалістичним, проте із просоціальними інтенціями, поважно-дружнім ставленням до «інших», а також менш конформним [Schulz et al., 2019].

Інститути майже всевладні, оскільки можуть, за певних умов, розпоряджатися життям і смертю громадян. Ця можливість актуалізується тоді, коли під сумнів ставиться «святе». Його легітимність, вважає М. Дуглас, посиляючись на Е. Дюркгайма, затверджена завдяки трьом характеристикам. По-перше, священне несе в собі найбільшу небезпеку, адже навіть спроби поставити його під сумнів обтяжені жахливими нещастями. По-друге, зазіхання на священне збуджують емоції, що вимагають стати на захист. По-третє, священне (слова, імена, місця, події, предмети) однозначне й не припускає інших тлумачень [Douglas, 1986: p. 113]. Скупчення загроз священному обтяжене війною, екстраординарною подією під егідою держави, що реалізує повноваження дарувати і забирати життя індивідів, які трактуються винятково як піддані.

Уявлення про те, як діють інститути (соціалізують, примушують, спонукають, посиляють на смерть), залишається абстрактним без розгляду скоординованих і синхронізованих відносин «структура — агенти». Обговорення теми має багату історію, реконструйовувану й у нещодавніх публікаціях [Elder-Vass, 2010; Crossley, 2022], і де обов'язковими є посилення на тепер уже класичні погляди Е. Гіденса на структуруацію в його відомій книзі про конституювання суспільства. Але найдоречнішою видається концептуалізація Р. Туомела, згідно з якою діють ми-зорієнтовані групи (we-mode groups) у складі інститутів. Оскільки

ки останні являють собою інтенційні утворення, остільки і we-mode group для того, щоб досягати наперед обумовлених цілей, має виконувати кілька (10) умов, що забезпечують узгоджену і солідарну дію, зорієнтовану на соціальні категорії населення [Tuomela, 2013: pp. 35–37]. Обговорення їх не входить до цілей пропонованої статті, тож достатньо взяти до відома, що діють не інститути, а індивіди, асоційовані в групи, перейняті інституційним духом і буквою. Те, якою мірою вони перейняті й наскільки безпомилковим є те, що вони роблять, встановлюється емпірично.

Кожен інститут, відтак, являє собою певне бачення фрагмента світу, прищеплюване індивідам, інтерналізоване ними одночасно з його (фрагмента) образом, постійно відтворюваним у публічній сфері різноманітними засобами і ресурсами. Сукупність інститутів виявляється ще й ансамблем таких образів.

Картини світу

Час від часу поновлювана розмова про множинність картин світу, подібна до оприлюдненої на сторінках п'ятого числа журналу «Логос» у 2021 році [Артог, 2021; Зенкин, 2021; Роже, 2021; Ямпольский, 2021], передбачає, вочевидь, існування особливого різновиду картини — присутності індивідів у полі відповідальності інститутів і зразків взаємних відносин. Хоч би якою привабливою виглядала перспектива її детальної реконструкції і подальшого з'ясування міри її артикульованості в думці різних категорій громадян, вона вбачається занадто складною для виконання. Тому варто обмежитися тим аспектом, що має стосунок до теми, обговорюваної в даному тексті.

Цей аспект — час. Ф. Артог пов'язує зсуви у сприйнятті часу та в абрисах відповідної такому сприйняттю картини світу зі значимими подіями, а також із новими способами сприймати і відчувати рух історії, творцями і носіями яких є найбільш освічені верстви населення. Його представниками складаються і поступово поширюються в горизонтальних і вертикальних вимірах соціуму подієво-часові картини світу із завжди своєрідним співвідношенням і мінливою значущістю минулого, теперішнього і майбутнього. У кожній з них із більшою чи меншою мірою строгості вказувалося на закінчення «старого» часу і початок «нового», іноді точно стверджувалося, іноді припускалося і повне «закінчення часів», кінець історії. Але що забувати, а що пам'ятати, вирішувалося в інституційних структурах: скрипторіях при монастирях, бібліотеках, університетських кафедрах, наукових лабораторіях, архівах¹.

Не встановити достеменно, свідомо чи випадково в огляд взаємозв'язку інститутів і часу Ф. Артог не включив інтелектуальний дар суспільствознавству основоположників марксизму. Утім, Ф. Енгельс і К. Маркс у працях «Становище робітничого класу в Англії», «Маніфест Комуністичної партії» і, особливо, «Вісімнадцяте б'юроера Луї Бонапарта» виклали нетривіальний погляд на той самий взаємозв'язок, що не привернув уваги ані апологетів, ані критиків учення. Більш-менш докладно це вчення, яке поділяли інтелектуали XIX століття,

1 Про змістовну складність процедур запам'ятовування і забування, фіксованих белетристикою, філософією, лінгвістикою див.: [Память/Забвение, 2017: сс. 297–309].

розглянуто раніше [Макеєв, 2018; Макеєв, 2021], а тут відзначимо лишень принципові моменти.

У середині позаминутого століття письменники, поети, економісти, філософи були вражені настанням «нових часів», часів несподіваного пришвидшення перебігу історії, коли його ритм максимально наблизився до ритму індивідуального життя. «Маніфест Комуністичної партії» проникнутий переконанням, що не тільки перехід від феодалізму до капіталізму, що здійснився на очах одного покоління, а й зміна капіталізму іншим типом виробництва відбудеться за життя того самого покоління. Століття потому, 1961 року, програма компартії СРСР обіцяла комунізм «теперішньому поколінню радянських людей», де «покоління» розширилося безмірно, до всіх одночасно живих, перетворившись на видимість означуваного.

Середина XIX століття була ще й часом усіма відчуваного безладу (хаосу), коли настанови, речі, уявлення зрушилися зі своїх звичних місць, прийшли у сповнений ризиків, незаспокійливий рух. Фактично відбувалося формування нової інституційної структури суспільства: держави, приватної власності, різноманітних ринків зайнятості, парламентської демократії, політичної системи. Інтелектуальні рецепти лікування такої соціальної аномалії — передбачалося, що це тимчасове явище, — були різноманітними. Марксизм був одним із них, а О. Конт запропонував програму розбудови позитивістського суспільства. Гірше усвідомлювалося те, що зміна ставала онтологічною константою.

К. Маркс у «Вісімнадцятому брюмера Луї Бонапарта» описав неадекватну реакцію на сучасні йому події. Їх головні дієві особи для опису й репрезентації своїх учинків виряджалися в убрання і маски минулого. Цей модус часу поглинав теперішнє, поставав його істиною і правдою; сам час зациклювався, минуле повторювалося і повторювалося. Минуле, депозитарій аналогій у вигляді імен, подій, визначень, жестів, символів, подвигів, пропонує себе як епістемологічну редукцію, спосіб розуміти і пояснювати. Саме від нього, стверджує К.Маркс, слід кардинально відмежуватися, забути про нього в процесі узнавання і пізнання сучасності.

Нова картина світу передбачає нову точку спостереження й інтерпретації: «Соціальна революція XIX століття може черпати свою поезію тільки з майбутнього, а не з минулого. Вона не може почати здійснювати своє власне завдання, перш ніж вона не покінчить з усілякою забобонною повагою до старовини» [Маркс, 1961: с. 115]. Зазвичай епігонська література наполягає на «достовірній поезії», уґрунтованій на ретельному (науковому) аналізі теперішнього, на який марксизм і претендував, а чітке звучання провісницької ноти і фігура провидця/віщуна, що маячила за нею, ігнорувалися. Політична практика цілковито відмови від минулого Росії, а потім часткова (вибіркова забутливість під час Другої світової війни) була характерна для СРСР, а в сучасній Росії з усієї історії СРСР пам'ятають лише Другу світову під назвою Вітчизняної як боротьбу з фашизмом і проти націоналізму. Але політична практика, завуальовувана ідеологією «поезії майбутнього», обернулася авторитаризмом і репресіями, очолюваними державою як домінантним інститутом з його гіпертрофованими складовими: міністерствами і комітетами безпеки, нагляду і покарання.

У першій третині поточного століття паралельно співіснують три різновиди інституціональних (аналітико-пояснювальних) подієво-часових картин світу: нормальна, патологічна і надзвичайна. Кожна з них являє собою певне взаємоположення інститутів, їхню архітектоніку — інституційну реальність у вигляді гетеротопій.

Інституційні подієво-часові картини світу

В *ідеально-нормативній* картині світу інститути бачаться і сприймаються як відносно автономні формування із достатньо чітко прописаними повноваженнями та обов'язками, а також ареалом відповідальності. Цього достатньо, щоб домагатися збереження балансу влади різного виду і рівня, умиротворення суперечливих інтересів різних за статусом суб'єктів домагань, прагнень та дій. І коли хтось говорить про «цивілізоване суспільство», то можна бути впевненим, що мається на увазі щось подібне. Але емпірично-нормативна інституційна реальність не настільки благоуспішна.

Життя обтяжене нерівністю і несправедливістю — явне свідчення недбало-го виконання інститутами функцій зі стабільного відтворення соціальних порядків, що залишає підозри у тому, що вони до того ж породжують/відтворюють проблеми. Поглиблювані економічні диспропорції у доходах і добробуті різних категорій населення, країн і континентів виявляють дефекти у функціонуванні інститутів у нормальній фазі їхньої фактичності. Суспільствознавці й далі впевнені в наявності інструментів, що дозволяють надати процесу зворотний напрям, як про це пишуть О. Бланшар і Д. Родрик у вступі до редактованої ними книги про роль держави у приборкуванні нерівності [Blanshard, Rodrik, 2021: p. xi].

Занепокоєння спільноти експертів підживлюється й тим, що економічна нерівність тотально впливає на інститути — освіту, політику, охорону здоров'я, ринки праці та зайнятості. Утім, приборкати цей негативний ефект технологічної, виробничої і галузевої еволюції політичними і фіскальними заходами не вдається. Причини складні й не очевидно, чи то заходи не придатні, чи то зусилля з їх реалізації недостатні. Звинувачення ж інститутів у беспорядності (дисфункціональності, відсутності координації та солідарності дій) залишається як вельми поширеним, так і непереконливим.

Еволюція суспільств незмінно супроводжується патологічними утвореннями — самогубства, відчуженість, корупція, агресивна поведінка, наркоманія, тоталізація товарно-грошових відносин і багато чого іншого, що випадає за межі раціонального, етичного, добропристойного. Вони ніби органічні стану нормальності, викликаючи, разом з тим, занепокоєння у публічній сфері. Ущільнення їх, зумовлене, головним чином, змінами в технологіях праці і проведеною дозволя, а відтак у правилах і нормах включення індивідів у соціальні порядки, створює додаткову зону ризику, що викликає занепокоєність політиків, їхніх радників, наукових спільнот, медіа.

Акумуляція ризиків у суспільстві, що спостерігаються і фіксуються в останні десятиліття, здатна поставити під сумнів уявлення про дієздатність, якщо не про могутність, інститутів, але не в змозі скасувати його. Інтерналізовані

розпорядження лояльності та конформізму, поряд із декларованими правами і свободами продовжують оформлятися у відносно цілісні картини світу, деякий стандарт сприйняття й оцінювання подій та явищ індивідами, що дає їм змогу орієнтуватися у повсякденні й обирати з деякого асортименту ймовірні сценарії вербальної і реальної поведінки. Ситуація невизначеності стає перманентною, а з її нездоланністю практично змирилися політики й експерти.

Нові ризики неочікувані, а інститути, як інстанції упорядкування (опору хаосу), дотримуючись чинних обов'язків, намагаються впоратися з ними через відсутність апробованих шаблонів дії, установлювати їхню стратифікацію (пріоритетність) і любіювати полегшення доступу до ресурсів їх компенсації/вирішення без упевненого прогнозу щодо успішних результатів. Водночас явна і прихована конкуренція інститутів реплікує ситуацію невизначеності у вигляді хаосу пріоритетів, коливаючи ситуацію нормальності. До того ж не піддається обчисленню ймовірність реалізації конкретного ризику чи групи ризиків. Складається якийсь надлишок невизначеності, здатний призводити до чи не протилежних результатів: одних підштовхуючи до аналізу, який шукає достовірного знання, інших заглиблюючи у фантастичні домисли про реальність, близькі обскурантизму. Останні збуджують/спотворюють нормативну картину світу, але не відмінюють її.

Навичка відрізнення оптимальних (прийнятних, визнаних) соціальних форм від патогенних, як у тому переконують нас спеціалісти, котрі діагностують відхилення від нормального розвитку соціумів, сформувалася давно і свідчить про те, що патології наявні й відтворюються постійно, іманентні процесу відтворення структур і відносин у соціумі. Це легкі чи, навпаки, нездоланні дефекти устрою інститутів і порядків їхньої взаємодії, але зовсім не аберації чи то компетентного, чи то аматорського сприйняття. Розрізнення соціальної норми і соціальної патології походить від уподібнення (аналогії) живого організму і суспільства в цілому або держави і тіла. Обидва схильні до захворювань і здатні одужувати, тобто відхилитися від норми і повертатися до неї. Причому будь-яке визначення норми або патології неминуче виявляється спрощенням, котре, втім, передбачає впізнання, що претендує на адекватність, а також репрезентацію процесів і станів.

Релевантність аналогій, як відомо, далеко не безмежна в інтерпретації соціальних станів і процесів. Так, пояснення доречності чи неприйнятності психіатричних термінів у визначенні «патологічності» тих чи інших періодів в еволюції суспільств, опис неспецифічних функцій емоційно насичених інвектив у крайній девіації містяться в новаторському дослідженні «соціального безумства» Є. Головахи і Н. Паніної [Головаха, Панина, 1994]. Суцце насправді вбачається й представляється сучасниками, будь вони обізнаними експертами або пересічними громадянами, найчастіше за все кризовим, незадовільним, необлаштованим належним чином, неправильним, хворобливим, спотвореним. Стаючи масовим, таке сприйняття інституціоналізується, обґрунтовуючи правомірність, іноді тимчасову, психіатричної та медичної лексики у публічному і науковому обміні думками.

Оптика, що діагностує патології, подібно до інших інструментів спостереження за проблематичними ареалами соціального, зовсім не монокулярна. У чому легко переконатися, ознайомившись зі змістом спеціального випуску «Європейського часопису соціальної теорії», присвяченого обговоренню аномальних станів світу структур, культури, дій і взаємодій індивідів і спільнот у перспективі патології визнання від А. Хоннета, очільника франкфуртського Інституту соціальних досліджень [Harris, 2019]. Ревнителі підходу перебувають у не позбавленому підстав переконанні, що пришвидшене в поточному столітті накопичення проблем/ризиків, часом апокаліптичного штибу, актуалізує застосування цієї науково-дослідницької програми. Н. Харрис, один із лідерів руху, зібрав під одну обкладинку і видав останні напрацювання інтернаціонального колективу спеціалістів, котрі випробовують на евристичність концепцію, що трактує суспільні розлади і крайні відхилення [Harris, 2021].

Уявлення, що уподібнює інститути органам тіла й ототожнює патології з функціональним розладом процесу соціальної репродукції, неминуче присутнє в уявленні фахівців, котрі обрали предметом «хвороби суспільства» [Hirvonen, 2021: pp. 146–147], налаштовуючи конструювати їхню типологію» [Laitinen, Sarkela, 2019: pp. 80–102]. Поки дефектні соціальні форми, процеси, практики і цілі не тотально дезорганізують життя соціумів, вони вписуються в нормальну інституційну подієво-часову картину світу, дослідження фокусуються на конкретному аналізі суспільних аномалій, модусах їхньої присутності та впливу на моделі поведінки індивідів і спільнот [Thompson, 2021: pp. 113–140].

Однак в історії і сучасності представлені *патологічні* конфігурації інституційного ландшафту, описувані без звернення до організмичної моделі. Такі тоталітарні/авторитарні конфігурації, що вирізняються наявністю інституціонального ущільнення у вигляді симбіозу, спайки держави (влади), економіки і права (суд), як це відбувалося в СРСР і трапляється у столітті двадцять першому [Макеев, 2011]. Тут інститути деформуються, втрачаючи позитивні функції та набуваючи негативних. Вони обмежують один одного у варіантах дії і можливостях внутрішньо трансформуватися, стаючи продуцентом заборон і обмежень на свободі і права громадян, масовий характер надається репресивним практикам — караються походження, статус, національність.

Тому й призначення таких спайок полягає, переважно, якщо не цілковито, у збереженні влади політичними угрупованнями, що захопили її, за допомоги масового насильства, пошуку «ворогів народу» та «іноземних агентів». Жести, дії, риторика, що навіює страх і підозри, котрі надходять від інституційного симбіозу, що боронить владу, сповнені неприхованої, такої, що іноді виривається ззовні, іноді не розтраченої, але завжди сліпої ненависті до іншого (чужого), будь воно поблизу державних кордонів чи на відстані. Інтенсифікується «робота» з історичною пам'яттю, її вибірковість стає акцентуованою, спрямованою на культивування агресивного патріотизму, замішаного на ідеях месіанства й експансії. Створюється і підтримується відчуття перебування країни і влади на території, обложеної недобррозичливцями, котрі зазіхають на «святе»: цінності, традиції, самобутність, досягнення.

Паралельно різними засобами переконання і впливу створюється видимість перебування в цивілізаційному тренді нормальності, що передбачає співіснування автономних і самодостатніх інститутів. Збережені й на загальний огляд виставляються, наприклад, виборчі процедури, що підтверджують такий рівень єднання громадян і влади, що вся повнота політичних очікувань і сподівань концентрується на фігурі лідера нації. Йому ж надається привілей з персональної ротації правлячого кола. Але декоративність інституційної нормальності практично не артикулюється всередині й вочевиднена тільки зовнішнім спостерігачам.

Авторитаризму, більш м'якого різновиду патологічної констеляції інститутів, що затвердилася в країнах «соціалістичного табору» у другій половині ХХ століття, супутня менш виражена економічна і соціальна нерівність. В ідеології та пропаганді домінує акцент на поступовому, але неухильному русі до рівності й дедалі більшої соціальної однорідності. Менш агресивними стають насильницькі практики соціалізації індивідів, але на відсутність прямого примусу до лояльності й демонстративних жестів конформності індивіди відповідають, як про це можна судити заднім числом, дистанціюванням від інститутів, соціологічними показниками якого є ретельно вимірюване зниження рівня довіри і задоволеність життям.

Тоді й виявляється, що довіра, задоволеність є ресурсом, необхідним для легітимації і нормального функціонування інститутів. Без таких ресурсів інститути замикаються на обслуговуванні самих себе, а корупційні практики, про які не говорять, але всі про них знають, мовчанням визнаючи їх латентний статус, виявляються медіаторами їхніх взаємно зацікавлених відносин з індивідами. Їх (практик) викорінення, як показав досвід «постсоціалістичної» еволюції, у різних східноєвропейських країнах і нових незалежних державах після розпаду СРСР відбувалося з неоднаковою швидкістю і мірою успішності. Інституційний симбіоз держави, права і бізнесу відтворений у сучасних умовах у Китаї та РФ. Три десятиліття нового століття прикмети й ознаки демократії в цих однопартійних режимах із незаперечним авторитетом лідера нації або партії мають декоративний характер. У змішаній економіці із майже рівними частинами державної і приватної власності відтворюється глибока соціальна нерівність із помітним сектором тіньової підприємницької діяльності як складової частини корупції [Alvaredo et al., 2017: pp. 27–28; Medina, Schneider, 2018: pp. 50–54].

Деякі події своїм масштабом або наслідками глобальної та локальної властивості переводять інституційну структуру в режим *надзвичайності*. Такою глобальною подією стала пандемія COVID-19, а для України — війна з Росією, розпочата у 2014 році, а в лютому 2022 року розгорнута у вторгнення із використанням усіх сучасних видів озброєнь. Лише з метою орієнтації і без претензії на репрезентацію назовемо деякі праці про інституційні аспекти збройного конфлікту: війна як управління ризиками [Heng, 2009]; суспільство ризиків у війні з терором [Rasmussen, 2006]; право і мораль на війні [Haque, 2017]; університети у війні [Docherty, 2015]; інститути демократії і війна [Rousseau, 2005].

У разі України (ситуація/режим надзвичайності) виграшно розрізняти — слідом за обговоренням явища фахівцями з доброю фаховою репутацією, під-

сумованим Н. Костенко, — винятковість як домінантну рису стану «emergency» і «emergency-life» як складний процес адаптації індивідів до раптово виниклих обставин [Костенко, 2016: с. 103]. Винятковість, зумовлена війною і воєнним станом, виявляється троякою, щонайменше, формату. По-перше, війна — потужне джерело ентропії, раптового згущення безладу (хаосу), убогої й незрідка хибної інформації, широких полів невідомого, помилкових оцінок, мінливих рішень і наказів, необачних учинків. Інститути й окремі люди ніби втрачають той ступінь раціональності, що незмінно пов'язувався із функціонуванням інститутів і приписувався людському роду в цілому.

Відтепер великий масив процесів незначною мірою піддається спробам інститутів управляти ними і впоратися з ними. Індивідуальна і колективна дезорієнтація продукується ще й скасуванням або неможливістю дотримання в повному обсязі тих конвенцій і правил, що раніше гарантували соціальну сталість і узгодженість очікувань індивідів і соціальних структур: взаємна інтенціональність інститутів і громадян оскаржена як в уявленнях, так і в досвіді контактів. Екстраординарність не вміщується в найширшу оптику уявлень, чим прирікає на помилки, нерозуміння і непевність політиків, учених, журналістів, пересічних громадян.

По-друге, призупиняється дія збалансованої автономії інститутів, значна частка їхнього емансипованого статусу передається у ведення вимушеного симбіозу держави та армії. Саме тут концентруються можливості й ресурси здійснення легітимного насильства і розпорядження шансами життя, виживання і смерті, часто повз юрисдикцію всіх видів права, а доцентрові тенденції на всіх рівнях соціального беруть гору над відцентровими. Решта інститутів поставлені в підлегле становище, їхня активність різко знижена, ймовірність конфлікту або конкуренції між інститутами зводиться якщо не до мінімуму, то залишається невисокою.

По-третє, воєнний стан призупиняє дію демократичних процедур і загалом того, що йменується деліберативною політикою — політикою зважених, обдуманих, логічних аргументів в обговоренні, що стимулює пошук взаємовигідних рішень. Встановлюється також особливий *дискурсивний порядок*: про що і як говорити, що дозволено і що ні, кого і як ідентифікувати і називати, тобто предписувати ідентичність. Відрегульованою на селекцію пам'яттю з минулого витягуються незабутні аналогії, що описують воєнні дії і пояснюють їхню доцільність або, навпаки, архаїчність. Війна потурає вторгненню минулого в теперішнє, постаючи або шерегом битв за звільнення, або, як в авторитарно-патологічній картині світу, продовженням війни минулого століття у столітті нинішньому.

Супутником цензури, природного наслідку війни, є риторика уповноважених і самозваних представників домінантних інститутів, покликана переконувати в доцільності й непоказній енергійності розпочатих «ми-групами» (we-mode groups; адміністрації, штаби) дій, їхню здатність контролювати ситуацію, справлятися із хаосом шляхом зв'язування роз'єданого, раціонального вибору пріоритетів цілепокладання, найвигіднішого розміщення ресурсів. Дискурсивний порядок, представлений асиметричними пропорціями позитивного і негативного, раціонального і емоційного, достовірного і мінливого разом із

правилами впевненого розрізнення та пойменовування їх стає соціальним інститутом. Тобто у надзвичайній ситуації інститути продукують інститути, період життя яких збігається з періодом незрівнянності і вони підлягають окремому розгляду, як це робиться стосовно дискурсивного порядку в нормальній інституційній картині світу [Townsend et al., 2021].

Під час війни функціональний потенціал інститутів знижується внаслідок збитку, завданого їхній матеріально-речовинній складовій. Зменшення фінансування, руйнація будинків, устаткування, матеріалів, скорочення персоналу негативним чином позначаються на ефективності діяльності «we-groups», тих працюючих структур, що зорганізують і контролюють надання іманентних інститутів послуг, що вступають у взаємодію з так само обмеженими в ресурсах іншими інститутами. Неминуче настання «ослаблення» (деградація) відкриває вікно можливостей для ініціювання неформальних (латентних) конвенцій або для підвищення результативності докладених зусиль з наведення порядку у власному функціонуванні, або для імітації успішної діяльності, або з метою консервації секвестованих «we-groups» для подальшого розгортання їх.

Війна, подібно до інших насильницьких практик (епідемії, революції), сприяє, як у тому нас переконує В. Шайдель у книзі про насильство як про «великий урівнювач», зниженню рівня нерівності в доходах і добробуті між різними категоріями населення [Scheidel, 2017: pp. 113–210]. Під час війни більшість громадян стає біднішою, а надзвичайні економічні заходи у вигляді підвищення податків чи експропріації власності перешкоджають нестримному збагаченню вузької верстви заповзятливих індивідів, котрі процвітають у нормалізованій інституційній моделі. Ясна річ, зберігається шанс нажитися на війні як силовому підприємству, як і розжитися майном шляхом пограбування, але домінуючу тенденцію використання шансу не спростовує.

Адаптаційні практики населення («emergency-life») почасти передбачувані, частково інноваційні й спонтанні, стаючи відповіддю на екстраординарні обставини. Серед перших — значне розширення простору довіри, солідарності, єднання, згуртованості, оптимізму, не тільки афішоване підцензурними засобами масової інформації, а й фіксоване у настроях та оцінках різних категорій населення. Частина адаптаційних практик спонтанна: не збуджені ззовні волонтерський рух, добровільне приєднання до армії, органів самооборони і відновлення, добродійні кампанії, певні різновиди підприємницької активності.

Індивіди і спільноти інтенціональні, тобто орієнтуються на інститути, очікуючи від них підтримки й доступу до благ і послуг загального користування. Безсилля і слабкість інститутів розширюють царину вимушених практик самозабезпечення і самозбереження, зосередження індивідів, сімей, стихійно виникаючих спільнот взаємодопомоги на побутових повсякденних турботах і особистій безпеці. Правильно чи хибно уявляються межі, в яких можна покладатися на інститути. Але негативна свобода від їхньої влади виявляється важким випробуванням, її супроводжують різної інтенсивності й забарвлення, лишень відносно усталені в часі оцінки й емоційні реакції на їхню (інститутів) діяльність і бездіяльність. Не одиничною є і відмова від орієнтації на національ-

ні інституційні структури у вигляді симпатій до зовнішнього агресора, прикладів зрадництва і колабораціонізму.

Війна пошкоджує соціальні інститути і відносини, практики і умови повсякденного життя нерівномірно. Завжди є більш постраждалі і менш постраждалі категорії громадян, території, населені пункти, вдало адаптовані спільноти й окремі люди і неуспішні в докладених (або не докладених) зусиллях. Нерівномірно розподілені тягарі й негаразди, неоднакова досяжність допомоги від ослаблених і обмежених у ресурсах «we-groups» створюють емоційне напруження в суспільстві загалом і в його регіонально-територіальних областях.

Надзвичайна інституційна подієво-часова картина світу в її українському варіанті насичена структурними асиметріями, величезними полями насильства, самовідданості, солідарності, страждань, емоційного піднесення і спаду. У ній опозиції добра і зла, своїх і чужих, патріотизму і зрадництва, перемоги і поразки, героїзму і боягузливості, суверенності і залежності — практично будь-яких дуальних протилежностей — не залишають місця для напівтонів, силою приневолювання до вибору нагадуючи ту, що їй приписана у міфі і чарівній казці. Позитивні конотації перебігом речей і подій зводяться в ранг священного.

Висновки

У соціологічній традиції інститути бачаться і розуміються як колективні стани, що вичерпно репрезентують соціальність і забезпечують як відтворену наступність порядків, так і мінливість установлень та відносин у суспільстві. Вони ж приймаються за пояснювальні принципи домінантних соціальних практик і поведінки спільнот індивідів. При цьому розрізнення норми, патології, надзвичайності є елементом синхронної перспективи, що залишає без уваги еволюційний аспект — метаморфоз того, що вважалося патологічним, у норму і виникнення «нової нормальності». Проте такий метаморфоз загалом або його окремих складових цілком може сприйматися і публічно кваліфікуватися як патогенний процес («хвороби суспільства», корозії моральних підвалин, традицій, цінностей); звикання до нового тяглого в часі настільки, що нове перетворюється на старе ще до того, як масово визнається звичним.

Нерівність, корупція, невизначеність — такими є злоякісні універсалії, присутні в усіх описаних інституційних станах. Але міра їх поширеності, модальність впливу на політику і ведення бізнесу, на сприйняття й оцінки різними категоріями населення специфічна для кожного стану. Не є очевидним те, за допомоги яких метод дослідження таку специфіку вдається достеменно зафіксувати і переконливо описати. Не виключено, втім, що корисним і доречним виявиться застосування апробованих інструментів, на кшталт модуля «соціальна нерівність» у Міжнародній програмі соціальних досліджень (ISSP) з можливостями проводити порівняння між країнами.

Інституційні подієво-часові картини світу не більш ніж початкові пункти можливого дослідження, в перебігу якого аналітично постульоване розрізнення їх буде ненав'язливо чи обов'язково долатися. Найменш концептуально оснащеною, а відтак, недостатньо вивченою, залишається ситуація надзвичайності в її інституційних аспектах. Серед найсуттєвіших: правила, норми і функції в

екстраординарних (виняткових) обставинах; результативність діяльності при завданні збитків матеріально-фінансовим ресурсам і матеріалам; ідентифікація статусу і можливостей роботи «we-group»; динаміка показників ставлення громадян до інститутів (довіра, задоволеність, оцінки активності/ініціативності). Операціоналізація інституту для кількісного дослідження, якщо таке стане здійсненим, або гайда для якісного спостереження вбачається завданням непростим, але в принципі досяжним. Висновків, які пояснюють те, що відбувається, очікувати не доводиться, але соціологічно достовірний опис не втрачає через це своєї цінності та значимості.

Джерела

- Александр, Дж. (2013). *Смыслы социальной жизни: культуросоциология*. Москва: Практис.
- Артог, Ф. (2021). Картины мира и представления о времени. *Логос*, 31, 5, 59–76.
- Головаха, Е.И., Панина, Н.В. (1994). *Социальное безумие: история, теория и современная практика*. Киев: Абрис.
- Зенкин, С. (2021). Воззрение на мир /слово о мире. *Логос*, 31, 5, 91–114.
- Костенко, Н. (2016). У стані «emergency»: культурні ефекти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 102–118.
- Макеєв, С. (2003). Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 5–20.
- Макеєв, С. (2011). Інституційні інкубуси та еволюція суспільств. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*, 5, 3–10.
- Макеєв, С., Оксамитна, С. (2011). Концепція інституціонально відтворюваних нерівностей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 32–49.
- Макеєв, С. (2018). Аналіз події: «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 11–28.
- Макеєв, С. (2021). Концепція класів у ранній праці Ф. Енгельса. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 73–87.
- Маркс, К. (1961). *Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта*. В: К. Маркс, Ф. Енгельс. *Твори* (т. 8). Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР.
- Память/Забвение (2015). В: *Европейский словарь философий: Лексикон непереводимостей*. Под руководством Барбары Киссен (т. 1). Киев: Дух і Літера.
- Роже, Ф. (2021). Французское сопротивление понятию *Weltanschauung*. *Логос*, 31 (5), 165–188.
- Ямпольский, М. (2021). Между мировоззрением и миром. *Логос*, 31 (5), 77–90.
- Alvaredo, F., Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., Zucman, G. (2017). *World Inequality Report 2018*. Paris: World Inequality Lab. Retrieved from: <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf>.
- Blanshard, O., Rodrik, D. (2021). Introduction: We Have the Tools to Reverse the Rise in Inequality. In: *Combating Inequality: Rethinking Government's Role*. Ed. by O. Blanshard, D. Rodrik. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Crossley, N. (2022). A Dependent Structure of Interdependence: Structure and Agency in Relational Perspective. *Sociology*, 56, 1, 166–182.
- Docherty, Th. (2015). *University at War*. London: Sage Publication Ltd.
- Douglas, M. (1986). *How Institutions Think*. Syracuse, New York: Syracuse University Press.
- Elder-Vass, D. (2010). *The Causal Power of Social Structures. Emergence, Structure and Agency*. New York: Oxford University Press.
- Haque, A.A. (2017). *Law and Morality at War*. London: Oxford University Press.
- Harris, N. (2019). Pathologies of Recognition: An introduction. *European Journal of Social Theory*, 22 (1), 3–9.

- Harris, N. (Ed.) (2021). *Pathology Diagnosis and Social Research. New Applications and Explorations*. Oxford Brookes University: Palgrave Macmillan.
- Heng, E-K. (2009). *War as Risk Management. Strategy and conflict in an Age of Globalised Risks*. New York, London: Routledge.
- Hirvonen O. (2021). Who Is Ill When a Society Is Ill? In: *Pathology Diagnosis and Social Research. New Applications and Explorations*. Ed. by N.Harris. Oxford: Oxford Brookes University; Palgrave Macmillan.
- Laitinen, A., Särkelä, A. (2019). Four conceptions of social pathology. *European Journal of Social Theory*, 22 (1), 80–102.
- Medina, L., Schneider, F. (2018). Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? *IMF Working Papers*, WP/18/17. Washington: International Monetary Fund.
- Preyer, G., Peter, G. (Eds.) (2017). *Social Ontology and Collective Intentionality. Critical Essays on the Philosophy of Raimo Tuomela with His Responses*. Cham: Springer International Publishing.
- Rasmussen, M. (2006). *The Risk Society at War. Terror, Technology and Strategy in the Twenty-First Century*. New York: Cambridge University Press.
- Rousseau, D.L. (2005). *Democracy and War. Institutions, Norms, and the Evolution of International Conflict*. Stanford: Stanford University Press.
- Scheidel, W. (2017). *The Great Leveler. Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Schulz, J.F., Bahrami-Rad, D., Beauchamp, J.P., Henrich, J. (2019). The Church, intensive kinship, and global psychological variation. *Science*, 366, 8 November, DOI: 10.1126/science.aau5141.
- Thompson, M. (2021). An Ontological Account of Social Pathology. In: *Pathology Diagnosis and Social Research. New Applications and Explorations*. Ed. by N. Harris. Oxford: Oxford Brookes University: Palgrave Macmillan.
- Townsend, L., Stovall, P., Schmid, H.B. (Eds.) (2021). *The Social Institution of Discursive Norms. Historical, Naturalistic, and Pragmatic Perspectives*. New York, London: Routledge.
- Tuomela, R. (2013). *Social ontology: Collective intentionality and group agents*. Oxford: Oxford University Press.

Отримано 26.04.2022

Referencies

- Alexander, J. (2013). *Meaning of Social Life*. [In Russian]. Moscow: Praxis. [=Александр 2013].
- Alvaredo, F., Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., Zucman, G. (2017). *World Inequality Report 2018*. Paris: World Inequality Lab. Retrieved from: <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf>.
- Artog, F. (2021). Pictures of the world and ideas about time. [In Russian]. *Logos*, 31 (5), 59–76. [=Apror 2021].
- Blanshard, O., Rodrik, D. (2021). Introduction: We Have the Tools to Reverse the Rise in Inequality. In: *Combating Inequality: Rethinking Government's Role*. Ed. by O. Blanshard, D. Rodrik. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Crossley, N. (2022). A Dependent Structure of Interdependence: Structure and Agency in Relational Perspective. *Sociology*, 56 (1), 166–182.
- Docherty, Th. (2015). *University at War*. London: Sage Publication Ltd.
- Douglas, M. (1986). *How Institutions Think*. Syracuse, New York: Syracuse University Press.
- Elder-Vass, D. (2010). *The Causal Power of Social Structures. Emergence, Structure and Agency*. New York: Oxford University Press.
- Golovakha, E., Panina, N. (1994). Social madness: history, theory and modern practice. [In Russian]. Kyiv: Abris. [=Головаха, Панина 1994].
- Haque, A.A. (2017). *Law and Morality at War*. London: Oxford University Press.
- Harris, N. (2019). Pathologies of Recognition: An introduction. *European Journal of Social Theory*, 22 (1), 3–9.

- Harris, N. (Eds.) (2021). *Pathology Diagnosis and Social Research. New Applications and Explorations*. Oxford: Oxford Brookes University; Palgrave Macmillan.
- Heng, E-K. (2009). *War as Risk Management. Strategy and conflict in an Age of Globalised Risks*. New York, London: Routledge.
- Hirvonen, O. (2021). Who Is Ill When a Society Is Ill? In: *Pathology Diagnosis and Social Research. New Applications and Explorations*. Ed. by N. Harris. Oxford: Oxford Brookes University; Palgrave Macmillan.
- Laitinen, A., Särkelä, A. (2019). Four conceptions of social pathology. *European Journal of Social Theory*, 22 (1), 80–102.
- Iampolski, M. (2021). Between worldview and the world. [In Russian]. *Logos*, 31 (5), 77–90. [=Ямпольский 2021].
- Kostenko, N. (2016). In the «emergency» state: cultural effects. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 102–118. [=Костенко 2016].
- Makeiev, S. (2003). Social institutions: classical interpretations and modern approaches to the study. [In Russian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 5–20. [=Макеєв 2003].
- Makeiev, S. (2011). Institutional incubus and the evolution of societies. [In Ukrainian]. *Bulletin of Ivan Franko National University of Lviv. Sociological series*, 5, 3–10. [=Макеєв 2011a].
- Makeiev, S., Oksamytna, S. (2011). Social institutions: classical interpretations and modern approaches to the study. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 32–49. [=Макеєв, Оксамитна 2011].
- Makeiev, S. (2018). Eighteenth Brumaire Louis Bonaparte. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 11–28. [=Макеєв, 2018].
- Makeiev, S. (2021). The concept of classes in the early work of F. Engels. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 73–87. [=Макеєв, 2021].
- Marx, K. (1961). Eighteenth Brumaire Louis Bonaparte. [In Ukrainian]. In: K. Marx, F. Engels, *Collected Works* (vol. 8). Kyiv: Hospolityvydav [=Маркс 1961].
- Medina, L., Schneider, F. (2018). Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? *IMF Working Papers*, WP/18/17. Washington: International Monetary Fund.
- Memory/Oblivion (2015). [In Russian]. In: *European Dictionary of Philosophies: Lexicon of Untranslatability* (vol. 1). Ed. by B. Cassin. Kyiv: Duh i Litera. [=Память/Забвение 2015].
- Preyer, G., Peter, G. (Eds.) (2017). *Social Ontology and Collective Intentionality. Critical Essays on the Philosophy of Raimo Tuomela with His Responses*. Cham: Springer International Publishing.
- Rasmussen, M. (2006). *The Risk Society at War. Terror, Technology and Strategy in the Twenty-First Century*. New York: Cambridge University Press.
- Roger, Ph. (2021). French resistance to the concept of Weltanschauung. [In Russian]. *Logos* (31) 5, 165–188. [=Роже 2021].
- Rousseau, D.L. (2005). *Democracy and War. Institutions, Norms, and the Evolution of International Conflict*. Stanford: Stanford University Press.
- Scheidel, W. (2017). *The Great Leveler. Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Schulz, J.F., Bahrami-Rad, D., Beauchamp, J.P., Henrich J. (2019). The Church, intensive kinship, and global psychological variation. *Science*, 366, 8 November DOI: 10.1126/science.aau5141.
- Thompson, M. (2021). An Ontological Account of Social Pathology. In: *Pathology Diagnosis and Social Research. New Applications and Explorations*. Ed. by N. Harris. Oxford: Oxford Brookes University; Palgrave Macmillan.
- Townsend, L., Stovall, P., Schmid, H.B. (Eds.) (2021). *The Social Institution of Discursive Norms. Historical, Naturalistic, and Pragmatic Perspectives*. New York, London: Routledge.
- Tuomela, R. (2013). *Social ontology: Collective intentionality and group agents*. Oxford: Oxford University Press.
- Zenkin, S. (2021). View of the world / word about the world. [In Russian]. *Logos*, 31 (5), 91–114. [=Зенкин 2021].

Received 26.04.2022

СЕРГІЙ МАКЕЄВ

Інституційні стани: норма, патологія, надзвичайність

Невизначеність та накопичення ризиків у сучасних суспільствах є чи не головними викликами інституційним системам (державі, ринковій економіці, системі освіти, церкві, армії, бізнесу). У статті аналітично розмежовано та розглянуто три стани інституційної реальності, представлені подієво-часовими картинами світу. У нормі інститути відносно автономні, у процесі відтворення забезпечуючи стабільність соціальних порядків і водночас генеруючи нові проблеми. У патології окремі інститути утворюють певну коаліцію, в якій втрачають традиційні функції, концентруючись на своєму стійкому відтворенні. У надзвичайному стані, викликаному винятковими подіями (такими, як війна чи пандемія), держава та армія монополізують право на легітимне насильство, а інші інститути втрачають потенціал ефективного функціонування. Так відбувається внаслідок завданої матеріально-фінансової шкоди, як це сталося в Україні у 2014-му та після збройного вторгнення армії сусідньої держави 24 лютого 2022 року. Ситуація надзвичайності в її інституційних аспектах залишається найменш концептуально оснащеною, а отже, вивченою.

Ключові слова: соціальні інститути, соціальні патології, надзвичайність, соціальна нерівність, соціальні ризики

СЕРГЕЙ МАКЕЕВ

Институциональные состояния: норма, патология, чрезвычайность

Неопределенность и накопление рисков в современных обществах являются едва ли не основными вызовами институциональным системам (государству, рыночной экономике, системе образования, церкви, армии, бизнесу). В статье аналитически разграничены и рассматриваются три состояния институциональной реальности, представленные в событийно-временных картинах мира. В норме институты относительно автономны, в процессе своего воспроизводства обеспечивая стабильность социальных порядков и вместе с тем генерируя новые проблемы. В патологии отдельные институты образуют некую коалицию, в которой утрачивают традиционные функции, концентрируясь на собственном устойчивом воспроизводстве. В чрезвычайном состоянии, вызванном исключительными событиями (такими, как война или пандемия) государство и армия монополизируют право на легитимное насилие, а прочие институты утрачивают потенциал эффективного функционирования. Так происходит вследствие наносимого материально-финансового ущерба, как это случилось в Украине в 2014-м и после вооруженного вторжения армии соседнего государства 24 февраля 2022 года. Ситуация чрезвычайности в ее институциональных аспектах остается наименее концептуально оснащенной, а значит, мало изученной.

Ключевые слова: социальные институты, социальные патологии, чрезвычайность, социальное неравенство, социальные риски

SERHII MAKEIEV

Institutional states: norm, pathology, emergency

Uncertainty and the accumulation of risks in modern societies are almost the main challenges to institutional systems (state, market economy, education system, church, army, business). The article analytically differentiates and considers three states of institutional reality, represented by the event-time pictures of the world. Normally, institutions are relatively autonomous, in the process of their reproduction ensuring the stability of social orders and generating new problems. In pathology, some institutions

form a kind of coalition, in which they lose their traditional functions, concentrating on their own sustainable reproduction. In a state of emergency caused by exceptional events (war, pandemic), the state and the army monopolize the right to legitimate violence, and other institutions lose the potential for effective functioning. This happens due to the material and financial damage caused, as happened in Ukraine since 2014 and after the armed invasion of the armies of a neighboring state on February 24, 2022. The situation of emergency in its institutional aspects remains the least conceptually equipped, and therefore not so studied.

Keywords: social institutions, social pathologies, emergency, social inequality, social risks

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR REZNIK,

Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow, Head of the Department of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

oleksanderreznik@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5201-8489>

ОЛЕГ КОЗЛОВСЬКИЙ,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEG KOZLOVSKIY,

Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Research Fellow at the Department of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

alic.uss4@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9619-1347>

Особливості вимірювання популістських орієнтацій громадян у соціальних науках

У широкому сенсі популізмом називають прагнення політиків сподобатися народові шляхом висування ідей, які будуть прийняті серед простих людей. Зазвичай ці ідеї мають, на перший погляд, позаідеологічний зміст, і це приваблює аполітичних людей. Вітчизняні дослідження, що стосуються проблеми популізму, здебільшого зосереджені на популістській ідеології, популістській риторичі та суспільних подіях, що пояснюють зростання підтримки популістських політичних сил. Зазвичай в емпіричних дослідженнях в Україні застосовуються показники, які ілюструють спрощені уявлення про популістські рішення, на кшталт регулювання цін на певні товари та тарифів, збільшення зарплати, гарантоване працевлаштування тощо. Однак на Заході у соціальних науках склався певний канон щодо визначення популістських орієнтацій (атитюдів), а саме

Цитування: Резнік, О., Козловський, О. (2022). Особливості вимірювання популістських орієнтацій громадян у соціальних науках. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 40–58, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.040>.

як сукупності уявлень населення про бажане політичне представництво, які є відображенням протестної мобілізації на соціальні зміни.

Упродовж останнього десятиліття розроблено низку активно впроваджуваних в емпіричних дослідженнях методик-шкал вимірювання популістських атитюдів серед громадян [Stanley, 2011; Hawkins, Riding, Mudde, 2012; Akkerman, Mudde, Zaslove, 2014; Elchardus, Spruyt, 2016; Oliver, Rahn, 2016; Hobolt et al., 2016; Spruyt, Keppens, Droogenbroec, 2016; Schulz et al., 2018; Castanho Silva et al., 2018]. Понад те, вже зроблено спроби тестування більшості запропонованих шкал і виявлено їхні методологічні переваги та недоліки з точки зору крос-національної валідності у порівняльних дослідженнях [Castanho Silva et al., 2020; Van Hauwaert, Schimpf, Azevedo, 2020; Wuttke, Schimpf, Schoen, 2020]. Однак наш аналіз зосереджується на розгляді цих шкал у плані розвитку та доцільності застосування їх для дослідження популістських орієнтацій перехідного суспільства, в якому феномен популізму концептуально охоплює також ті явища, які притаманні соціальним трансформаціям. Тому потрібно було проаналізувати ці шкали для оптимального використання в дослідженнях перехідних суспільств. Відтак, ми розглянули питання концептуалізації популістських орієнтацій у соціальних науках. Далі ми проаналізували досвід емпіричних досліджень популістських орієнтацій населення. У висновках ми поділилися міркуваннями щодо застосування компонентів наявних шкал вимірювання популістських орієнтацій в опитуваннях перехідних суспільств, зокрема українського.

Концептуалізація популістських орієнтацій у соціальних науках

У соціальних науках існує кілька підходів концептуалізації популізму: як сукупності ідей [Mudde, 2004], як комунікаційного феномену із використанням характерних змістових і стильових особливостей антиелітарного дискурсу в політичній сфері [Van Kessel, 2014; de Vreese et al., 2018] або як форми політичної мобілізації [Jansen, 2011]. Постулюється, що ідеї популізму та їхня підтримка у соціумі виникають як певний тип реакції суспільства на соціальні зміни. Своєрідна система популістських установок-орієнтацій як форма негативної (часто протестної) соціальної мобілізації маргіналізованих, аполітичних верств населення проти усталеного політичного класу, яка зумовлюється різними причинами. Оскільки у політичній соціології переважають дослідження змісту, особливостей поширеності та детермінантів популістських орієнтацій, то, звичайно, більшість учених-соціологів зосередилися на вивченні сукупності ідей, які за певних обставин заволодівають населенням та мобілізують його, стаючи ключовими у політичному процесі, а також на соціальному підґрунті цих ідей. Свого часу Г. Алмонд та С. Верба визначали політичну культуру як специфічні форми політичних *орієнтацій-атитюдів* громадян стосовно політичної системи та ролі себе у цій системі. Вони виокремили три типи орієнтацій: «пізнавальні орієнтації», «афективні орієнтації» та «оцінні орієнтації» [Almond, Verba, 1963: pp. 12–14]. Таким чином, цілком доцільно визначати популістські орієнтації як сукупність популістських атитюдів, які є елементом політичної культури певних суспільств. Власне, сам термін «популістські орієнтації» використовується у

такому значенні і серед італійських дослідників [Roccatto et al., 2019], хоча у більшості емпіричних досліджень поширенішим є поняття популістських атитюдів.

Поняття популізму, на яке часто посилаються у науковій літературі, належить К. Муде, котрий визначає це явище як ідеологію, що вважає суспільство остаточно розділеним на дві однорідні та антагоністичні групи — «простий народ» проти «корумпованої еліти» і стверджує, що політика має бути вираженням спільної волі людей [Mudde, 2004: p. 543]. Подібне визначення популізму дає Б. Стенлі, який перелічує головні компоненти ідейних характеристик цього феномену:

- існування двох однорідних одиниць аналізу — «народ» та «еліта»;
- антагоністичні відносини між народом і елітою;
- ідея народного суверенітету;
- позитивна оцінка «народу» та очорнення «еліти» [Stanley, 2008: p. 102].

У підсумку загально визнана дефініція набула такого остаточного вигляду: популізм розглядають як поєднання чотирьох ідей: (1) існує дві однорідні групи — «народ» та «правляча еліта»; (2) між якими існує антагоністичний зв'язок; (3) «народ» зображують добродесним, а еліту зневажають і вважають суцільно корумпованою; (4) звідси політика має стати вираженням волі «народу», остаточним джерелом легітимності (народного суверенітету) [Akkerman, Mudde, Zaslove, 2014; Spruyt, Keppens, Droogenbroec, 2016].

Відштовхуючись від цього визначення, можна стверджувати, що більшість вчених у своїх спробах емпіричної операціоналізації концепту схилиються до переліку кількох складових популістських орієнтацій, таких як *народоцентризм, антиелітизм, ідея народного суверенітету, антиплюралізм та маніхейський світогляд*.

1. Народоцентризм є чи не основним атрибутом популізму. Зазвичай поняття «народ» у популістському дискурсі з'являється в різних значеннях: «об'єднаний народ», «наш народ» і «звичайні люди» [Canovan, 1999]. Тобто це уявлення популістів про незаперечну волю «мовчазної більшості», звичайних людей, які за своєю суттю є добродесними, незаплямованими та простими (наприклад, відомий вислів В.Юценка — «маленькі українці»). Водночас таке популістське уявлення про однорідність, з одного боку, «доброто народу», представники якого мають спільні цінності та інтереси, та «корумпованої еліти», з іншого боку, суперечать плюралістичному визначенню суспільства як неоднорідної сукупності індивідів та соціальних груп з різними потребами та інтересами. У цьому ключі зазначається, що політичні відмінності між (правлячою) елітою та народом набагато більші, ніж відмінності між пересічними людьми загалом. Так само своєрідний погляд на політику як відображення волі більшості явно суперечить демократичним принципам плюралізму, компромісів та співпраці.

2. Виходячи з народоцентризму інша ключова характеристика популізму — це ідея народного суверенітету, яка полягає в тому, що в очах популістів суверенна влада належить народові, а отже, політика має бути вираженням волі народу як граничного джерела легітимності. Отже, всі без винятків люди, незалежно від їхньої компетентності, повинні визначати політику в країні. У результаті люди-популісти хочуть, щоб їх представляли звичайні громадяни, а не фахівці чи професійні політики, оскільки представники еліти є зарозумілими

і не знають як по справжньому влаштоване людське життя. Антиелітарний аспект популістських орієнтацій виражається у зображенні еліти такою, яка піклується лише за себе, замість того, щоб піклуватися про інтереси простих людей. Іншим важливим популістським аспектом ідеї народного суверенітету є скептичне ставлення до ключового атрибуту демократії — плюралізму, а саме до компромісу, посередницьких інституційних органів та процедур, які забезпечують, зокрема, права меншин. Саме несприйняття компромісів та негативне ставлення до взагалі будь-яких відхилень від волі більшості є важливими ланками популістських настроїв. На противагу плюралістичній концепції демократії, популізм стверджує плебісцитарну політику та персоналізацією влади [Mudde, 2007: pp. 150–157; Weyland, 2001]. Власне тому популістські рухи часто очолюють харизматичні лідери, й організовані вони у дуже централізовані та персоналізовані партії.

3. Маніхейський світогляд полягає у схильності людей мислити в категоріях дуалізму Добра і Зла, втілюваного в безкомпромисному тлумаченні структури політичного світу в термінах «ми» проти «них». У цьому раху йдеться про сприйняття відносин між «чистим народом» та «корумпованою елітою» як антагоністичних. Проводиться розмежування між «нами», тобто простими, добропорядними людьми, «народом», та «ними» — привілейованою елітою, політиками, які є корумпованими та продажними. В окремих випадках «ними» вважають людей з певними політичними поглядами, етнічні меншини та іммігранти.

Таким чином, популістські орієнтації (атитюди) можна визначити як сукупність уявлень про політичне представництво, які є відображенням протестної соціальної мобілізації на соціальні зміни і які структурують політичний простір, поділяючи його між уявним однорідним блоком «звичайних людей» та усталеною елітою.

Досвід емпіричних досліджень популістських орієнтацій

Перші емпіричні спроби виміряти популістські орієнтації були зосереджені у США [Axelrod, 1967; Farrell, Laughlin, 1976]. У цих дослідженнях з'ясували ставлення до різних соціальних проблем: існування соціальної нерівності, покращення освіти, медичного обслуговування, можливості працевлаштування, податків, антагонізму між багатими та бідними, непідконтрольності федерального уряду та корпорацій тощо. Незважаючи на певну нелогічність та неструктурованість цих методики, декілька тверджень із переліку показників розкривали проблему антиелітаризму, що більш широко використовуватимуть у майбутніх методиках.

Однак лише на початку ХХІ століття більшість методик почали зводитися до концептуалізації популізму, що ґрунтується на новому академічному консенсусі, який розглядає популізм насамперед в ідейних термінах як певний тип моралізаторського підходу до демократії, політичного представництва. Повноцінна операціоналізація популістських орієнтацій стала здійснюватися на основі ідейного підходу в їхній концептуалізації як низки ставлень (атитюдів) людей до політики та суспільства. Характерно, що створення цих методик найбільше докладалися нідерландські дослідники, низка яких одночасно брали участь у

різних, навіть у конкурувальних проектах. Можна простежити, як, використовуючи подібний набір показників опитування, вони прагнули виміряти це складне та багатогранне поняття на основі різних ставлень, які узгоджуються у певний операційний набір. Для того, щоб простежити розвиток шкал вимірювання популістських орієнтацій, методики аналізуються за хронологією проведених опитувань, а не за датою виходу наукових публікацій.

*Шкала вимірювання популістських орієнтацій
згідно з Elchardus, Spruyt (2016)*

Одна з новітніх спроб виміряти популістські орієнтації була застосована на даних, зібраних навесні 2006 року за допомоги репрезентативного опитування населення Бельгії. Ця шкала популізму складається з чотирьох пунктів (табл. 1). Пункти 1–3 чітко формулюють «народоцентристський» погляд на політику, зосереджений на суттєвих відмінностях між «звичайними людьми» і політиками. Пункт 1 відрізняється від пунктів 2 і 3 введенням нормативного компонента (тобто робиться наголос на простих людях як більш гідних у політичному процесі). Пункти 2 і 3 стверджують, що сучасні політики не пов'язані з народом і не дуже розуміють, що відбувається серед звичайних людей. Відтак, єдиний вихід із цієї ситуації — уважніше прислухатися до простих людей. Пункт 4, як і пункт 2, у м'якій формі формулює антиелітарну позицію. Цей компонент виражає ідею про те, що сучасні політики отримали багато дипломів, але недостатньо відвідували «університети життя» і, отже, втратили зв'язок із простими людьми та їхньою реальністю.

Таблиця 1

**Компоненти шкали вимірювання популістських орієнтацій
згідно з Elchardus, Spruyt (2016)**

Пункти	Формулювання тверджень
1	Думка простих людей вартує більше, ніж думка експертів та політиків
2	Політики повинні уважніше прислухатися до проблем людей
3	Міністри повинні проводити менше часу за своїми столами, а більше — серед звичайних людей
4	Люди, які довгий час навчалися і мають багато дипломів, насправді не знають, як влаштований світ

Результати дослідження виявили, що запропоновані твердження не відтворюють категоричні вияви антиелітизму, а лише охоплюють окрім компонента народоцентризму більш м'який варіант настроїв людей проти істеблішменту. Автори вказують, що більш розсудливим є зосередження уваги насамперед на народоцентризмі та на поміркованих, а не радикальних версіях компонентів, які виражають антиістеблішменські настрої.

*Шкала вимірювання популістських орієнтацій
згідно з Hawkins, Riding, Mudde (2012)*

Автори цієї методики розробили серію з чотирьох тверджень (POP), які фіксують ключові елементи популістського дискурсу, а саме маніхейський погляд

на політику, уявлення про втілення народної волі та віру у змовницьку роль еліти (табл. 2). Крім цього, щоб охопити побічні аспекти популізму, в опитування було включено два інші модулі запитань. Перший (PLU) — це серія з трьох запитань для вимірювання ставлення до плюралістичного дискурсу. Другий (SD) — це серія з чотирьох запитань, де перші два охоплюють елементи маніхейського світогляду (задля перевірки кореляції з попередніми популістськими твердженнями), тоді як останні два використовують елітаристський дискурс.

Таблиця 2

**Компоненти шкали вимірювання популістських орієнтацій
згідно з Hawkins, Riding, Mudde (2012)**

Пункти	Формулювання твердженя
POP1	Політика — це в кінцевому підсумку боротьба між добром і злом
POP2	Політики в Конгресі повинні дотримуватися волі народу
POP3	Влада кількох лобістських груп інтересів заважає нашій країні досягти прогресу
POP4	Народ, а не політики, має ухвалювати найважливіші політичні рішення
PLU1	Демократія — це досягнення компромісу між різними точками зору
PLU2	Коли наша опозиція представляє нові та складні точки зору, ми можемо чомусь навчитися, слухаючи її
PLU3	Свобода залежить від різноманітності
SD 1	Обрані чиновники допомогли б країні більше, якби вони перестали говорити і просто вжили б заходів щодо важливих проблем
SD2	Те, що люди називають “компромісом” у політиці, насправді є просто продажем своїх принципів
SD3	Наш уряд функціював би краще, якби рішення залишалися за успішними бізнесменами
SD4	Наш уряд функціював би краще, якби рішення залишалися за необраними, незалежними експертами, а не політиками чи народом

Після тестування та доопрацювання цих показників у пілотних опитуваннях автори застосували їх у двох великих репрезентативних опитуваннях у США, проведених у 2008 році. Респондентів просили вказати, погоджуються вони чи не згодні з цими твердженнями. В одному опитуванні використовувалася 4-бальна шкала з мітками для кожної відповіді: 1 = повністю не згоден, 2 = не згоден, 3 = згоден, 4 = повністю згоден. В іншому респондентам було надано 5-бальну шкалу Лайкерта з мітками лише для крайніх: 1 = повністю не згоден, 5 = повністю згоден. Результати застосування цієї методики виявили її надійність та надали важливі методологічні висліди для майбутніх спроб вимірювання популізму. Попри надійність вихідних чотирьох запитань у розкритті ідейних вимірів популізму автори радили розширити майбутні вимірювання популістських орієнтацій за допомоги значно більшої батареї запитань.

Шкала вимірювання популістських орієнтацій згідно з Stanley (2011)

Використовуючи можливість опитування населення Словаччини влітку 2010 року, Б. Стенлі розробив оригінальну серію запитань про популістські настрої, яка в подальшому стала основою для порівняльних досліджень виборчих

систем різних країн. Батарею запитань було розроблено автором у консультації зі словацькими фахівцями. Кожен показник вимірюється за 7-бальною інтервальною шкалою, починаючи від повної згоди до повної незгоди з кожним твердженням. Твердження були сформульовані попарно як провокаційні. Відповідно наявність популістських орієнтацій виражалася згодою чи незгодою з цими твердженнями (табл. 3).

Таблиця 3

**Компоненти шкали вимірювання популістських орієнтацій
згідно зі Stanley (2011)**

Пункти	Формулювання тверджень
I	Звичайних людей розділять багато різних цінностей
	Людей, які належать до політичної еліти, розділяють багато різних цінностей
II	Простим людям заважають покращити своє життя через дії невідповідних еліт
	Не всі політики однакові; деяких справді хвилює те, чого хочуть люди
III	Демократія — це пошук компромісу між різними інтересами та поглядами
	Прості люди не в змозі ухвалювати правильні рішення щодо майбутнього нашої країни
IV	Більшість політиків — чесні люди
	Сучасна політика, по суті, є боротьбою між хорошим, чесним народом та злою елітою

Перші дві змінні (I) стосуються поняття однорідності народу та еліти. У цьому випадку саме незгода з твердженнями як щодо народу, так і щодо еліти означає підтримку популістських ідей. Друга група змінних (II) вимірює уявлення про антагоністичний характер політичного життя. Підтримка популізму виявляється у випадку згоди із твердженням «Простим людям заважають покращити своє життя через дії невідповідних еліт» та незгоди із твердженням «Не всі політики однакові; деяких справді хвилює те, чого хочуть люди». Третя пара (III) стосується ставлення до демократії: згода із обома твердженнями висвітлює несприйняття популістської концепції демократії та нормативної бажаності існування представницьких форм ухвалення рішень. В обох випадках незгода означає популістську відповідь. Нарешті, моральний аспект привабливості популізму (IV) охоплюють твердження «Більшість політиків — чесні люди» та «Сучасна політика, по суті, є боротьбою між хорошим, чесним народом та злою елітою». Ступінь незгоди із першим та згоди із другим відображають рівень підтримки цього аспекту популізму.

*Шкала вимірювання популістських орієнтацій
згідно з Akkerman, Mudde, Zaslove (2014)*

Ця методика стала найбільш поширеною на сьогодні й увібрала у себе здобутки, які були закладені у попередніх шкалах. Для емпіричного аналізу автори використали опитування понад 600 громадян Нідерландів, проведене в листопаді 2011 року. При цьому крім тверджень, які відображають популістські орієнтації, додавалися й твердження, які відтворюють ставлення респондентів до плюралізму та елітаризму (табл. 4). Респондентам було запропоновано оцінити

наступні пункти за шкалою Лайкерта від 1 (цілком не згоден) до 5 (повністю згоден).

Таблиця 4

**Компоненти шкали вимірювання популістських орієнтацій
згідно з Akkerman, Mudde, Zaslove (2014)**

Популістський вимір	Формулювання тверджень
Популістські атитюди	POP1. Політики в голландському парламенті повинні виконувати волю народу
	POP2. Народ, а не політики повинен ухвалювати наші найважливіші політичні рішення
	POP3. Політичні відмінності між елітою та народом більші, ніж відмінності між людьми
	POP4. Я волів би бути представленим громадянином, ніж спеціалізованим політиком
	POP5. Обрані чиновники говорять занадто багато та вживають занадто мало заходів
	POP6. Політика — це зрештою боротьба добра і зла
	POP7. Те, що люди називають “компромісом” у політиці, насправді просто торгівля власними принципами
	POP8. Групи інтересів мають занадто великий вплив на політичні рішення
Плюралістичні атитюди	PLU1. В умовах демократії важливо йти на компроміси між різними точками зору
	PLU2. Важливо прислухатися до думки інших груп
	PLU3. Різноманітність обмежує мою свободу
Елітистські атитюди	E1. Політики повинні керувати, а не слідувати за людьми
	E2. Нашою країною керували б краще, якби важливі рішення залишалися за успішними діловими людьми
	E3. Нашою країною керували б краще, якби важливі рішення залишалися за незалежними експертами

Популістські атитюди (POP) у цій методиці виражають три головні риси популізму: суверенітет народу, протистояння еліті та маніхейський поділ між «добром» і «злом». Перші чотири пункти характеризують ідеї про представницький уряд, відображаючи уявлення про те, що існує поділ між народом і політиками (елітою) і що політики не представляють справжню волю народу. Поряд із тим показник POP3 зосереджується на ідеї, що люди мають більше спільного один з одним, ніж з елітою (народоцентризм). Маніхейський характер відмінностей між людьми та елітою відображається у твердженнях POP5–7, які мають на меті підкреслити, що відмінність між людьми та елітою є боротьбою між добром і злом.

Плюралістичні атитюди (PLU) зосереджуються на головних аспектах, протилежних популізму, а саме ставлення до компромісу, різних точок зору та необхідності прислухатися до незгодних.

Елітистські атитюди (E) включають твердження, які характеризують згоду з тим, якою мірою «еліти» мають керувати людьми. На відміну від популістських

ідей, які відкидають меритократію, йдеться про зосередження уваги на альтернативних формах лідерства, тобто висування на керівництво представників бізнесу та експертних кіл.

За допомоги методу аналізу головних компонентів було виявлено, що деякі компоненти слабко навантажують заявлені виміри. Зокрема, POP6 слабко навантажує популістський вимір, а пункт PLU3 погано навантажує вимір плюралізму. До того ж позиція E3 дає більше навантаження на вимір популізму, ніж на вимір елітарності, хоча різниця не дуже велика. Зрештою, побудована шкала популізму для пунктів POP1–5 і POP7 набула непоганого значення (α Кронбаха = 0,82). Решта показників за результатами факторного аналізу набули ваги вище загальноприйнятої нижньої межі 0,45 [Akkerman, Mudde, Zaslove, 2014: p. 10–11].

І вже у своєму наступному дослідженні автори методики врахували помилки та використовували ті твердження, які достатньо відтворювали виміри феномену популізму [Akkerman et al., 2017]. Цю шкалу потім використовували у низці інших досліджень [Boscán, Llamazares, Wiesehomeier, 2018; Van Hauwaert, Schimpf, Azevedo, 2020; Dennison, Turnbull-Dugarte, 2022].

Шкала вимірювання популістських орієнтацій згідно з Spruyt, Keppens, Droogenbroec (2016)

Враховуючи свій попередній досвід створення шкал вимірювання популістських орієнтацій, автори вирішили дещо видозмінити власну методику. Це дослідження спирається на дані опитування простої випадкової вибірки населення Фландрії віком від 18 до 75 років, проведеного восени 2013 року. У методиці використовується вісім пунктів, що охоплюють усі важливі елементи популізму (табл. 5).

Таблиця 5

Компоненти шкали вимірювання популістських орієнтацій згідно з Spruyt, Keppens, Droogenbroec (2016)

Популістський вимір	Формулювання тверджень
Народоцентризм/Ідея народного суверенітету	Політики повинні дотримуватися тільки волі народу
	Народ, а не політики повинен ухвалювати наші найважливіші політичні рішення
	Політичні відмінності між елітою і народом є набагато більшими, ніж відмінності між людьми
	Я волів би бути представлений радше простим громадянином, ніж професійним політиком
Маніхейський світогляд	Виборні посадовці говорять дуже багато і занадто мало діють
	Те, що люди називають “компромисом” у політиці, насправді є просто продажем своїх принципів
	Усталені політики, які стверджують, що відстоюють наші інтереси, піклуються лише про себе
	Усталені еліта і політики часто зраджували народ

Перші чотири пункти об'єднують компоненти народоцентризму та ідеї народного суверенітету, таким чином відображаючи чітке популістське уявлення про представницький уряд. Ці пункти не лише формулюють поняття народного суверенітету, але й відображають народ як однорідну групу.

Наступні чотири пункти відображають антиелітарні орієнтації, які уособлюють (маніхейський) моральний аспект антагонізму між народом та елітою. Автори визнають, що більшість пунктів вони почерпнули у попередників [Hawkins, Riding, Mudde, 2012; Akkerman, Mudde, Zaslove, 2014], однак останні два пункти є оригінальними.

Водночас автори стверджують, що їхня версія вимірювання підтримки популізму покращує попередні спроби. По-перше, це виправдовує той факт, що популізм у їхній версії операціоналізації — це більше, ніж широка антистеблшментська установка, оскільки тут посилено компоненти, які відтворює ідеї народоцентризму. По-друге, запитання сформульовані таким чином, що не лише охоплюють основні ідеї популізму, а й використовують повсякденну лексику, якою ці ідеї висловлюють у публічному дискурсі. По-третє, хоча різні ідейні компоненти є важливими, саме їхнє поєднання становить специфічну популістську логіку. Остання характеристика не лише стосується теоретичного бачення сформульованих питань, а й емпірично втілюється у високій надійності шкали в цілому (α Кронбаха = 0,86).

Шкала вимірювання популістських орієнтацій згідно з Schulz et al. (2018)

Автори цієї методики виходили з того, що у попередніх шкалах використовувалися компоненти популістських орієнтацій, які демонструють єдиний вимір, відмінний від елітарного та плюралістичного ставлення до демократії, а саме народний суверенітет і антагонізм щодо політичної еліти. Хибність цього, на їхню думку, полягає в тому, що звідси мимоволі можна вважати популістами тих людей, які фактично були лише незадоволені роботою чинної влади. Натомість було запропоновано тривимірне ієрархічне вимірювання популістських орієнтацій. Головним аргументом було те, що така тривимірна модель не тільки здатна визначити популістські атитюди в повному обсязі (тобто установки, що вказують на сильну підтримку в усіх трьох вимірах), але й може виокремити різновиди підтримки популізму (тобто установки, які твердо підтримують лише один або два виміри).

Для розроблення шкали тривимірної структури популістських орієнтацій було проведено два онлайн-опитування у Швейцарії у 2014 і 2015 роках. Початковий пул показників складався з 21 компоненти, які, за припушенням, відображають три виміри. Більшість із цих компонентів взято з попередніх досліджень; таким чином, вони відображають антиелітарність і суверенітет народу. Результати факторного аналізу на підставі даних національної вибірки виявили тривимірну структуру. В результаті оптимізації факторних навантажень було виокремлено 15 компонентів: п'ять пунктів, які відображають антиелітарні настрої, чотири пункти, що стосуються суверенітету народу, і шість пунктів, які виражають віру в однорідний і доброчесний народ (табл. 6). Крім цього, до

аналізу було окремо включено компоненти, які відображають елітаристські та плюралістські атитюди.

Таблиця 6

**Компоненти шкали вимірювання популістських орієнтацій
згідно з Schulz et al. (2018)**

Пункти	Формулювання тверджень
anti1	Депутати в парламенті дуже швидко втрачають зв'язок із простими людьми
anti2	Відмінності між простими людьми та правлячою елітою набагато більші, ніж відмінності між простими людьми
anti3	Такі люди, як я, не мають впливу на те, що робить влада
anti4	Політикам не дуже цікаво, що думають такі, як я
anti5	Політики занадто багато говорять і надто мало діють
sov1	Народ повинен мати останнє слово з найважливіших політичних питань, голосуючи за них безпосередньо на референдумах
sov2	Людей слід запитувати, коли ухвалюють важливі рішення
sov3	Наші найважливіші політичні рішення мають ухвалювати люди, а не політики
sov4	Політики в парламенті повинні виконувати волю народу
hom1	Звичайні люди всі об'єднуються разом
hom2	Звичайні люди добрі та чесні
hom3	Звичайні люди мають однакові цінності та інтереси
hom4	Навіть якщо швейцарці дуже відрізняються один від одного, коли справа доходить до цього, усі вони думають однаково
hom5	Швейцарці головним чином чесні та відверті
hom6	Швейцарці — це цілісна сутність, а не просто група людей

Результати аналізу дали змогу підтвердити власне припущення, що популістські орієнтації є латентною конструкцією вищого порядку, що складається з трьох нижчих вимірів: антиелітарних настроїв, налаштованості на необмежений народний суверенітет та віри в однорідність і добродішність звичайних людей. Утім, автори визнали певну обмеженість цього аналізу, оскільки дані були зібрані за допомогою онлайн-опитування, яке завжди має високий ризик того, що учасники будуть відволікатися під час заповнення анкети або швидко натиснути на запитання, не звертаючи уваги на зміст.

*Шкала вимірювання популістських орієнтацій
згідно з The Comparative Study of Electoral Systems (CSES)*

Порівняльне дослідження виборчих систем (CSES) є спільним дослідницьким проектом серед національних електоральних досліджень у всьому світі. Країни-учасниці та державні структури включають у загальний модуль 5 низку тверджень, які відображають популістські орієнтації (табл. 7). Зокрема, впродовж 2016–2020 років за цією шкалою було обстежено 30 країн світу. У цьому дослідженні зосередили увагу на вимірюванні трьох основних тем: 1) ставлення до політичних еліт; 2) ставлення до представницької демократії та правління більшості; 3) ставлення до меншин [Hobolt et al., 2016; Lenzner et al., 2016]. Ставлення до політичних еліт відображено у пунктах запитань Q4 (b, c, d) і Q7,

які вимірюють такі різні аспекти негативного ставлення до еліти. Крім того, ліві популісти, наприклад, часто зображують еліту як представників великих фінансових корпорацій на протигагу звичайним економічно та соціально незахищеним людям (відображено в пункті Q4g).

Таблиця 7

Компоненти шкали вимірювання популістських орієнтацій
згідно з CSES Module 5

Формулювання тверджень

Q4. Чи Ви повністю згодні, частково згодні, ані згодні, ані не згодні, радше не згодні, категорично не згодні з наступними твердженнями?

- a. Те, що люди називають компромісом у політиці, насправді є просто продажем своїх принципів
- b. Більшість політиків не піклуються про людей
- c. Більшість політиків заслуговують на довіру
- d. Політики — головна проблема в [КРАЇНІ]
- e. Наявність сильного лідера в уряді корисна для [КРАЇНИ], навіть якщо лідер порушує правила, щоб домогтися результату
- f. Наші найважливіші політичні рішення мають ухвалювати люди, а не політики
- g. Більшість політиків дбають лише про інтереси багатих і могутніх

Q5. Тепер подумайте про меншини. Чи Ви повністю згодні, частково згодні, ні згодні, ні не згодні, радше не згодні, категорично не згодні з наступними твердженнями?

- b. Воля більшості завжди має переважати навіть над правами меншин

Q7. Наскільки, на Вашу думку, поширена корупція, наприклад хабарництво, серед політиків у [КРАЇНІ]: дуже поширена, досить поширена, не дуже поширена, її майже не буває?

Популістські виклики представницькій демократії відображаються в альтернативах «корумпованій» представницькій системі — це наявність харизматичного лідера та більш пряме залучення «народу» до безпосереднього ухвалення рішень, — установок, які парадоксальним чином поєднуються у популістських дискурсах — вони охоплені пунктами Q4e та Q4f. Наголос як на сильному керівництві, так і на правлінні більшості, зрештою, робить непотрібними типово плюралістичні процеси переговорів і компромісів еліт: це відображено в пункті Q4a.

Крім того, популізм має тенденцію віддавати перевагу правлінню більшості як засобу ухвалення рішень, залишаючи права меншин на другорядному місці. Це відображено у питанні Q5b. Місце меншин у популістському дискурсі виходить з уявлень про однорідність «народу». Відтак формування такого відчуття ґрунтується на відособленні зовнішніх, «чужих» груп. Ці «зовнішні» групи можуть уявлятися перешкодами або ж навіть ворогами такої консолідації. Місце меншин у кожному суспільстві має свої особливості залежно від національної історії. Та все ж у сучасному популістському дискурсі саме етнічні меншини та іммігранти є одними з найбільш помітних і суперечливих «чужих» груп, яких прагнуть не залічувати до «народу».

Шкала вимірювання популістських орієнтацій згідно з Oliver, Rahn (2016)

Для дослідження очевидних популістських орієнтацій в американському електораті напередодні президентських виборів автори застосували свою шкалу вимірювання в національному репрезентативному інтернет-опитуванні, яке проведено у період з 26 лютого по 3 березня 2016 року і в якому взяли участь 1063 дорослих американських громадян. Щоб оцінити популістські орієнтації, було застосовано батарею з чотирнадцяти запитань про почуття людей щодо політичного процесу, експертизи та американської ідентичності. Деякі з цих елементів були їхніми власними розробками, а інші були адаптовані з попередніх опитувань щодо сприйняття популістських ідей. Після застосування аналізу головних компонентів авторам вдалося переконатися у наявності відповідної навантаженості компонентів шкали у три окремі виміри, пов'язані з популізмом (табл. 8).

Таблиця 8

**Компоненти шкали вимірювання популістських орієнтацій
згідно з Oliver, Rahn (2016)**

Популістський вимір	Формулювання тверджень
<i>Антиелітизм</i>	Насправді не має значення, за кого ви голосуєте, тому що багаті контролюють обидві політичні партії
	Політика зазвичай зводиться до боротьби між народом і можновладцями
	Система налаштована проти таких, як я
	Люди на вершині зазвичай потрапляють туди через якусь несправедливу перевагу
<i>Недовіра до експертизи</i>	Я краще покладаюся на мудрість звичайних людей, ніж на думку експертів та інтелектуалів
	Коли справа доходить до дійсно важливих питань, наукові факти не дуже допомагають
	Звичайні люди цілком здатні самостійно вирішувати, що правда, а що ні
<i>Громадянська належність</i>	Я взагалі вважаю себе відмінним від більшості американців / таким, як більшість інших американців
	Було б нерозумно довіряти судженням американського народу щодо сучасних складних політичних питань / я взагалі довіряю колективним судженням американського народу, навіть у складних політичних питаннях
	Наскільки важливо бути американцем для того, хто ти є? (7-бальна шкала)

Перший вимір, антиелітизм, відображає відчуття маргіналізації щодо багатства та політичної влади, зокрема того, що невелика група багатих і могутніх еліт має всі важелі політичної влади. Другий вимір, недовіра до експертизи, свідчить про загальний скептицизм до науки та експертної думки. Третій вимір призначений для оцінки приналежності респондента до колективістської «американської» ідентичності.

Результати емпіричного дослідження виявили, як спільність, так і відмінності порівняно з іншими демографічними показниками та орієнтаціями. Зокрема, респонденти, які вважають, що система налаштована проти них, набагато

частіше підтримують теорії змови, менше довіряють людям загалом і частіше гніваються на владу. Антиелітисти також частіше дотримуються фундаменталістських переконань. Другий вимір, недовіра до експертів, має дещо іншу схему: тут простежується найбільша кореляція з фундаменталістськими християнськими віруваннями. Люди, які вірять у мудрість «звичайних» людей, також більш схильні вірити в біблійну безпомилковість і пророкування. Вони також мають вищі показники консервативності. І, як і антиелітаристи, ті, хто не довіряє експертам, також підтримують більше теорій змови.

Однак ці моделі різко контрастують з третім виміром — громадянською належністю. Виявилось, що люди, які дуже цінують свою американську ідентичність, як правило, більше довіряють людям і менше нарікають на американський уряд. Вони позитивно ставляться до Конгресу і бізнесових та політичних еліт і оптимістично налаштовані щодо власної політичної влади.

Шкала вимірювання популістських орієнтацій згідно з Castanho Silva et al. (2018)

Колективом на чолі з Б. Кастано Сильвою зроблено спробу поліпшити наявні методики. Дослідження складається із двох онлайн-опитувань, відповідно проведених у кількох країнах світу у травні 2015 року та з листопада 2016 року по березень 2017 року. Результатом цього аналізу став короткий опитувальник з шести або дев'яти пунктів, який має, як свідчать автори, високу міжкультурну валідність і містить відносно широкий спектр інформації для цієї конструкції. Зокрема вони об'єднали такі компоненти, як «народоцентризм» і «народний суверенітет», в один, оскільки емпірично їх важко відрізнити. Втім, автори у цілому запропонували подібні визначення основних компонентів ідейного популізму: 1) вихваляння «народу»/«народних цінностей»; 2) антиелітарні або антиістеблішментські ідеї; 3) маніхейський погляд на політику (добро проти зла). Однак деякі твердження виражали не тільки популізм, але й антипопулізм (табл. 9).

Зрештою вони використали два раунди міжнаціональної перевірки, щоб зменшити початкову кількість елементів для кожного з трьох компонентів до короткої шкали та досягти остаточної батареї, яку можна використовувати як із дев'ятьма, так і з шістьма компонентами.

Автори наголошують, що їхня шкала має низку переваг перед іншими. По-перше, із самого початку вона була розроблена з турботою про міжкультурну валідність. Другою перевагою цієї шкали є поділ популізму на його підкомпоненти та вимірювання кожного окремо. Тепер дослідники мають гнучкість у дослідженні не тільки корелятивів популістських орієнтацій загалом, а й того, що кожен із його підкомпонентів може бути пов'язаний з різним набором соціальних і психологічних характеристик. Крім того, аналіз підкреслив пов'язаність авторитаризму з іншими аспектами популістських орієнтацій.

З теоретичного опгляду, важливим висновком стала неможливість статистично розрізнити народоцентризм та ідею народного суверенітету в політиці. Адже ці два поняття розглядаються як концептуально різні, однак в емпіричному плані вони виявилися занадто близькими, щоб їх можна було відрізнити

одне від одного. На думку, авторів, цей висновок вимагає певної теоретичної переоцінки статусу зазначених вимірів у рамках концепції популізму.

Таблиця 9

**Компоненти шкали вимірювання популістських орієнтацій
за Castanho Silva et al. (2018)**

Популістський вимір	Формулювання тверджень
Народоцентризм	Ppl1. Політики завжди повинні уважно прислухатися до проблем людей
	Ppl2. Політикам не обов'язково проводити час серед звичайних людей, щоб зробити хорошу роботу
	Ppl3. Воля народу має бути найвищим принципом у політиці цієї країни
Антиелітизм	Ant1. Урядом у значній мірі керують кілька великих корпорацій, які піклуються про себе
	Ant2. Державні чиновники використовують свою владу, щоб покращити життя людей
	Ant3. Чимало людей, які керують урядом, є шахраями
Маніхейський світогляд	Man1. Ви можете визначити, хороша людина чи погана, якщо знаєте її політику
	Man2. Люди, з якими я політично не згоден, не є злими
	Man3. Люди, з якими я політично не згоден, є дезінформованими

Висновки

Отже, розглянувши найвідоміші сучасні шкали вимірювання популістських орієнтацій, можна констатувати наявність певної концептуальної конвергенції у спробах емпіричного дослідження підтримки популізму на масовому рівні. Зокрема, більшість досліджень популістських орієнтацій дотримуються ідейного підходу.

Більшість вчених сходяться на думці, що структура популістських орієнтацій має багатовимірну конструкцію, що складається із двох або більше концептуальних компонентів. Щодо змісту цих компонентів однастайності серед дослідників ще не досягнуто. Та все ж спільним є те, що популістські орієнтації знаходяться на перетині субвимірів загальної концепції, коли прийнято вважати громадян популістами, якщо вони дотримуються антиелітарних поглядів, мають маніхейський світогляд щодо політичних процесів та вірять в необмежений народний суверенітет на протигагу плюралістичним процедурам представницької демократії. Водночас у спробах перенесення цих концептуальних постулатів в емпіричну площину вчені стикаються з проблемою агрегації підвимірів популістських орієнтацій з метою формування єдиного індексу, обчислюючи середні значення або використовуючи процедури факторного аналізу.

Зокрема, якщо припускати, що популістські орієнтації лежать на перетині компонентів загальноприйнятої концепції, то індивідуальні бали підтримки популізму не можуть бути високими у випадку, коли, скажімо, антиелітарні орієнтації низькі, натомість водночас люди підтримують інші компоненти популізму. Відтак, уявляючи концепцію популістських орієнтацій у вигляді три-

вимірного конструкту, правомірно вважати громадян популістами лише в тому випадку, якщо вони одночасно виявляють антиелітарні орієнтації, сповідують маніхейські погляди та підтримують народний суверенітет. Разом із тим вищі значення одного з компонентів можуть компенсувати низькі значення для інших підвимірів.

З іншого боку, виявлено, що ті громадяни, які дотримуються популістських настроїв у строгому сенсі, підтримуючи кілька концептуальних ідей, представлених в емпіричній площині компонентами, негативно сприймають плюралістичні та представницькі форми правління. Власне, у багатьох розглянутих вище методиках компонент несприйняття демократичного плюралізму та представництва певним чином невиразно представлений у загальному компоненті підтримки народного суверенітету. Тому, на нашу думку, у шкалі вимірювання популістських орієнтацій твердження, які чітко розкривають несприйняття плюралізму, слід подавати як окремий компонент.

Показово, що спроби пов'язати популізм з національною ідентичністю чи націоналізмом не увінчалися успіхом. Це є важливою інформацією для адаптації наявних методик до емпіричної площини дослідження масового сприйняття популістських ідей в перехідних суспільствах. Річ у тому, що в усталених суспільствах зростання популістських орієнтацій пов'язане з процесами глобалізації, що часто втілюється у правий популізм — протидію імміграції та мультикультуралізму. Натомість у перехідних суспільствах досі відчуваються посткомуністичні синдроми масової свідомості.

Крім того, українське суспільство характеризується відсутністю тривалих державницьких традицій відбору правлячої еліти, коли переважає негативне ставлення до політичного класу безвідносно до популістських орієнтацій. Тому очевидним для українських соціологів є те, що згода респондентів із такими твердженнями, як «політики повинні уважніше дослухатися до проблем людей» або «чимало людей, які керують урядом, є шахраями», буде радше оцінкою правління безвідповідальних еліт у посткомуністичний період, а не свідченням підтримки популізму.

Іншим важливим висновком даного аналізу є те, що адаптація шкал вимірювання популістських орієнтацій має враховувати те, що більшість тестувань проведено в онлайн-опитуваннях, де здебільшого присутні більш освічені та молодші респонденти. Натомість для з'ясування ставлення до популістських ідей серед респондентів, які б репрезентували все доросле населення України, варто створювати в інструментарії вимірювання такі формулювання тверджень, які б виразно, чітко та недвозначно описували головні постулати популістських ідей.

Джерела / References

Akkerman, A., Mudde, C., Zaslove, A. (2014). How Populist Are the People? Measuring Populist Attitudes in Voters. *Comparative Political Studies*, 47 (9), 1324–1353.

Akkerman, A., Zaslove, A., Spruyt, B. (2017). 'We the People' or 'We the Peoples'? A Comparison of Support for the Populist Radical Right and Populist Radical Left in the Netherlands. *Swiss Political Science Review*, 23 (4), 377–403.

- Almond, G.A., Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Axelrod, R. (1967). The structure of public opinion on policy issues. *Public Opinion Quarterly*, 31 (1), 51–60.
- Boscán, G., Llamazares, I., Wiesehomeier, N. (2018). Populist Attitudes, Policy Preferences, and Party Systems in Spain, France, and Italy. *Revista Internacional de Sociología*, 76 (4), e110.
- Canovan, M. (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47 (1), 2–16.
- Castanho Silva, B., Andreadis, I., Anduiza, E., Blanуља, N., Corti, Y.M., Delfino, G., Rico, G., Ruth, S.P., Spruyt, B., Steenbergen, M., Littvay, L. (2018). In: K. Hawkins, R. Carlin, L. Littvay, R. Kaltwasser (Eds.), *The Ideational Approach to Populism: Concept, Theory, and Analysis* (pp. 150–178). London: Routledge.
- Castanho Silva, B., Jungkunz, S., Helbling, M., Littvay, L. (2020). An empirical comparison of seven populist attitudes scales. *Political Research Quarterly*, 73 (2), 409–424.
- de Vreese, C.H., Esser, F., Aalberg, T., Reinemann, C., Stanyer, J. (2018). Populism as an expression of political communication content and style: A new perspective. *The International Journal of Press/Politics*, 23 (4), 423–438.
- Dennison, J., Turnbull-Dugarte, S.J. (2022). Populist Attitudes and Threat Perceptions of Global Transformations and Governance: Experimental Evidence from India and the United Kingdom. *Political Psychology*. <https://doi.org/10.1111/pops.12817>
- Elchardus, M., Spruyt, B. (2016). Populism, Persistent Republicanism and Declinism: An Empirical Analysis of Populism as a Thin Ideology. *Government and Opposition*, 50 (1), 111–133.
- Farrell, J.J., Laughlin, P.R. (1976). A Scale to Measure Populist Attitudes. *The Journal of Psychology*, 94 (1), 33–38.
- Hawkins, K.A., Riding, S., Mudde, C. (2012). Measuring populist attitudes. *Political Concepts Committee on Concepts and Methods Working Paper Series*, 55, 1–35.
- Hobolt, S., Anduiza, E., Carkoglu, A., Georg Lutz, G., Sauger, N. (2016). Democracy Divided? People, Politicians and the Politics of Populism. CSES Planning Committee Module 5 Final Report. https://cses.org/wp-content/uploads/2019/03/CSES5_ContentSubcommittee_FinalReport.pdf
- Jansen, R.S. (2011). Populist Mobilization: A New Theoretical Approach to Populism. *Sociological Theory*, 29 (2), 75–96.
- Lenzner, T., Otto, W., Neuert, C., Beitz, C., Schmidt, R., Stiegler, A. (2016). Comparative Study of Electoral Systems (CSES) Module 5: Cognitive Pretest. (GESIS-Projektbericht, 2016/05). Mannheim: GESIS — Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften. <https://doi.org/10.17173/pretest27>
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4), 542–563.
- Mudde, C. (2007). *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Oliver, J.E., Rahn, W.M. (2016). Rise of the Trumpenvolk: Populism in the 2016 election. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 667 (1), 189–206
- Roccatò, M., Corbetta, P., Cavazza, N., Colloca, P. (2019). Assessment of Citizens' Populist Orientations: Development and Validation of the POPulist ORientation (POPOR) Scale. *Social Science Quarterly*, 100 (6), 2148–2167.
- Schulz, A., Müller, P., Schemer, C., Wirz, D.S., Wettstein, M., Wirth, W. (2017). Measuring Populist Attitudes on Three Dimensions. *International Journal of Public Opinion Research*, 30 (2), 316–325.
- Spruyt, B., Keppens, G., Van Droogenbroeck, F. (2016). Who Supports Populism and What Attracts People to It? *Political Research Quarterly*, 69 (2), 335–346.
- Stanley, B. (2011). Populism, nationalism, or national populism? An analysis of Slovak voting behaviour at the 2010 parliamentary election. *Communist and Post-Communist Studies*, 44 (4), 257–270.
- Van Hauwaert, S.M., Schimpf, C.H., Azevedo, F. (2020). The measurement of populist attitudes: Testing cross-national scales using item response theory. *Politics*, 40 (1), 3–21.
- Van Kessel, S. (2014). The Populist Cat-dog: Applying the Concept of Populism to Contemporary European Party Systems. *Journal of Political Ideologies*, 19 (1), 99–118.

Weyland, K. (2001). Clarifying a contested concept: Populism in the study of Latin American politics. *Comparative Politics*, 34 (1), 1–22.

Wuttke, A., Schimpf, C., Schoen, H. (2020). When the Whole Is Greater than the Sum of Its Parts: On the Conceptualization and Measurement of Populist Attitudes and Other Multidimensional Constructs. *American Political Science Review*, 114 (2), 1–19.

Одержано / Received 28.04.2022

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК, ОЛЕГ КОЗЛОВСЬКИЙ

Особливості вимірювання популістських орієнтацій громадян у соціальних науках

У зв'язку з поширенням популізму у країнах світу постало питання вимірювання популістських орієнтацій. У соціальних науках запропоновано декілька шкал вимірювання, ґрунтованих на вже сталій концептуалізації ставлення до популістських ідей. Структура популістських орієнтацій має багатовимірну конструкцію, що складається з двох або більше концептуальних компонентів. Громадяни вважаються популістами, якщо вони поділяють антиелітарні погляди, мають маніхейський світогляд щодо політичних процесів та вірять у необмежений народний суверенітет на протизвагу плюралістичним процедурам представницької демократії. У статті констатується наявність концептуальної конвергенції у спробах емпіричного дослідження підтримки популізму на масовому рівні. Водночас зазначається, що адаптація шкал вимірювання популістських орієнтацій для вивчення українського суспільства має враховувати особливості ставлення громадян до посткомуністичних еліт. Адже Україна характеризується відсутністю тривалих державницьких традицій відбору правлячої еліти, коли переважає негативне ставлення до політичного класу безвідносно до популістських орієнтацій. А це накладає певні застороги для використання вимірювальних методик, які є більш прийнятними для дослідження усталених суспільств.

Ключові слова: популізм, вимірювання популізму, популістські орієнтації, перехідне суспільство

АЛЕКСАНДР РЕЗНИК, ОЛЕГ КОЗЛОВСКИЙ

Особенности измерения популистских ориентаций граждан в социальных науках

В связи с распространением популизма в странах мира возник вопрос измерения популистских ориентаций. В социальных науках предложено несколько шкал измерений, основанных на уже устойчивой концептуализации отношения к популистским идеям. Структура популистских ориентаций имеет многомерную конструкцию, состоящую из двух или более концептуальных компонентов. Граждане считаются популистами, если они придерживаются антиэлитарные взглядов, имеют маніхейское мировоззрение по поводу политических процессов и верят в неограниченный народный суверенитет в противовес плюралистическим процедурам представительной демократии. В статье констатируется наличие концептуальной конвергенции в попытках эмпирического исследования поддержки популизма на массовом уровне. В то же время отмечается, что адаптация шкал измерения популистских ориентаций для изучения украинского общества должна учитывать особенности отношения граждан к посткоммунистическим элитам. Ведь Украина характеризуется отсутствием длительных государственных традиций отбора правящей элиты, когда преобладает негативное отношение к политическому классу безотносительно к популистским ориентациям. А это накладывает определенные предостережения для использования измерительных методик, которые более приемлемы для исследования устоявшихся обществ.

Ключевые слова: популизм, измерение популизма, популистские ориентации, переходное общество

OLEKSANDR REZNIK, OLEG KOZLOVSKIY

Peculiarities of measuring the citizens' populist orientations in the social sciences

In connection with the spread of populism in the world there was a question of measuring populist orientations. In the social sciences, several scales of measurement have been proposed, based on the already stable conceptualization of attitudes toward populist ideas. The structure of populist orientations has a multidimensional composition consisting of two or more conceptual components. Citizens are considered populists if they adopt anti-elitist views, have a Manichean vision of political processes, and believe in unlimited popular sovereignty as opposed to the pluralistic procedures of representative democracy. The article states the existence of conceptual convergence in attempts to empirically study the support of populism at the mass level. At the same time, it is pointed out that an adaptation of the scales for measuring populist orientations for the study of Ukrainian society should take into account the peculiarities of citizens' attitudes towards post-communist elites. After all, Ukraine is characterized by the absence of a long state tradition of selecting the ruling elite, when a negative attitude towards the political class prevails, regardless of populist orientations. And this raises some caveats for the use of measurement techniques that are more acceptable for the study of established societies.

Keywords: populism, measuring populism, populist orientations, transitional society

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR RAKHMANOV,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor, Leading Research Fellow at the Department of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

kneu_1906@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8884-5515>

Феномен популізму у розвинених та перехідних суспільствах: особливості проявів та детермінанти

Вступ

Поняття «популісти» часто застосовують на позначення тих політичних сил, які сповідують різні ідеології — починаючи від лівих антиглобалістів, які вбачають небезпеку у глобалізації як засобі вестернізації, до правих націоналістів, які вбачають небезпеку у надмірній імміграції. Однак, незважаючи на ідеологічні розбіжності, дещо спільне в них простежується — це незадоволення чинним політичним укладом та пошуки певного третього шляху між капіталізмом і соціалізмом. Разом з тим, популізмом вважають певні маніпулятивні методики у дискурсі політичного життя, коли політики апелюють до «пристрастей та чуттів» людей, таким чином «купаючи» їхню довіру та голоси на виборах. Тому спільним для всіх проявів популізму є антиелітарна та антиістеблшментська риторика, яка відображається у відповідних настроях та орієнтаціях громадян.

Попри спільність цього явища, його детермінанти можуть відрізнятися у країнах, які пройшли відмінні трансформації. Економічна перспектива зумовленості масової підтримки популізму виходить із наслідків глибоких змін, які трансформують робочу силу та суспільство в бік постіндустріальної економіки й відтак створюють дисбаланс економічної захищеності різних верств населення. Натомість теза про культурну реакцію припускає, що підтримку популізму можна пояснити як ресентимент колись домінувальних верств населення, ви-

Цитування: Рахманов, О. (2022). Феномен популізму у розвинених та перехідних суспільствах: особливості проявів та детермінанти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 59–73, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.059>.

кликаний зміною цінностей у суспільстві та відповідними викликами щодо їхньої ідентичності.

Починаючи з кінця 1990-х років у багатьох країнах Західної Європи та США, а пізніше й у країнах Центрально-Східної Європи популістські політичні партії здобули голоси на виборах та перебувають при владі в коаліціях з іншими політичними силами. Якщо популізм у Західній Європі можна розглядати як реакцію на зміни, пов'язані здебільшого з глобалізацією, то у Центрально-Східній Європі до цього додалися ще й труднощі посткомуністичного переходу. Саме ці аспекти у формуванні популізму залишаються найменш висвітленими у науковій літературі. З огляду на відмінності, які існують між західноєвропейськими та східноєвропейськими країнами стосовно природи поширеності популізму, важливим завданням було проілюструвати особливості формування популістських орієнтацій у суспільствах, що характеризуються відмінними суспільно-політичними процесами. Тому у своїй статті я насамперед розгляну ознаки популізму, які є універсальними для більшості сучасних суспільств. Потім буде проілюстровано перипетії поширення популізму у різних типах суспільств. Далі я проаналізую наявні емпіричні дослідження детермінант, які зумовлюють популістські орієнтації у розвинених та перехідних суспільствах.

Сучасні ознаки популізму:

ідейні особливості, стиль подання та організаційні атрибути

У науковому середовищі досі тривають дискусії щодо поняття популізму. Часто популізмом називають ідеологічні ознаки певних політичних партій. Водночас це визначення застосовують також для позначення певного дискурсу, який сприяє позаідеологічним політичним акторам завойовувати електорат під час виборів [Mudde, 2004; van Kessel, 2014]. Та все ж К. Мудде наполягає, що популізм — це специфічна ідеологія, яка вважає суспільство розділеним на дві однорідні всередині та антагоністичні одна щодо одної групи — «народ» та «еліту». Однак, на відміну від, скажімо, соціалізму чи лібералізму, популізм не виглядає витонченим та послідовним. Популізм, визначений таким чином, передбачає дві протилежності: елітизм і плюралізм. Елітизм наполягає на тому, щоб політика була вираженням поглядів моральної еліти, а не аморальної решти людей. Плюралізм, з іншого боку, відкидає тезу про однорідність як популізму, так і елітизму, розглядаючи суспільство як неоднорідну сукупність груп та індивідів із часто принципово різними поглядами та побажаннями [Mudde, 2004: pp. 543–544].

Проаналізувавши наукову літературу про характеристики популізму у США, Латинській Америці та Західній Європі, М. Роодайн виокремив 12 головних ознак, які стосуються ідей популістів, їхнього стилю у спілкуванні та атрибутів організації їхньої діяльності (див. табл.).

Серед характеристик, що стосуються *ідей*, центральне місце посідає «народ». Саме «народоцентризм» (1) підкреслює фундаментальну позицію народу в політики. Цей термін може також поширюватися як на націю у цілому, так і на окремі «знедолені» соціальні групи. Народоцентризм неможливо зрозуміти без ознак антиелітизму (2). Еліту звинувачують як у зарозумілості та егоїзмі, відчу-

женості від народу, так і в некомпетентності та корупції. Антиелітизм, як і народоцентризм, залежить від контексту і може набувати різних форм: може бути спрямований на політичну еліту (політики загалом, політичні партії, «устале-ний» політичний порядок), економічну еліту (бізнес-еліти, керівники банків чи капіталістичної економіки), культурну еліту (інтелектуали), еліту ЗМІ (журналісти) або юридичну еліту (судді).

Таблиця

Характеристика популізму, згадувана в літературі

Ідеї	Стиль	Організація
1. Народоцентризм	7. Спрощена мова	11. Централізація керівника
2. Антиелітизм	8. Стиль прямого спілкування	12. Відносини із слабким посередництвом
3. Однорідність народу	9. Поляризація	
4. Пряма демократія	10. Образ аутсайдера	
5. Ексклюзивізм		
6. Проголошення кризи		

Джерело: [Roooduijn, 2014: p. 578].

Поряд із цим «народ» сприймається як однорідна, єдина сутність (3), що є результатом відображення у свідомості популістів антагоністичних стосунків між звичайними людьми та елітою. Відтак, усі «звичайні» люди мають спільний інтерес у своїй опозиції щодо еліти. Звертаючись до народу, популісти розмивають класові відмінності, об'єднуючи всіх людей в одну однорідну категорію. Акцент на владі народу та негативі стосовно еліти спричинюється заяв про те, що «звичайним громадянам» потрібно повернути їхній голос (4). Адже просто люди повинні мати більше впливу на процес ухвалення політичних рішень. Популісти хочуть обійти, на їх думку, непрозору та складну політику пошуку консенсусу через заходи прямої демократії, такі як референдуми, народні ініціативи та плебісцити.

Так само популізм іноді асоціюється не тільки з негативом щодо еліти, а й з негативом щодо конкретних соціальних груп через ексклюзивізм (5) — політичну ідеологію та практику виключення певних соціальних груп із суспільного життя з метою захисту колективної ідентичності «справжніх» людей від ворогів. Це можуть бути іммігранти, безробітні, люди іншої релігії чи раси. Щоб підкреслити свою риторику про антиелітизм та/або виключення, популісти часто заявляють про небезпечну кризу (6) — політичну, культурну або економічну. Відтак популісти стверджують, що політичний вплив, культурна ідентичність або економічне становище звичайних людей перебувають під великою загрозою, отже, вони мають бути терміново захищені [Roooduijn, 2014: pp. 575–576].

Наступні ознаки М. Роодайн відносить до характеристик, що стосуються *стилю*. Першою ознакою популістського стилю є використання спрощеної мови (7). Через прославлення народу та ненависть до еліти популісти, як правило, використовують досить просту мову, яку розуміють «нормальні» люди і яка відрізняється від складної та формальної мови еліти. Цей акцент на мовній

простоті часто описують як «таблюдний стиль» популістів. Для донесення своїх ідей популісти використовують стиль прямого спілкування (8). Популісти не хочуть спілкуватися з громадянами через «незручні» партійні платформи чи «набридливі» інституції, такі як парламент. На їхню думку — це перешкоди, які стоять на шляху прямого зв'язку між політикою та виборцем. Тому політики-популісти вважають за краще спілкуватися безпосередньо через популярні засоби масової інформації, такі як телебачення, соціальні мережі тощо. Для ефективного донесення своїх повідомлень про кризу популісти поляризуються (9). Вони роздвоюють дебати і часто використовують агресивну мову. Нарешті, популісти часто створюють «імідж стороннього», «аутсайдера» (10). Вони представляють себе такими, що не належать до еліти, що не обов'язково означає, що вони насправді є політичними аутсайдерами [Rooduijn, 2014: pp. 576–577].

Важливу характеристику, що стосується способу створення популістської організації, М. Роодайн описує як наявність централізованого органу із сильним персоналістичним лідером (11). Саме ключова роль харизматичних лідерів та централізована природа їхньої організації виглядають ефективною та привабливою для певних соціальних груп. Інша організаційна характеристика полягає в тому, що популісти хочуть неопосередкованих відносин між лідером і послідовниками (12). Це означає, що їм треба позбутися проміжних установ та ланок, які заважають прямим стосункам із їхніми послідовниками. Тому більшість популістів відмовляються від створення партійної структури, подібної до класичної партійної організації. Популісти мають тенденцію зорганізовуватися у вільні рухи замість жорстко структурованих політичних партій [Rooduijn, 2014: p. 577].

За допомоги порівняння шести випадків популізму в різних за походженням, історичним часом, географічним положенням та ідеологією М. Роодайн дійшов висновку, що лише чотири з 12 характеристик поділяють усі актори-популісти. Всі ці спільні риси мають ідейний характер: народоцентризм, антиелітарність, однорідність народу і проголошення кризи [Rooduijn, 2014: p. 589]. Власне цей висновок є важливим для концептуалізації популістських орієнтацій як сукупності атитюдів, ґрунтованих на ставленні до певних ідей. Виокремлені М. Роодайном базові складові популізму в цілому переґукуються з іншими, популярними в цій сфері визначеннями популізму. Можна лише зазначити, що ідея проголошення кризи більше відома як «маніхейський дискурс, який отожднює Добро з єдиною волею народу, а Зло — з елітою, що вступила у змову» [Hawkins, 2009: p. 1042].

А загалом, популізм часто називають «тонкоцентрованою» ідеологією, оскільки невитончені наративи та дискурси популізму є логічним наслідком ідеології, яка не може запропонувати широку та послідовну програму для розв'язання важливих політичних питань або ж інтелектуально послідовні та практичні відповіді на безліч проблем сучасного суспільства [Stanley, 2008: p. 95]. Водночас теза про те, що підтримка популістських ідей більше поширена серед політично необізнаних людей, також не завжди є справедливою. Часто буває, що політично активних та обізнаних громадян, які розчарувалися в наявних політичних силах, можуть привабити антиістеблшментська риторика,

прагнення встановити пряму демократію та заклики відновити народний суверенітет над державними інститутами [Canovan, 1999: p. 10].

Слід розуміти, що якщо політики-популісти можуть бути цинічними «політичними підприємцями», які використовують невдоволення певної категорії населення, то громадяни, які є схильними до ідей популізму, можуть щиро вірити у нереалістичні підходи до соціальних проблем.

Поширення популізму в розвинених та перехідних суспільствах

Ідея розмежування між «народом» та «правлячою елітою» робить популізм у західних суспільствах типовим різновидом орієнтацій людей, які страждають від пригніченості та дезорієнтації внаслідок соціальних змін. Адже глобалізація спричинила деіндустріалізацію в розвинених країнах та упослідження традиційної середньої верстви у розвинених економіках. Крім цього посилюються міграційні процеси, які загострили відносини між прибулими та автохтонним населенням. Зокрема, люди стали небезпідставно вважати, що робочі місця забирають мігранти. Люди з популістськими орієнтаціями — це зазвичай ті, хто потрапив у вразливе економічне становище або зіткнувся з труднощами у пошуку позитивної соціальної ідентичності й разом із тим відчують, що їхній голос не має значення в політиці. Дезорієнтовані люди знаходять у популістських лозунгах групове розмежування між «Ми» (Народ) та «Вони» (Еліта), що дає їм змогу приписувати відповідальність за власне почуття невпевненості та занепокоєння чинникам, які лежать поза їхнім контролем та відповідальністю, щоб вони могли зберегти самоповагу та надію подолати ці негаразди шляхом усунення «усталеної еліти».

Простежуються відмінності між втіленням популістських орієнтацій населення демократичних та авторитарних суспільств: у перших — це форма акумуляції незадоволеності на адресу недосконалих політичних інститутів з метою привести до влади несистемних політиків, у других — мобілізація на підтримку чинного режиму, інструмент його легітимації. Власне тому західні суспільства зіткнулися з небезпекою того, що усталена багатопартійна система на конкурентних засадах виявилася безсилою перед натиском несистемних партій з антиліберальною риторикою. Яскравим прикладом цього є президентські вибори у США 2016 року, коли низка прихильників демократичної партії з «іржавого поясу», де домінують представники робітничого класу, на праймеріз підтримували лівого популіста Берні Сандерса, а в результаті, не бажаючи віддавати свій голос кандидатці-демократці Гіларі Клінтон, яка асоціювалася з традиційним політичним класом, вони проголосували за правого популіста Дональда Трампа.

У країнах Західної Європи впродовж тривалого часу панувала модель ліберальної демократії, яка спиралася переважно на соціал-демократичну ідеологію. Втілення ідей соціальної держави, прав людини, глобального ринку, вільного інформаційного обміну, відкритості кордонів наразилося на перенасиченість та бар'єр подальшої реалізації. Наслідки глобалізації розвернули маятник очікувань в бік правих, консервативних ідей. Інституціоналізація правих партій у

країнах Західної Європи проходила як пошук альтернативних політичних сил щодо чинного, соціал-демократичного партійного мейнстриму.

Хоча ідеологію популізму не можна чітко ототожнити з класичними ідеологічними напрямками, все ж джерела поширення популістських орієнтацій дають змогу простежити розвиток цього феномену в певному суспільстві за набором ідеологем лівого чи правого гатунку. Зокрема, зростання популістських орієнтацій залежить від актуальності певної проблеми. У західних, усталених суспільствах соціальні передумови зростання популістських орієнтацій пов'язані із загальними процесами глобалізації, інформатизації та конфліктом культурних стереотипів. Це часто втілюється у правий популізм — протидію імміграції та мультикультуралізму. Відповідно зростала підтримка популістських партій правого спрямування — французької партії «Національний фронт», голландської «Партії Свободи», німецької партії «Альтернатива для Німеччини» та ін. Зокрема, після міграційної кризи в Німеччині у листопаді 2018 року кожен третій німецький виборець посідав популістські позиції, натомість у червні 2020 року — лише кожен п'ятий. Це пов'язували з тим, що важливим джерелом правого популізму є питання міграції та біженців, яке після втрати актуальності більше не мобілізувало населення так сильно, як раніше [Vehrkamp, Merkel, 2020: s. 27].

Дослідження у Нідерландах вказує на спільність та відмінність у популістських орієнтаціях прихильників праворадикальних та ліворадикальних партій. Хоча популізм об'єднує прихильників тої чи іншої партії (прихильники обох популістських напрямків демонструють значно вищий рівень політичної недовіри), попри те прихильники правих популістських партій демонструють нижчий рівень толерантності до імміграції, тоді як щодо інших поглядів, таких як авторитаризм та економічні погляди, не фіксується істотної різниці між ними та прихильниками інших партій. Натомість прихильники лівих популістів хоча й підтримують рівність доходів і менше довіряють великому бізнесу, все ж їх не можна вважати економічними радикалами: такі виборці не більше, ніж інші, підтримують додаткові соціальні пільги, а також не вимагають додаткового контролю над великим бізнесом [Akkerman, Zaslove, Spruyt, 2017].

Водночас у Південній Європі укріпилися популістські партії лівого гатунку — іспанська партія «Подемос», грецька «Сириза» тощо. Зниження традиційної соціальної бази для лівих партій — класичного робітничого класу — штовхає ліві популістські партії до спекулювання на невдоволенні від міграційної політики, антиєвропейських настроях, підтримці економічного націоналізму, протекціонізму, ксенофобії, що раніше було прерогативою крайне правих партій. Однак, незважаючи на це, у європейських країнах Середземноморського регіону, за винятком французького «Національного Фронту», лівопопулістські течії мають більш виражену ідеологічну орієнтацію, яка спрямована проти глобалізації, капіталізму, фінансової олігархії та в цілому неоліберального мейнстриму. Це набуло уособлення у цілком успішних антисистемних рухах, які хоч критикують поглиблення євроінтеграції, все ж не закликають до відмови від Європейського Союзу або виходу своїх країн з ЄС. Їхні прагнення — це радше форма тиску на європейські інститути з метою ідеологічної перебудови їх та

здобуття більшої економічної автономії. Так, аналіз популістських орієнтацій в Іспанії, Франції та Італії показав, що виборці лівих партій мають тенденцію більшою мірою дотримуватись популістських орієнтації у всіх трьох країнах [Boscán, Llamazares, Wiesehomeier, 2018].

На відміну від країн Західної Європи, після падіння комунізму в Центрально-Східній Європі політичний процес характеризувався піднесенням і падінням нових партій, ідеологічна привабливість яких часто була мінливою. Все це ускладнювалося наявністю більш загальних антиполітичних настроїв на тлі розвитку демократії. Зокрема, у Польщі тривала практика клієнтелізму та корупції впродовж 1990-х та початку 2000-х років сприяла зростанню антиістеблїшментських настроїв [Szczerciak, 2002]. Це у подальшому зумовило прихід до влади популістських політиків. На момент парламентських виборів 2015 року популізм став центральним у польській політиці. Зокрема, політична привабливість партії «Право і справедливість» серед багатьох поляків пов'язана з аргументами про неавтентичність та нелегітимність польських еліт з відповідним набором культурних установок, що охоплюють традиціоналізм, нативізм (ксенофобський націоналізм) та скептицизм щодо наднаціональної інтеграції у поєднанні з ринково-скептичними та інтервенційними позиціями щодо економічної політики [Stanley, Cześniak, 2021: p. 7].

Для визначення ідеологічного розподілу політичних партій у кожній країні експертне опитування «The 2014 Chapel Hill Expert Survey» дало змогу класифікувати європейські партії як лівопопулістські та правопопулістські. Факторний аналіз із принциповою ротацією компонентів досліджував розмірність тринадцяти вибраних показників, що містяться в наборі даних, за якими експерти оцінювали позицію європейських партій щодо низки популістських пунктів, таких як підтримка традиційних цінностей, ліберального способу життя та мультикультуралізму, а також їхня економічна позиція щодо регуляції ринку, державного управління економікою та переваг щодо зниження податків або державних послуг. Виявилось, що із 22 популістських партій у посткомуністичних країнах 15 партій слід класифікувати як лівопопулістські, а 7 партій — як правопопулістські [Bakker et al., 2015]. Таким чином, більшість популістських партій Центрально-Східної Європи спекулювали на антиринковій риториці, яка була актуальною після важких посткомуністичних трансформацій.

Загалом прихід до влади популістів у низці посткомуністичних країн ґрунтувався на критиці ліберальних цінностей, норм та інститутів демократичного суспільства. Під гаслами повернення «традиційних» цінностей популістські сили ініціювали коригування цих інститутів шляхом референдумів. Правові питання щодо освіти, міграції, надання політичного притулку, регулювання трудових та сімейних відносин було втілено у конституційних контрреформах. У посткомуністичних країнах до цих параметрів можна віднести такі риси, як антикорупційна риторика, економічний егалітаризм, антикапіталізм та поміркований євроскептицизм, які стали популярними на тлі переходу від комуністичної економічної системи до ринкової економіки [Krastev, 2006]. Власне, І. Крастев вказує на те, що ліберали у Центрально-Східній Європі у своїх реформістських зусиллях потрапили у пастку, яку вони самі й улаштували. Ліберали бачили в

антикорупційному дискурсі шанс легітимувати капіталізм. Але більшість населення, що була налаштована на «змову», побачила в цьому можливість делегітимувати капіталізм без ризику бути звинуваченим у прихильності до комунізму. Чим більше ліберальні уряди роблять боротьбу з корупцією пріоритетом, тим більше людей схильні вважати ці самі уряди корумпованими. Уряди, які говорять про прозорість, викликають ще більшу підозру в очах посткомуністичної громадськості, яка потім вирішує голосувати не за «прозорі установи», а за «чесних політиків». Тому спроба лібералів деполітизувати війну з корупцією, перетворивши її на інструмент інституційних реформ, була приреченою. Війна з корупцією зробила популізм респектабельним — і, таким чином, напад на популізм став виглядати вже як захист «хабарництва» [Krastev, 2006]. Понад те, збільшення корупції в країнах, що розвиваються, призводить до збільшення числа виборців, які голосують за лівопопулістські сили. Голосування за ліву політику є формою покарання корумпованих капіталістів, доступною виборцям навіть за умов слабкої судової системи [Di Tella, MacCulloch, 2009].

Таким чином, питання корупції та регуляції економіки стали визначальними у поширенні популізму в країнах Центрально-Східної Європи. Поряд з цим, існують також інші відмінності, які детермінують популістські орієнтації у західноєвропейських та східноєвропейських суспільствах.

Детермінанти популістських орієнтацій у різних суспільствах

При поясненні чинників, що спричиняють зміни в масовій підтримці популістів, зазвичай підкреслюють або (1) економічну нерівність і депривацію (позбавлення), зосереджуючись на зубожінні, що виникає у результаті структурних змін, які трансформують постіндустріальну чи посткомуністичні економіки, або (2) соціокультурні чинники, пов'язані зі зміною культурних цінностей чи актуалізацією соціальних ідентичностей. Відмінності у розвитку сталих та перехідних суспільств накладають відбиток на особливості детермінант популістських орієнтацій громадян.

Чинник економічної нерівності підкреслює наслідки зростання популістських настроїв глибокими глобальними змінами в постіндустріальних економіках, коли виникають дисбаланс та нерівності у доходах і добробуті, зумовлені підйомом економіки знань, технологічною автоматизацією та крахом обробної промисловості, глобальними потоками робочої сили, товарів, людей і капіталу (особливо припливом мігрантів і біженців). Через розмивання організованої робочої сили, скорочення систем соціального захисту, жорсткої економії та зміни моделей економічної конкуренції, багато людей у країнах Західної Європи не володіють належними навичками та/або знаннями, щоб отримати винагороду на ринку праці. Зростання економічної незахищеності та соціальної депривації посилює народне обурення на адресу політичних класів. Таке становище стало сприятливим для поширення серед цих верств антиістеблішментських настроїв, ксенофобії тощо. Власне кажучи, збільшення нерівності призводить до зростання попиту на популізм навіть серед раціонально мислячих людей. Так, серед мешканців розвинених країн спостерігається парадоксальний феномен, коли вони, розуміючи, що через сповільнення глобалізації популізм негатив-

но впливатиме на економічне зростання, все одно раціонально голосують за популістів, сподіваючись, що це стримуватиме збільшення нерівності [Pastor, Veronesi, 2021].

Вплив глобальних викликів на політичні орієнтації спостерігається не лише у розвинених країнах. Так, дослідження, проведене в Індії та Великій Британії, виявило, що популістські орієнтації громадян обох країн пов'язані зі сприйняттям загроз глобальних трансформацій, включно зі зміною клімату, міграцією, цифровізацією, пандемією, фінансовою та економічною інтеграцією та тероризмом, зміною економіки та національного способу життя [Dennison, Turnbull-Dugarte, 2022]. Крім чинників економічної депривації спрацьовує вплив культурних та політичних чинників на збільшення підтримки популізму. Зафіксовано кореляцію між довірою до державних інституцій та підтримкою популістських партій у країнах Євросоюзу: там, де довіра до державних інституцій є нижчою, підтримка популістських партій є вищою. Нижчий рівень освіти, старший вік, проживання у небагатих регіонах, авторитарні чи традиційні цінності схиляють людей підтримувати популістів та менше довіряти органам державної влади [Dustmann et al., 2017].

Теза про культурну реакцію як підставу сплеску голосів за популістські партії ґрунтується на теорії зміни цінностей внаслідок «тихої революції»; за цією теорією, безпрецедентно високий рівень екзистенційної безпеки, який відчували люди розвинених західних суспільств упродовж повоєнних десятиліть ХХ століття, можливості для отримання вищої освіти серед молоді — все це спричинило зсув між поколіннями у засвоєнні постматеріалістичних цінностей, таких як космополітизм і мультикультуралізм. Це викликало зростання підтримки ліволібертаріанських партій, що виступають за захист навколишнього середовища, прав людини та гендерної рівності [Inglehart, Norris, 2016]. Внаслідок цього верстви, які колись культурно переважали у Західній Європі, негативно відреагували на розмивання їхніх привілеїв і статусу.

Ці події очікувано викликали, як зазначають Р. Інглгарт і П. Норрис, «контрреволюційну ретро-реакцію», особливо серед старшого покоління, менш освічених та білих людей, які відчувають занепад і активно відкидають дедалі більшу хвилю прогресивних цінностей, обурюються витісненням знайомих традиційних норм. Все це і сформувало пул прихильників, потенційно вразливих щодо популістських закликів [Inglehart, Norris, 2016]. Іншим наслідком глобалізації є труднощі у пошуку людьми позитивної соціальної ідентичності, незалежно від їхніх реальних компетенцій. Якщо представники з космополітичною ідентичністю характеризуються загальною відкритістю, швидким набуттям нового досвіду тощо, то люди з традиційними класовими ідентичностями, що характерні для представників нижчого та робітничого класів, піддаються стигматизації та схильні до замкнутості. Ослаблена позиція менш освічених у «суспільстві знань» сприяє посиленню почуття соціальної, економічної та політичної вразливості. Менш освічені можуть бути розчаровані політичним домінуванням більш освічених або досвідом зневаги через відсутність освіти [Spruyt et al., 2016]. Таким чином, люди, які відчувають себе як економічно, так і культур-

но вразливими («невдахи глобалізації»), мають більшу готовність до підтримки популізму [Kriesi et al., 2005; Kriesi, 2014].

Ці тенденції притаманні не лише західноєвропейським суспільствам. Так, схильність до сповідування популістських орієнтацій у США змінюється в передбачуваний спосіб: вона сильніша серед тих, хто має нижчу освіту, не надто сильно пов'язана з низьким доходом, тісно пов'язана з ототожненням із неправлячими політичними партіями та радикальним консерватизмом, а також корелює з антиіммігрантською позицією [Hawkins, Riding, Mudde, 2012].

Р. Інглгарт і П. Норрис вирішили порівняти детермінанти поширеності популістських орієнтацій у розвинених країнах [Inglehart, Norris, 2016]. Вони висунули два припущення: 1) підтримка популізму впливає з перспективи економічної незахищеності верств населення, залежних від скорочення соціальних виплат, безробітних, некваліфікованих робітників з низькою заробітною платою внаслідок глибоких змін, пов'язаних з переходом до постіндустріальної економіки; 2) підтримка популізму є наслідком ретро-реакції колись домінуючих верств населення на прогресивні зміни цінностей. Емпірична перевірка цих гіпотез виявила, що підтримка популізму в Європі загалом сильніша серед старшого покоління, чоловіків, менш освічених, представників релігійної та етнічної більшості. Втім, автори зазначають, що, за результатами емпіричного аналізу, вплив економічної незахищеності на зростання підтримки популізму є неоднозначним та суперечливим. Популістські партії дійсно отримали значно більшу підтримку серед менш забезпечених та серед тих, хто має досвід безробіття. Однак інші припущення не справдилися: наприклад, за професійними категоріями популістське голосування було найсильнішим серед дрібної буржуазії, а не серед некваліфікованих робітників фізичної праці. Популісти також отримували значно меншу підтримку серед верств, які залежать від соціальних виплат як головного джерела доходу домогосподарства, і серед тих, хто живе в містах. Натомість, навіть після застосування у логістичній регресії соціально-демографічних предикторів всі п'ять шкал культурних цінностей виявилися більш послідовними провісниками підтримки популістських партій на виборах і вказували в очікуваному напрямку: підтримка популістських орієнтацій посилювалася антиіммігрантськими настроями, недовірою до глобального та національного управління, підтримкою авторитарних цінностей та ідеологічною самоідентифікацією [Inglehart, Norris, 2016].

Однак у країнах Центральної та Східної Європи пояснення детермінант популістських орієнтацій криється у тому, що громадяни цих суспільств мають більш матеріалістичні цінності, ніж жителі Заходу, які вийшли за межі занепокоєння про фізичну безпеку. Домінування матеріалістичних цінностей у східноєвропейських суспільствах робить людей менш уразливими до нападів політиків на абстрактні ліберальні інститути, такі як свобода слова та незалежність судів. Власне, коли йдеться не про електоральну поведінку, а суто про популістські орієнтації, то найбільш чітко даються взнаки чинники, пов'язані із соціально-економічним статусом. Б. Стенлі та М. Чешнік проаналізували вплив політичних знань (обізнаності про політичні інститути, право власності тощо) та соціально-економічного статусу на наявність популістських орієнтацій серед

громадян Польщі. Виявилось, що роль соціально-економічного статусу є визначальною у опосередкуванні співвідношення між підтримкою популізму і політичними знаннями. Водночас аналіз встановив, що хоча нижчий рівень політичних знань асоціюється з вищим рівнем популізму, «інформовані популісти», попри те, частіше голосують за популістські партії, тоді як «необізнані популісти», найімовірніше, утримаються від голосування [Stanley, Cześniak, 2021: p. 11].

Інша відмінність між східноєвропейськими та західноєвропейськими популістами полягає в тому, що перші можуть розраховувати на підтримку не лише робітничого, а й середнього класу. Так, політичні настрої в Польщі не збігаються з тим, виграли ви чи втратили під час посткомуністичної економічної трансформації країни. Серед електорату правлячої популістської партії багато тих, хто загалом задоволений своїм життям і йде в ногу з розвитком країни [Sierakowski, 2018]. Однією з причин неоднозначного впливу економічних чинників на голосування за популістів у Східній Європі є розпорошений характер економічного ризику, який приховує зв'язок між голосуванням, рівнем доходу, рівнем освіти та професією. Наприклад, доступ до орендованої квартири або можливість придбати квартиру за ринковою вартістю на початку перехідного періоду був кращим показником економічної безпеки, ніж дохід або зайнятість у певній галузі [Bustikova, Kitschelt, 2009]. Через ці особливості в емпіричному аналізі важче охопити ризики, пов'язані з освітніми рівнями або рівнем доходу, які чіткіше проявляються у поясненні популістських орієнтацій у західноєвропейських суспільствах.

У країнах, де існують вагомі етнічні меншини, важливим чинником ставлення до популістських ідей є належність до етнічної меншини: зокрема, виявилось, що угорська меншина у Словаччині боїться тиранії інтересів більшості [Stanley, 2011: p. 268]. Виборці також можуть бути незадоволені політикою, яка дає перевагу меншинам, через програми, спонсоровані з-за кордону, або через національні програми [Bustikova, 2017].

Таким чином, економічні проблеми переплітаються з проблемами ідентичності, тому що, зрештою, економічні проблеми пов'язані з питаннями національного суверенітету. Це особливо проявляється тоді, коли суспільство переживає жорстку економію або приватизацію, які сприймаються як результат поглинання національної економіки іноземними компаніями. Якщо у розвинених країнах ідеться про ностальгію «невдах глобалізації» за соціальним статусом, то у посткомуністичних країнах можуть зринати гасла відновлення національної ідентичності у зв'язку з неминучим зменшенням суверенітету внаслідок європейської політичної та транснаціональної економічної інтеграції.

Висновки

Незважаючи на те, що популізм може виникати в різних формах (ідейні особливості, стиль подання та організаційні атрибути), все ж існує науковий консенсус стосовно основних ознак популізму як універсальних для більшості сучасних суспільств, — це сукупність ідей, які відображають народоцентризм, антиелітаризм та однорідність народу. Ці ідеї об'єднуються в цілісний набір ма-

ніхейських уявлень про те, що однорідний, чесний народ експлуатує і зраджує корумпована еліта.

У західних, усталених суспільствах глобалізація спричинила деіндустріалізацію, інформатизацію та зміну культурних цінностей та стереотипів. Зміни на ринку праці, масова імміграція та мультикультуралізм призвели до зниження соціального статусу нижчого та робітничого класів та сприяли посиленню соціальної депривації цих соціальних верств. Як наслідок — зростання популістських орієнтацій та підтримка популістських партій правого гатунку. Натомість у посткомуністичних країнах Центрально-Східній Європи крім викликів глобалізації додалися питання корупції та регуляції економіки. Це викликало активізацію переважно лівопопулістських політичних акторів.

Отже, зумовлене культурними чинниками зростання підтримки популізму в розвинених суспільствах виводить цей феномен у правий фланг і, відповідно, — правий популізм. Натомість у менш розвинених країнах, де не лише глобалізація була причиною економічної депривації, підтримка популізму зумовлюється як культурними чинниками й відповідною правопопулістською риторикою, так і економічними чинниками через лівопопулістський ресентимент. Правопопулістська риторика знаходить відгук серед громадян східноєвропейських суспільств через тиск наднаціональних інститутів (ЄС та транснаціональні компанії), що актуалізує потребу в захисті національного суверенітету та національної ідентичності.

Питання приватної власності, приватизації, економічного зубожіння, корупції та національної ідентичності є актуальними для України. Тому в разі спроби дослідити витоки популістських орієнтацій в Україні потрібно враховувати ці питання в інструментарії соціологічного опитування, оскільки українське суспільство пройшло через подібні трансформації і має багато чого спільного зі східноєвропейськими суспільствами. Важкі наслідки посткомуністичної трансформації, перехід до ринкової економіки, розбудова незалежної держави, формування національної ідентичності, війна з Росією — всі ці виклики є живим ґрунтом для ресентименту в українському суспільстві, що робить певні соціальні верстви вразливими до спокуси поверити популістським політичним силам.

Джерела / References

Akkerman, A., Zaslove, A., Spruyt, B. (2017). 'We the People' or 'We the Peoples'? A Comparison of Support for the Populist Radical Right and Populist Radical Left in the Netherlands. *Swiss Political Science Review*, 23 (4), 377–403.

Bakker, R., Edwards, E., Hooghe, L., Jolly, S., Marks, G., Polk, J. Rovny, J., Steenbergen, M., Vachudova, M. (2015). *The 2014 Chapel Hill Expert Survey. Version 2015.1*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina. Retrieved from: <https://www.chesdata.eu/2014-chapel-hill-expert-survey>

Boscán, G., Llamazares, I., Wiesehomeier, N. (2018). Populist Attitudes, Policy Preferences, and Party Systems in Spain, France, and Italy. *Revista Internacional de Sociología*, 76 (4), e110. <http://dx.doi.org/10.3989/ris.2018.76.4.18.001>

Bustikova, L. (2017). The Radical Right in Eastern Europe. In: J. Rydgren (Ed.), *The Oxford Handbook of the Radical Right*. New York: Oxford University Press. Retrieved from: <https://www.oxford-handbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190274559.001.0001/oxfordhb-9780190274559-e-28>

- Bustikova, L., Kitschelt, H. (2009). The Radical Right in Post-Communist Europe: Comparative Perspectives on Legacies and Party Competition. *Communist and Post-Communist Studies*, 42 (4), 459–483.
- Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, 47 (1), 2–16.
- Dennison, J., Turnbull-Dugarte, S.J. (2022). Populist Attitudes and Threat Perceptions of Global Transformations and Governance: Experimental Evidence from India and the United Kingdom. *Political Psychology*. DOI: <https://doi.org/10.1111/pops.12817>
- Di Tella, R., MacCulloch, R. (2009). Why Doesn't Capitalism Flow to Poor Countries? *Brookings Papers on Economic Activity*, (Spring), 285–321.
- Dustmann, C., Eichengreen, B., Otten, S., Sapir, A., Tabellini, G., Zoega, G. (2017). Europe's Trust Deficit: Causes and Remedies. *Monitoring International Integration 1*, CEPR Press. London: Center for Economic Policy Research.
- Hawkins, K.A., Riding, S., Mudde, C. (2012). Measuring populist attitudes. *Political Concepts Committee on Concepts and Methods Working Paper Series*, 55, 1–35.
- Inglehart, R.F., Norris, P. (2016). Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic HaveNots and Cultural Backlash. *HKS Working Paper No. RWP16-026*. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2818659>
- Krastev, I. (2006): The New Europe: Respectable Populism, Clockwork Liberalism. *Open Democracy*, 21 March. Retrieved from: https://www.opendemocracy.net/en/new_europe_3376jsp
- Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschier, S., Frey, T. (2005). Globalization and the Transformation of the National Political Space: Six European Countries Compared. *European Journal of Political Research*, 45 (6), 921–956.
- Kriesi, H. (2014). The Populist Challenge. *West European Politics*, 37 (2), 361–78.
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4), 542–563.
- Pastor, L., Veronesi, P. (2021). Inequality Aversion, Populism, and the Backlash against Globalization. *The Journal of Finance*, 76 (6), 2857–2906.
- Rooduijn, M. (2014). The Nucleus of Populism: In Search of the Lowest Common Denominator. *Government and Opposition*, 49 (4), 573–599.
- Sierakowski, S. (2018). How Eastern European Populism is Different. *The Strategist*, 2 February. Retrieved from: <https://www.aspistrategist.org.au/easterneuropean-populism-different/>
- Spruyt, B., Keppens, G., Van Droogenbroeck, F. (2016). Who Supports Populism and What Attracts People to It? *Political Research Quarterly*, 69 (2), 335–346.
- Stanley, B. (2008). The Thin Ideology of Populism. *Journal of Political Ideologies*, 13 (1), 95–110.
- Stanley, B. (2011). Populism, nationalism, or national populism? An analysis of Slovak voting behaviour at the 2010 parliamentary election. *Communist and Post-Communist Studies*, 44 (4), 257–270.
- Stanley, B., Czeńnik, M. (2021). Uninformed or informed populists? The relationship between political knowledge, socio-economic status and populist attitudes in Poland. *East European Politics*, 1–18. DOI: 10.1080/21599165.2021.1876676
- Szczerbiak, A. (2002). Poland's unexpected political earthquake: the September 2001 parliamentary election. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 18 (3), 41–76.
- van Kessel, S. (2014). The populist cat-dog: applying the concept of populism to contemporary European party systems. *Journal of Political Ideologies*, 19 (1), 99–118.
- Vehrkamp, R., Merkel, W. (2020). Populismusbarometer 2020. Populistische Einstellungen bei Wählern und Nichtwählern in Deutschland 2020. Retrieved from: https://aswnord.de/fileadmin/user_upload/ZD_Studie_Populismusbarometer_2020.pdf

Отримано/Received 30.05.2022

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ

Феномен популізму у розвинених та перехідних суспільствах: особливості проявів та детермінанти

Останнім часом у багатьох країнах світу відбувається прихід до влади популістських сил, які вирізняються з-поміж усталених політичних акторів. Поняття «популізм» застосовують у випадку, коли харизматичні лідери та їхні партії пропонують населенню подолати наявні соціально-економічні проблеми за допомоги простих, позаінституційних рішень. Хоча ці політики та партії можуть відрізнятися поміж собою за ідеологічною риторикою, у всіх них є спільні риси. Наукова література показує, що універсальними для більшості сучасних суспільств є кілька популістських ідей, які знаходять відгук серед електорату: народоцентризм, антиелітарність та однорідність народу. У західних, усталених суспільствах простежується підтримка правопопулістських партій. Це пов'язане з незадоволеністю населення змінами, які спричинила глобалізація. Процеси деіндустріалізації, інформатизації та приплив мігрантів загострили конкуренцію на ринку праці. Однак вирішальним чинником підтримки популізму в західноєвропейських країнах стала реакція колись домінуючих верств населення на зміни цінностей. Спричинене витіснення узвичаєних норм життя обурює людей з традиційними класовими ідентичностями. Натомість у посткомуністичних суспільствах Центрально-Східної Європи крім викликів глобалізації додалися питання корупції та регуляції економіки. Популістські орієнтації у східноєвропейських суспільствах спричиняються здебільшого чинниками, пов'язаними з соціально-економічним статусом та національною ідентичністю. Ці висновки є важливими для дослідження популістських орієнтацій в українському суспільстві.

Ключові слова: популізм, популістські орієнтації, західноєвропейські суспільства, східноєвропейські суспільства

АЛЕКСАНДР РАХМАНОВ

Феномен популізму в развитих и переходных обществах: особенности проявления и детерминанты

В последнее время во многих странах мира происходит приход к власти политических сил, которые выделяются среди устоявшихся политических акторов. Понятие «популизм» применяют в случае, когда харизматические лидеры и их партии предлагают населению преодолеть существующие социально-экономические проблемы с помощью простых, внеинституциональных решений. Хотя эти политики и партии могут отличаться между собой по идеологической риторике, у них есть общие черты. Научная литература показывает, что универсальными для большинства современных обществ являются несколько популистских идей, которые находят отклик среди электората: народоцентризм, антиэлитарность и однородность народа. В западных, устоявшихся обществах прослеживается поддержка правопопулистских партий. Это связано с неудовлетворенностью населения изменениями, вызванными глобализацией. Процессы деиндустриализации, информатизации и притока мигрантов обострили конкуренцию на рынке труда. Однако решающим фактором поддержания популизма в западноевропейских странах стала реакция доминирующих слоев населения на изменения ценностей. Вызванное вытеснение знакомых норм жизни возмущает людей с традиционными классовыми идентичностями. В посткоммунистических обществах Центрально-Восточной Европы кроме вызовов глобализации добавились вопросы коррупции и регуляции экономики. Популистские ориентации в восточноевропейских обществах в основном вызваны факторами, связанными с социально-экономическим статусом и национальной идентичностью. Эти выводы важны для исследования популистских ориентаций в украинском обществе.

Ключевые слова: популизм, популистские ориентации, западноевропейские общества, восточноевропейские общества

OLEKSANDR RAKHMANOV

The phenomenon of populism in developed and transitional societies: features of manifestations and determinants

Recently, in many countries around the world there is a coming to power of political forces that differ from established political actors. The concept of «populism» is used when charismatic leaders and their parties offer the population to overcome existing socio-economic problems through simple, non-institutional solutions. Although these politicians and parties may differ in ideological rhetoric, they all have common features. The scientific literature indicates that several populist ideas are universal for most modern societies, which find a response among the electorate: people-centrism, anti-elitism and homogeneity of the people. In Western, established societies, there is support for right-wing populist parties. This is due to the dissatisfaction of the population with the changes caused by globalization. The processes of deindustrialization, informatization and the influx of migrants have intensified competition in the labor market. However, the decisive factor in supporting populism in Western European countries was the reaction of the once dominant sections of the population to changing values. The displacement of familiar norms of life infuriates people with traditional class identities. In contrast, in the post-communist societies of Central and Eastern Europe, in addition to the challenges of globalization, corruption and economic regulation have been added. Populist orientations in Eastern European societies are largely driven by factors related to socio-economic status and national identity. These conclusions are important for the study of populist orientations in Ukrainian society.

Keywords: populism, populist orientations, Western European societies, Eastern European societies

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR STEGNIJ,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

o.stegniy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7829-127X>

Дискурсивний аспект достовірності емпіричного соціологічного знання¹

Сам термін «дослідження громадської думки» може вживатись у двох різних контекстах: як академічне соціологічне дослідження колективних думок та як різновид інформаційних послуг, виконання замовлень різних суб'єктів позанаукового суспільного життя. В сучасному медійному просторі переважна більшість досліджень громадської думки представлена саме комерційними опитуваннями, результати яких оприлюднюються безпосереднім виконавцем або замовником — власником інтелектуальних прав на емпіричні дані дослідження.

Приватні соціологічні компанії фактично перетворилися на «фабрики опитувань», функціонування яких ґрунтується на пріоритеті отримання оперативної соціологічної інформації (як приклад, численні електоральні опитування). Оптимізація основних ланок технології опитування покликана мінімізувати витрати й досягти максимальної оперативності. Лише у випадку, коли замовником є наукова установа, полстерські компанії дотримуються всього алгоритму соціологічного дослідження, включно з претестами і проведенням методологічних експериментів. Проте попереднє тестування (претест) інструментарію, потрібне для з'ясування адекватного розуміння респондентами поставлених запитань, є радше винятком і здійснюється найчастіше на вимогу іноземних замовників. Контроль польового етапу переважно обмежується логічним контролем, який жорстко регламентується наявністю перевірюваних запитань. На до-

¹ Стаття виконана в рамках планової теми відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України № 0120U102585 «Достовірність соціологічного знання: теоретико-методологічний, емпіричний та дискурсивний аспекти» (керівник Є.І. Головаха).

Цитування: Стегній, О. (2022). Дискурсивний аспект достовірності емпіричного соціологічного знання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 74–92, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.074>.

стовірність отриманих емпіричних даних також істотно може впливати пул регіональних підрядників, які безпосередньо виконують польовий етап опитування. Останні, як правило, співпрацюють із соціологічними центрами на контрактній основі і самостійно рекрутують інтерв'юєрів.

У випадку оприлюднення комерційних опитувань, які саме і стають найчастіше інформаційним приводом для обговорення достовірності емпіричного соціологічного знання, соціологічні компанії зазвичай виступають в іпостасі полстерів і не дають інтерпретації отриманих результатів за принципом: «Дані повинні говорити самі за себе». Однак, з урахуванням можливих відхилень від нормативної технології опитування, оприлюднені емпіричні дані потребують публічного підтвердження «легітимності дослідження», особливо у випадках сензитивної соціально-політичної тематики.

Мета статті. На підставі дискурсу результатів комерційних масових опитувань щодо сензитивних соціально-політичних проблем виявити основні маркери достовірності емпіричного соціологічного знання в публічному просторі.

Публічна і прикладна соціологія

Обговорення дискурсивного аспекту достовірності емпіричного соціологічного знання варто розпочати з аналізу місця і функцій публічної та прикладної соціології в розподілі соціологічної праці.

Майкл Буравой умовно виокремлює чотири типи соціологічних знань: професійне, критичне, прикладне і публічне. Кожен тип соціології вирізняється власною легітимацією: професійна соціологія виправдовує себе на підставі наукових форм, прикладна соціологія — на підставі своєї ефективності, публічна соціологія — на підставі своєї релевантності, а критична соціологія повинна надавати моральне бачення. На його думку, точкою відліку соціології як науки є «громадянське суспільство і захист суспільного», що є особливо актуальним в умовах панування ринкового фундаменталізму. Буравой зауважує, що соціологія залежить від громадянського суспільства з його інтересом у розширенні суспільного, вивчає суспільні передумови політики і політизацію суспільного [Burawoy, 2005].

Публічна соціологія несе відповідальність перед певними групами суспільства і розуміє свою стратегію як демократичний діалог. При цьому вона вимушена стикатися з конкурентною публічною сферою. М. Буравой зазначає, що публічна соціологія залучає соціологію до діалогу з групами громадськості. Доробки публічних соціологів читають за межами наукової спільноти, що стає рушієм суспільної дискусії про характер суспільства — природу цінностей, провалля між обіцянками і реальністю. Британський соціолог розуміє під традиційною публічною соціологією виступи тих соціологів, які друкуються в газетах і коментують питання суспільної ваги. Такі соціологи, провокуючи дебати всередині або між групами громадськості, самі можуть не приймати в них участі. Водночас існує інший тип публічної соціології — органічна публічна соціологія, коли соціолог працює у тісному зв'язку з суспільством, коли відбувається діалог, процес взаємного навчання. Обидва типи доповнюють та інформують одне одного. Багатоманітність груп громадськості потребує розвивати соціоло-

гію аудиторій або груп громадськості (sociology of publics). Одним із головних завдань останньої є створення нових груп громадськості навколо розв'язання певних актуальних соціальних проблем. І водночас професійні соціологічні організації мають бути невід'ємним елементом національного політичного життя.

У публічної соціології немає внутрішньо притаманної єдиної нормативної системи цінностей, окрім спільних зобов'язань налаштованості на діалог навколо проблем, що постають у межах соціології й за допомоги соціології. У сучасному українському контексті це такі проблеми, як: сензитивні соціально-політичні наслідки російсько-української війни; державна політика декомунізації та проблема історичної пам'яті, деформованої радянською ідеологією; суспільні дебати навколо мовної політики.

Прикладна соціологія (policy sociology) надто легко поглинається замовниками, які накладають контрактні зобов'язання на фінансування, що викликає спотворення, які, своєю чергою, можуть вплинути на професійну соціологію. На прикладі діяльності вітчизняних соціологічних компаній можна констатувати наявну суперечність між прикладною соціологією та публічною соціологією, коли замовник може впливати на зміст опитування, яке в свою чергу, може провокувати суспільне збурення навколо отриманих емпіричних даних. Тут проблема довіри до емпіричного соціологічного знання є наслідком суперечливих відносин по лінії «соціолог–замовник» та «соціолог–громадськість».

Сенс прикладної соціології полягає у розв'язанні поставлених перед соціологами проблем або легітимації вже прийнятих рішень, визначаючи широкий порядок денний соціальної практики (policy agenda) — як-то важливість мовного питання поміж ієрархії інших соціально-політичних проблем. Публічна соціологія, навпаки, реалізує діалог між соціологом і суспільством, де кожна сторона пристосовується до порядку денного іншої. У публічній соціології дискусія часто включає цінності або цілі, які не автоматично поділяються обома сторонами. Однак метою публічної соціології залишається розвиток саме такого діалогу. В цьому контексті М. Буравой вважає публічну соціологію «*совістю прикладної соціології*» [Burawoy, 2005: p. 9]. Водночас підходи публічної і прикладної соціології не є взаємовиключними і можуть бути взаємно доповняльними.

Проблема довіри до соціологічного знання в публічному просторі ставить два кардинальних запитання: соціологія для кого і для чого? Вірогідно припустити, що соціологія як суспільна наука має слугувати не тільки вузькому професійному колу, а й звертатися до позасоціологічної спільноти для обговорення актуальних питань життєдіяльності сучасного суспільства. При цьому соціологія має перейматися не тільки кінцевими цілями суспільства, але також і способами досягнення зазначених цілей [Українське суспільство, 2017]. Професійна соціологія також має публічне втілення у формі надання результатів дослідження в доступній формі для непрофесійної аудиторії. Життєздатність професійної соціології залежить від постійного звернення до важливих соціальних проблем та викликів, які формулює публічна соціологія.

За такого розуміння суспільної функції соціології вельми доречним виглядає виокремлення М. Буравим двох типів знання. Для виконання завдань професійної соціології або прикладних соціологічних досліджень потрібне інстру-

ментальне знання, яке Макс Вебер назвав «технічною раціональністю» [Kalberg, 1980]. Своєю чергою, рефлексійне знання — за Максом Вебером, «ціннісна раціональність» — пов'язане з критичним і публічним діалогом щодо ціннісних орієнтирів суспільства і самої професії соціолога. Таким чином, у публічному просторі (поза академічною аудиторією) переважно циркулюють два типи соціології — прикладна, що продукує інструментальне знання, та публічна, що продукує рефлексійне знання.

Повертаючись до українського контексту, зауважимо, що замовні емпіричні дослідження із соціально-політичної тематики (прикладна соціологія) створюють предмет обговорення (соціальний дискурс) для публічної соціології. Іншими словами, в нашій країні прикладна соціологія «продукує» публічну соціологію. В демократичних країнах «автономність» публічної соціології від прикладної соціології значно виразніша, що пояснюється більш високим загальним рівнем соціальної активності (залученості) соціальних дослідників (включно із соціологами) до розв'язання актуальних суспільних проблем.

Громадська думка як предмет емпіричного соціологічного знання

Якість репрезентації громадської думки в масових опитуваннях визначається тим, наскільки соціологам-полстерам до снаги з'ясувати уявлення і думки пересічних громадян, визначити сутнісні відмінності в соціальних групах, оцінити їхню питому вагу в загальній сукупності населення (кумулятивному профілі громадської думки). Критичне ставлення до результатів опитування громадської думки пов'язане з неможливістю цілковитого уникнення помилок соціологічного виміру. Пошук можливих способів мінімізації помилок інструменту вимірювання і побудови вибірки є внутрішньою справою професійної спільноти, тоді як оприлюднення результатів опитування створює прецедент широкої публічної дискусії.

Нівелювати ініціальну недовіру позасоціологічної аудиторії до презентованих емпіричних даних можливо шляхом цілковитої прозорості всього алгоритму проведення опитування: *«Зараз компетентна масова аудиторія сприймає публічну соціологію як науку (або дослідницьку практику), що створює плутанину і приховує свої результати. Єдина адекватна відповідь на це — збільшення прозорості»* [Колодій, Саратова, 2018]. При цьому окремим завданням для соціолога-полстера залишається змістовна інтерпретація отриманих результатів, в особливості стосовно сензитивних соціально-політичних проблем сучасного українського суспільства.

Циркуляція результатів масових опитувань громадської думки у просторі публічного дискурсу актуалізує проблему суперечливого співіснування соціальної та об'єктивної реальності. Соціологічне знання є відображенням саме соціальної реальності, конструкторами якої виступають численні актори, зацікавлені у видозмінених об'єктивної реальності у відповідності до своїх власних інтересів. У цій ситуації будь-які оцінні судження є продуктом соціальної реальності, тоді як фактологічні прості запитання радше відображають об'єктивну реальність (звісно, за умови чесної/відвертої відповіді респондента).

У більш широкому контексті: на чому ґрунтується відповідь респондента — на емоціях чи власне знаннях? Тому додаткового розгляду потребує питання, що саме отримують соціологи в результаті опитування: емоції, настрої чи власне судження, громадську думку як вираження інтенцій множини індивідів. Не можна вважати громадською думкою вербальні реакції на об'єкти, про які респонденти не мають достатньої інформації чи мають суто фрагментарну. Відтак формування громадської думки варто очікувати лише стосовно об'єктів усвідомленого інтересу певної спільноти [Allport, 1937].

Громадською думкою іноді називають не розподіл поглядів у суспільстві, а панівну точку зору. Однак, як слушно зазначає польський соціолог А. Сулек, *«самого лише відсоткового домінування, модальності певного погляду в суспільстві замало, щоб вважати його громадською думкою в соціологічному сенсі»*, тоді як *«статусу громадської думки може набути й точка зору меншості, якщо вона зорганізована, здетермінована й почута»* (цит. за: [Оссовський, 2005: с. 15]).

Потрібен пошук такого змісту поняття громадської думки, який би дозволив ідентифікувати цей соціальний феномен засобами емпіричного соціологічного дослідження, зокрема шляхом масових опитувань. З цієї точки зору найбільш вдалою є дефініція В. Оссовського, який розуміє під громадською думкою спільну думку індивідів, яка репрезентує певний консенсус індивідуальних думок щодо конкретної проблеми, що становить спільний інтерес, і в атрибутивному сенсі являє собою колективні оцінні судження різних соціальних спільнот, у яких виявляється їхнє ставлення до змісту і способів розв'язання суспільних проблем, які стосуються їхніх спільних інтересів [Оссовський, 2005: с. 31].

Громадська думка, як вияв ставлення до конкретної соціальної проблеми, пов'язана з пізнавально-біхевіоральними установками. Як сукупність оцінних суджень громадська думка ґрунтується на знанні, раціональному ставленні до соціальної дійсності. Натомість варто відрізнити громадську думку від масових настроїв — суб'єктивного психічного стану переходу від безпосередніх емоцій до більш усвідомлених думок, переважно емоційного ставлення до суспільної реальності за мінімальної присутності раціонального начала. Масовим настроєм притаманна плинність і ситуативність, а їхні суб'єкти не потребують адекватного усвідомлення причин тональності свого ставлення до реалій соціально-політичного життя.

Громадська думка дістає вираження в оцінному, а не дескриптивному судженні, вона не є тотожною знанню, але й не існує без нього. Справді, щоб судити про будь-яку суспільно значущу подію потрібно мати достатньо інформації. У протилежному випадку ми маємо справу з масовими настроями, формування яких переважно здійснюється ідеологічно сегментованими медійними засобами, що є вельми далекими від надання об'єктивної інформації. Саме в такій ситуації соціологи нерідко стикаються з потребою ідентифікації громадської думки засобами емпіричного соціологічного дослідження, інструментом масового опитування.

Реалізація зазначеної потреби передбачає дотримання умов персональної безпеки респондентів, відсутності побоювань з приводу своїх відповідей. Введення кримінальної відповідальності в Російській Федерації за саме згадуван-

ня слова «війна», цілком очевидно, слід мати на увазі, щоб ідентифікувати стан громадської думки в РФ щодо російсько-української війни, яка у кремлівському офіційному дискурсі фігурує суто як «військова операція».

У сучасному суспільстві високо цінуються компетентність, освіченість, знання. Саме тому дія соціокультурних цінностей і норм призводять до того, що зізнання у відсутності власної точки зору щодо якогось питання наражається на явний або прихований осуд. Тиск соціокультурних цінностей і норм підштовхує респондента до «порожньої» відповіді. А у випадку сензитивних соціально-політичних запитань додається ще й маніпулятивний вплив ідеологізованих медіа. Так, у результаті довготривалої антиукраїнської пропаганди на державному рівні переважна більшість населення РФ підтримала повномасштабне вторгнення російської армії на територію суверенної України 24 лютого 2022 року.

Громадська думка є не лише одним із феноменів суспільної свідомості, а й важливим соціальним інститутом, який доцільно розглядати у контексті структурних соціальних відносин. З цієї точки зору змістовне наповнення громадської думки можна розглядати як *«соціальні відносини, виражені у формі оцінних суджень між соціальними суб'єктами щодо змісту і способів розв'язання конкретної проблеми — об'єкта інтересів цих суб'єктів»* [Оссовський, 2005: с. 37].

Подвійна природа громадської думки (атрибутивна і суб'єктивна) визначає і два головні напрямки ідентифікації її атрибутцій. Перший — з'ясування чи справді відповіді респондентів є їхніми власними думками, а не артефактами, утвореними в результаті взаємодії респондента з текстом анкети або з інтерв'юером. Другий — з'ясування зумовленості ставлення індивідів до соціально значущих об'єктів суспільним контекстом.

Справді, емпіричне соціологічне знання продукується в якісно новому соціальному просторі. Поява соціальних медіа і мереж привела до глибоких структурних змін щодо каналів інформування і суспільної комунікації, оскільки вони мають значний вплив на масову свідомість як шляхом формування власного контенту, так і створенням середовища для соціальних та інформаційних комунікацій. Користувачі соціальних медіа і мереж отримали можливість активного пошуку і фільтрації інформації, не покладаючись на журналістів, самостійно створюючи і редагуючи новий контент.

У сучасного суспільства з'явилася можливість інформаційної взаємодії без посередництва традиційних ЗМІ, які поступово перетворюються лише на одне із джерел інформації, втрачаючи функції центрів, що формують суспільний порядок денний. Соціальні медіа і мережі стали впливовою платформою суспільного життя, спираючись на яку багато громадян споживають новини і навіть визначають свою політичну ідентичність [Bruns, 2003].

Водночас соціальні медіа та новинні інтернет-ресурси використовують як «фільтраційне сито» і для посилення ефекту луна-камер, що дає змогу ефективно підтримувати власні уподобання, сегментовано обирати джерела інформації не так за принципом «достовірності», як за комфортністю та несуперечливістю щодо власних переконань. Луна-камери стають поживним середовищем створення й поширення дезінформації, а масштаби явища дозволяють деяким

експертам казати про виникнення феномену fake reality як нової нормальності [Невельська-Гордеева, 2019].

Урахування соціологами рівня наявної компетентності респондентів має визначати змістовне наповнення інструментарію опитування, насамперед дотичних об'єкту опитування емпіричних індикаторів. У даному випадку маркером достовірності соціологічного знання має стати адекватність поставлених запитань наявному рівню компетентності респондентів. Це цілком можливо, коли соціолог має безпосередній стосунок до тематики опитування (через наукові проекти).

Однак у випадку комерційних омнібусних та експрес опитувань подібну вигоду неможливо виконати, оскільки тематику опитування визначають замовники. Виконавці опитування позбавлені права втручатися у вибір тематики, їхні повноваження і відповідальність окреслені суто проведенням польового етапу, точним вимірюванням з тематики замовного опитування, щоб уникнути можливих зсувів у формулюваннях запитань, які б не нав'язували респондентові ту чи ту думку. Якщо ж замовник має намір маніпулювати формулюванням запитань, то соціологічна компанія має корегувати первинний варіант запитання замовника, а у разі його відмови від методично правильного формулювання взагалі відмовитися від замовлення.

Публічний дискурс (емпіричного) соціологічного знання

Під публічним дискурсом розуміється сукупність ціннісних домінант, специфічних інтерпретацій актуальних проблем, які є предметом суспільного значення. Публічний дискурс не просто задає поле для комунікативних подій, а й являє собою систематизовану колективну інтенційність. В якості складових частин можуть бути виокремлені: ціннісно-світоглядний комплекс, система правил і система цілей. Публічний дискурс виникає навколо певної сукупності орієнтацій, підтримуваних певними соціальними верствами та інституціалізованих через суспільну практику [Ruiz, 2009].

Для дискурсивних аспектів достовірності соціологічного знання особливе значення має уявлення про публічний дискурс як аргументативний діалог, в якому важлива вагомість експертів та професійно підготовлених дискурсантів; врахування налаштованості учасників дискурсу щодо самого предмета обговорення [Tollefsen, 2009]. З цієї точки зору дискурсивну оцінку предмета обговорення можна вважати критичною і публічною формою знання.

Учасниками публічного дискурсу поза межами соціологічної спільноти можуть бути як широкий загал (як приклад, електорат, громадська думка як рефлексія пересічних громадян на певну подію), так і окремі професійні спільноти інших науковців, насамперед представники соціальних наук. У випадку широкого загалу актуальність необхідних маркерів достовірності соціологічного знання пояснюється використанням соціологічних даних в якості інструменту політичної боротьби, зокрема впливу на електоральний вибір громадян, або для просування/блокування різноманітних будівельних проектів, як суспільно важливих, так і небезпечних (варіант громадських слухань з проведенням опитування місцевих мешканців).

Довіра широкого загалу до результатів опитувань громадської думки значною мірою залежить від оприлюднення імені замовника. Міжнародні соціологічні компанії рекомендують оприлюднювати замовника опитувань, особливо в електоральних опитуваннях, однак за умови відсутності юридичної вимоги дотримання конфіденційності. Українське законодавство забороняє засобам масової інформації публікувати результати опитувань без зазначення замовника [Шаповал, Шувар, 2020]. Від 1 січня 2020 року набув чинності Виборчий кодекс України, який додатково закріпив зобов'язання дослідників оприлюднювати замовників електоральних опитувань.

Проте замовники продовжують наполягати на своїй конфіденційності, насамперед через небажання додаткових витрат, передбачуваних прозорим фінансуванням, та бажання приховати реальні витрати на виборчу кампанію перед контрольно-фіскальними органами. Соціологічні компанії перебувають у ситуації юридичної колізії, оскільки не можуть зазначати замовників опитування без порушення умов конфіденційності, зафіксованих у договорі.

Інша справа — вітчизняні мас-медіа, які мали б наполягати на обов'язковості оприлюднення імені замовника як необхідній умові поширення результатів опитування. Однак перед засторогою втрати будь-якої відкритої інформації, насамперед про політичні рейтинги, вітчизняні мас-медіа також ігнорують чинне законодавство і оприлюднюють соціологічні дані без згадування замовників.

Для широкого загалу відсутність інформації про замовника є приводом недовіри до оприлюднених результатів, насамперед політичних рейтингів та сензитивних соціально-політичних питань. До уваги не береться той факт, що професійна репутація соціологічної компанії, конвертована у фінансову спроможність, є вагомим аргументом на користь незалежності результатів опитування від імені замовника. В цій ситуації репутаційно більш виграшним є становище академічних соціологів з відкритим джерелом фінансування. Яскравий тому приклад — багаторічний моніторинговий проєкт Інституту соціології НАН України «Українське суспільство».

За межами соціологічної спільноти всіх споживачів соціологічної інформації, — в першу чергу емпіричних даних масових опитувань, — умовно можна поділити на три типи: ідеологічно заангажовані онлайн-спільноти, некритичні реципієнти («губки») медійного контенту та інфо-медійно грамотні.

Ідеологічно заангажовані онлайн-спільноти являють собою своєрідний ідеологічний союз у соціальній мережі, члени якого категорично налаштовані на позитивне сприйняття лише тих соціологічних даних, які відповідають їхнім політичним поглядам. Саме тому такі спільноти є закритими для будь-якого зовнішнього інформаційного впливу. Аргументи на користь професійно зібраної соціологічної інформації, яка суперечить їхнім ідеологічним переконанням, не беруться до уваги. Зазвичай ця категорія свідомо відмежовує себе в інформаційному просторі від ідеологічно чужих каналів інформування. Як наслідок, публічний простір перетворюється на майже суцільну луна-камеру. Появу можливих сумнівів у правильності власних переконань окремих членів нейтралізує кумулятивний вплив спільноти, для чого використовуються відповідні ідеологічні фрейми і наративи. Типовим прикладом є спільнота ортодоксальних при-

хильників проросійського блогера-пропагандиста Анатолія Шарія та його політичного проекту.

Некритичні реципієнти медійного контенту, на відміну від ідеологічно заангажованих онлайн-спільнот, є відкритими до некритичного споживання різноманітного медіа-контенту, перебуваючи під дією ефекту заміщення власних думок ретрансляцією наративу ідеологічно спрямованих медіа. Як свідчать результати останніх виборів, саме ця частка електорату може визначати остаточне народне волевиявлення: враховуючи неусталеність їхніх політичних та ідеологічних поглядів, зазначена група є вагомим соціальним ресурсом для конкуруючих європейських та євразійських політичних сил в Україні. Адекватне сприймання соціологічної інформації потребує інформаційної гігієни та медіа грамотності.

У таких умовах найбільш релевантною для сприймання аргументів достовірності соціологічного знання є група *інфо-медійно грамотних*, для яких вкрай важливою є належна обґрунтованість оприлюднених соціологічних даних, евристичний маркер опитування. Ця група переважно складається з освічених людей, включно з представниками суспільних наук, які керуються «здоровим глуздом» (у науковому середовищі це називають ненауковістю) як системою розпізнавання ситуацій і вибору поведінки.

Як влучно зауважує Сергій Рапопорт: *«Кліше здорового глузду на нормальність не погоджується визнавати незвичайний мотив вчинку, оскільки ця модель світу є узагальненням рутинного щоденного існування. Норми здорового глузду сприймаються як природні, єдино істинні, які втілюють необхідну і достатню базову мотивацію для виживання. У випадку різкої зміни соціальних умов, коли в арсеналі здорового глузду не виявляється рецепту адекватної поведінки, виникає психологічний конфлікт, що веде до колективного розв'язання проблеми і утворення нового стереотипу»* [Рапопорт, 2003: с. 9].

Наведене застереження поведінки цих суб'єктів публічного дискурсу достовірності емпіричного соціологічного знання пояснює надмірно емоційну реакцію їх на результати опитувань, котрі не відповідають їхнім уявленням про «нормальність».

Окрему категорію становлять маніпулятори, які свідомо «переробляють» ініціальну соціологічну інформацію для політичних або бізнесових потреб своїх клієнтів. Для них процедури емпіричної соціології є лише інструментом неминучого перетворення живих респондентів на абстрактну масу, якій приписують певні якості відповідно до вимог замовника. У цьому разі аргументація достовірності соціологічного знання фактично не має значення.

Адекватному сприйманню соціологічної інформації додатково перешкоджає як упереджене ставлення суб'єктів політичної боротьби у випадку «незадовільного» результату, так і клонування псевдосоціологів для оприлюднення фейкових соціологічних даних. Нерідко до огульного звинувачення соціологів долучаються також заангажовані журналісти, аналітики, які претендують на лідерів громадської думки, неформальних соціальних мереж.

Основними формами публічного дискурсу можуть бути тексти в засобах масової інформації та соціальних мережах, публіцистика, соціальна реклама. У

сучасний період диджиталізації суспільних відносин карколомно зростає поширеність соціальних мереж та інтернет-спільнот. Додатковий імпульс використанню цифрових технологій і засобів масової комунікації додала пандемія коронавірусу, необхідність дотримання соціальної дистанції і переходу частини працездатного населення в режим онлайн.

Фактично всі традиційні мас-медіа присутні в інтернет-просторі, що дозволяє налагоджувати зворотний зв'язок зі своєю цільовою аудиторією. При цьому новітній медіа-простір формують насамперед суспільно-інформаційні, аналітичні інтернет-видання та блогосфера. Під впливом потужного розвитку комп'ютерних технологій реципієнти традиційних мас-медіа перетворюються на персоніфікованих суб'єктів мас-медійного простору. Завдяки інтернету блогери можуть включатися як у процес вироблення новин, так і в процес інтерпретації попередньо поширеної інформації, включно з оприлюдненими результатами опитувань громадської думки. Додаткові можливості для публічного дискурсу достовірності соціологічного знання в інтернет-просторі створюють інформаційні сайти дослідницьких компаній.

Кейси сензитивних соціально-політичних запитань

Рівень суспільної довіри до результатів соціологічних опитувань залежить не тільки від професійних зусиль соціальних вчених, а й від загальної соціокультурної компетентності представників державної влади, розуміння ними потреби соціологічного знання.

Саме тому доцільно розглянути проведене за ініціативою Президента України В. Зеленського опитування біля виборчих дільниць у день місцевих виборів 25 жовтня 2020 року. Перед його проведенням сам ініціатор виявив скептичне ставлення стосовно доцільності соціологічних опитувань у нашій країні, зауваживши: *«Президент робить серйозний екзит-пол. І я вважаю і хочу отримати результати відповідей від мільйонів людей. А вибірка — це 2000 людей, 2200, 1800»*¹.

Не звертаючись до правової площини такої ініціативи Президента України, спинімося на тому, що має безпосередній стосунок до технології проведення опитування як інструменту дослідження громадської думки і, в цьому сенсі, як фрагмента соціологічного знання. Результати активного публічного дискурсу щодо даного опитування дають підстави зробити певні методологічні висновки.

Це є прикладом непрофесійного екзит-полу, результати якого виявилися нерепрезентативними як для всього дорослого населення України, так і для безпосередніх його учасників. Була порушена процедура рівної ймовірності потрапляння респондентів до вибіркової сукупності. Оскільки це було персонізованим опитуванням Президента і його політичної сили, більшість учасників становили прихильники партії «Слуга народу». Відсутність репрезентативності вказує на брак користі отриманих результатів для обґрунтування будь-яких суспільно важливих рішень. Відтак, за формою це було опитування, а за резуль-

1 Глава держави пояснив, навіщо українцям у день місцевих виборів відповідати на його п'ять запитань (див.: [<https://bit.ly/3eng5LV>]).

татами — фактично інформаційною кампанією, спрямованою на мобілізацію електорату однієї політичної партії.

Формулювання запитань за своєю складністю були радше експертними, ніж зрозумілими широкому загалові. Через відсутність попередньої роз'яснювальної кампанії щодо змісту поставлених запитань перед учасниками опитування виникала дилема: публічно визнати свою некомпетентність (відчути дискомфорт) або відповідати інтуїтивно, без належного рівня поінформованості.

Вся процедура проведення опитування від вибору та формулювання поставлених запитань, назви виконавця, джерел фінансування і до фінального підрахунку отриманих відповідей виявилася непрозорою. А сам «польовий етап» збирання емпіричної інформації проходив без жодного контролю якості роботи волонтерів (насправді — оплачених виконавців), що дозволяло останнім також долучатися до заповнення бланків анкет.

Розглянута президентська ініціатива створила небезпечний прецедент публічного нехтування науковими принципами проведення соціологічного опитування. Даний кейс є зразком недотримання всіх важливих маркерів достовірності емпіричного соціологічного знання в публічному просторі, а отже, й суспільної довіри до результатів опитування громадської думки.

Повертаючись до масових опитувань професійних соціологів-полстерів, зосередимося на сензитивних соціально-політичних запитаннях, у короткому тезаурусі представлених тематикою неоголошеної російсько-української війни та її різнопланових суспільних наслідків, історичної (колективної) пам'яті, мовної політики, справедливого судочинства, політичних і релігійних уподобань.

Сензитивність реакції респондентів на подібні запитання є наслідком не тільки їхньої об'єктивної складності, а й пояснюється недостатньою компетентністю самих учасників масових опитувань. Прогалина необхідних знань компенсується респондентами здебільшого спожитим медіа-контентом (глибки медійного впливу), належністю до вже згаданих ідеологічно заангажованих онлайн-спільнот.

Як наочний приклад потужного медійного впливу на громадську думку можна навести нищівну дискредитацію п'ятого Президента П. Порошенка. Інерцію чорного PR щодо його постаті підтверджують дані опитувань громадської думки. Принципово важливим для достовірного соціологічного знання є той факт, що тут ми маємо приклад, коли професійно зібрані емпіричні дані не відповідають об'єктивній реальності щодо звинувачень П. Порошенка та очолюваної ним партії «Європейська солідарність» у найвищому поміж усіх українських політиків та політичних партій рівні корупції, який приписують їм респонденти. У стані громадської думки також дається взнаки цілеспрямована діяльність новітніх очільників державних антикорупційних органів з подальшої дискредитації цього політика, свідченням чого є відкриття десятків кримінальних проваджень, які попри всі довготривалі зусилля їхніх ініціаторів досі не могли виявити за цими провадженнями складу корупційних та інших кримінальних злочинів.

Позиція автора в цьому кейсі полягає в необхідності попереднього з'ясування реального рівня поінформованості респондентів щодо позовів проти п'ятого

Президента України: рівня знання предметів цих позовів, наявності можливих порушень юридичних процедур судових проваджень, каналів інформування про зазначені позови. Тоді ми можемо говорити про громадську думку з цього приводу, в іншому разі маємо лише емпіричний вимір емоційного стану і настроїв. Також доцільно уникати у формулюванні запитань складних змістовних понять (як-от «справедливість») та оцінних суджень (як-от «політичне переслідування»). Натомість більш релевантним виглядає з'ясування ставлення респондентів до самого факту судових позовів проти Петра Порошенка.

У даному ж випадку маємо приклад «ефекту громадського несхвалення», що спирається на створення ілюзії негативного ставлення всього громадянського суспільства до певних подій, осіб або явищ і має викликати невдоволення серед широких мас населення [Войтович, Кравець, 2014]. Мета цієї технології — створити негативний образ, що зазвичай здійснюється за допомоги підбору окремих висловів з боку об'єктів груп інформаційного впливу, проведення різноманітних соціологічних опитувань, щоб виокремити тих, хто не схвалює певні дії чи певну особу. В такій ситуації достатньо освічені представники позасоціологічної спільноти схильні ставити під сумнів неупередженість виконавців опитування і, відповідно, достовірність отриманих результатів.

Суспільний резонанс оприлюднених результатів опитування на сензитивну соціально-політичну тематику накладає додаткову відповідальність на професійного соціолога-полстера за змістовну інтерпретацію отриманих даних. Таку інтерпретацію правомірно розглядати як евристичний маркер достовірності емпіричного соціологічного знання в публічному дискурсі. Саме з цієї причини формат омнібусного опитування, з набором різнопланових змістовно не пов'язаних замовних запитань, у випадку сензитивної суспільно-політичної тематики не виглядає достатньо адекватним.

Прикладом суспільно актуальної і водночас надмірно політизованої сензитивної тематики є колективна історична пам'ять населення України, зокрема ставлення до радянського минулого і декомунізації. Такого роду опитування потребують від соціологів ґрунтовних аргументів для пояснення широкому загалу достовірності оприлюднених даних. Ілюстрацією нам послугують результати опитування щодо оцінки радянського минулого.

Не ставлячи під сумнів професіоналізм виконавців зазначеного опитування, сам його предмет викликав достатньо широкий суспільний резонанс поза межами професійної соціологічної спільноти. Суть невдоволення можна звести до докору в «ризикованості» проведення опитувань на подібну тематику, оскільки «хворому організму» сучасного українського суспільства потрібні «ліки, а не постійна констатація діагнозу»¹. Окрім дотримання традиційних методологічних та методичних вимог опитування громадської думки, змістовна складність подібного предмета опитування потребує залучення знань фахівців суміжних суспільних наук, тобто міждисциплінарного підходу. Тому формою публічної відповіді на висловлені застереження в доцільності такого опитуван-

1 Аліса Поліщук. Чому третина українців досі ностальгує за СРСР? Газета «День», 26 червня 2020 р. (див.: [https://bit.ly/3i5bU91]).

ня стала дискусія соціологів за участю фахівців Українського інституту національної пам'яті.

У соціологічному аналізі ставлення у громадській думці до історичної тематики (зокрема, до СРСР і декомунізації) доцільно враховувати здобутки вітчизняних істориків, оскільки засадничі питання історичної пам'яті науково обґрунтовує національна історіографія. Доцільність міждисциплінарного підходу до соціологічної виміру зазначеної тематики пояснюється також браком глибоких системних історичних знань у більшості соціологів та надмірною політизацією вітчизняної історії, що виявляється вже в системі шкільної освіти.

Історична (колективна) пам'ять є своєрідною системою цінностей, трактуванням історичних подій спільнотою, її ставлення до подій минулого та його персоналій, тому історична пам'ять лежить в основі того чи іншого вибору людини, її національної самоідентифікації. На думку відомого українського історика, археографа Ігоря Гирича, *«історична пам'ять як репер свідомісних орієнтирів вибудовувала на прикладах минулого систему цінностей сучасної людини»* [Гирич, 2020: с. 93].

Суперечливе ставлення до історичного минулого нашої країни І. Гирич пояснює *«боротьбою історичних пам'ятей між собою»*, яка виникає коли колоніальному народу нав'язується історична пам'ять панівної нації. За таких умов історична пам'ять стає головним елементом для мобілізації всіх етносів до однієї імперської політичної нації. Як зауважує І. Гирич, ця боротьба *«відбувається навколо ключових історичних міфів, які, власне, і складають структуру колективної пам'яті нації»* [Гирич, 2021: с. 91]. До системотвірних міфів, що тривалий час визначають життєдіяльність нації, належить теза єдиного «руського» народу.

У сучасній інформаційній гібридній війні російська суспільно-історична думка, виходячи з цієї тези, логічно просуває ідею постійного прагнення українського народу до об'єднання з «братнім» народом в єдиній російській державі. Саме історичне обґрунтування «визвольної місії» російської армії було покладене до підґрунтя виправдання розпочатої війни проти української держави та українського народу. Апофеозом «історичних знань» політичного керівництва РФ стала теза про штучність утворення української державності та необхідність деукраїнізації — відмови від «етнічного компонента самоідентифікації населення територій історичних Малоросії та Новоросії»¹. У своїй фундаментальній праці «Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.)» І. Гирич на підставі покрокового археографічного аналізу, починаючи від ранньої української історії й завершуючи XX століттям, доводить безпідставність зазначеної тези [Гирич, 2020: с. 90–96].

Продовженням «боротьби історичних пам'ятей» є ставлення до історичних постатей. У цьому зв'язку І. Гирич зауважує: *«Взагалі відбувалася героїзація тих історичних персоналій і подій, які стояли на сторожі української політичної окремішності, і, навпаки, негативного забарвлення набували діячі і події, які цю незалежність зраджували...»* [Гирич, 2020: с. 93]. Натомість російські історики

1 Что Россия должна сделать с Украиной (див.: [<https://censor.net/ua/n3331176>]).

не зупиняються перед будь-яким очорненням українського бачення історії, подаючи факти історії перекрученими та спотвореними.

Звертаючись до сучасної історії, історична пам'ять дістає відображення у так званій війні пам'ятників та намаганні повернути історичні топоніми радянської епохи всупереч чинному законодавству про декомунізацію. До початку вторгнення російської армії 24 лютого 2022 року процес декомунізації на регіональному рівні гальмувався насамперед ідейно-політичною орієнтацією окремих місцевих органів влади та осередків політичних партій, а у загальнонаціональному масштабі — відсутністю спадковості, послідовної державної політики після зміни політичної влади. Повномасштабна російсько-українська війна, численні воєнні злочини російських військових на території України істотно пришвидшили остаточне позбавлення від монументальних символів радянського минулого.

Висновки

Сучасна соціологія як наука, що відіграє суттєву роль у публічному просторі, потребує концепцій достовірності соціологічного знання, які б враховували такі аспекти довіри до отриманих у дослідженнях результатів, як обґрунтованість для фахової спільноти та переконливість для суспільного дискурсу. Йдеться про публічний простір поза межами соціологічної спільноти. Фрагментами цього простору можуть бути як широкий загал, так і окремі професійні спільноти інших науковців, передусім представники соціальних наук. У разі широкого загалу актуальність необхідних маркерів достовірності соціологічного знання пояснюється використанням соціологічних даних в якості інструменту політичної боротьби, зокрема впливу на електоральний вибір громадян, або для просування/блокування різноманітних проєктів, як суспільно важливих, так і небезпечних (варіант громадських слухань з проведенням опитування місцевих мешканців).

Особливість виявлення дискурсивних маркерів полягає в тому, що мова йде про циркуляцію соціологічного знання в публічному просторі поза межами професійної соціологічної спільноти. Насамперед це емпіричні опитування, які в публічному просторі зазвичай сприймаються як «опитування громадської думки» і значною мірою визначають рівень суспільної довіри до емпіричного соціологічного знання («до соціологів»).

Достовірність емпіричного соціологічного знання в публічному просторі для широкого загалу визначається рівнем довіри до оприлюднених даних масових опитувань і досягається: методологічною культурою виконавця опитування, яка втілюється в дотриманні всіх вимог до проведення емпіричних досліджень, включно з інструментарієм; адекватністю об'єктів емпіричного дослідження статусу масового опитування; рівнем фактологічного знання респондентів; дієвою участю соціологів-політерів в аналітичній інтерпретації отриманих результатів, аргументованому поясненні відповідей учасників опитування на суспільно значимі запитання.

Виконавець емпіричного дослідження, опитування. Складовими рівня довіри виступають: *інституційний маркер* — визначення самого факту існування

суб'єкта дослідження на підставі встановлення тривалості діяльності організації, зовнішніх атрибутів присутності на ринку соціологічних послуг; *технологічний маркер* — організація перевірки програми дослідження (конструктивна валідність) і контролю за організацією та проведенням польового етапу збирання даних; *маркер ідеологічної нейтральності* — він дозволяє виявити наявність ідеологічних преференцій у виконавця дослідження, їхній вплив на формування запитань й інтерпретацію отриманих даних; *репутаційний маркер* — за допомоги відкритих джерел інформації можна встановити латентні неформальні зв'язки засновників соціологічних організацій із політиками.

Об'єкт емпіричного дослідження, опитування. Має враховувати чинники, які істотно впливають на рівень достовірності емпіричного соціологічного знання, а саме: *маркер відповідності рівню масового знання* дозволяє уникати постановки запитань, відповідь на які потребує спеціальних знань і професійної освіти, тобто фактично є об'єктом для експертного опитування; *маркер сензитивності предмета опитування* — визначає рівень щирості відповідей респондента, рівень можливої перестороги за власну відповідь, яка не збігається із загальноприйнятною або найбільш поширеною; *маркер політичної кон'юнктури* — насамперед електоральні опитування, заміри електоральних рейтингів, а також тематика актуальних соціально-політичних проблем.

Респонденти, громадська думка. На достовірність соціологічної інформації, отримуваної опитувальними методами, істотно впливають чинники, котрі безпосередньо залежать від респондента, а саме його щирість, зацікавленість, знання, готовність до співпраці, правильність розуміння поставлених запитань, здатність зосередитися на виконанні завдання, абстрагуватися від перешкод і впливу людей довкола нього. У практиці опитування громадської думки помилково припускається достатня політична і інтелектуальна компетентність всіх респондентів з предмета опитування, наявність у кожного з них власної точки зору стосовно суспільно значимих подій. Зазначені обставини зумовлюють важливість *маркера фактологічного знання респондентів*, навичок управління інформацією — уміння знаходити й аналізувати інформацію з різних джерел. Зазначене вміння формує у респондента фактологічне знання щодо предмета опитування, що вкрай важливо у разі проведення експрес-опитувань з актуальних соціально-політичних подій. Зазначений маркер дає змогу виявляти дві категорії респондентів — власне суб'єктів громадської думки та лише номінальних учасників опитування. За відсутності фактологічного знання дослідники радше вимірюють рівень ефективності медійного впливу на респондентів, ніж громадську думку щодо предмета емпіричного дослідження.

Оприлюднення, інтерпретація емпіричних даних. Згідно із чинним законодавством електоральних опитуваннях має оприлюднюватися замовник, однак у більшості випадків його ім'я залишається конфіденційним. У ситуації анонімності замовника виникає потреба чіткого визначення суб'єктів і меж їхньої правової та професійної відповідальності під час оприлюднення результатів. Латентність пояснення, за влучним виразом В. Оссовського, «*арифметичної опініометрії*» ставить під сумнів довіру до таких результатів з боку широкої аудиторії, принаймні тієї частини, яка відчуває емоційно-психологічний дис-

комфорт від оприлюднення соціологічних даних, що не відповідають її політико-ідеологічним орієнтаціям та цінностям. Тому особливої ваги набувають *маркер транспарентності логістики опитування* (оприлюднення замовника, джерел фінансування тощо) та *маркер зіставності* оприлюднених емпіричних даних з аналогічними дослідженнями інших соціологічних організацій (наприклад, електоральні опитування). Однією з передумов досягнення достовірності соціологічного емпіричного знання в публічному просторі є професійний соціологічний супровід суб'єктом опитування оприлюднених результатів. Це дає змогу в першому наближенні мінімізувати як репутаційні ризики для виконавця опитування, так і можливі маніпуляції з емпіричними даними. Тому *інтерпретативний маркер* має виконувати функцію аналітичного супроводу оприлюднених даних. Відтак, аналітичне пояснення оприлюднених даних широкому загалові має стати невід'ємною ланкою алгоритму проведення масових опитувань.

Джерела

- Войтович, Н.О., Кравець, Р.К. (2014). Сучасна інформаційна війна: Росія проти України. *Обрії друкарства*, 1 (3), 69–78.
- Гирич, І. (2020). Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.). Київ: Українські пропілєї.
- Гирич, І. (2021). Українська історія: через ідентичність до держави. Київ: Українські пропілєї.
- Колодий, І., Саратова, Ю. (2018). Ситуация игры в социологию: основные поля и накопленные ошибки. *Спільне, 2 липня*. Отримано з: <https://commons.com.ua/uk/situaciya-igry-v-sociologiyu-osnovnye-polya-i-nakoplennye-oshibki/>
- Невельська-Гордєєва, О.П. (2019). «Fake news» в соціальному та правовому контекстах. *ΛΟΓΟΣ: Collection de papiers scientifiques*, 3 mars, 86–91.
- Оссовський, В.Л. (2005). Соціологія громадської думки. Київ: ПЦ Фоліант.
- Рапопорт, С.С. (2003). Социокультурная компетенция интеллигента и здравый смысл. *Социологический журнал*, 1, 5–23.
- Українське суспільство: що знаємо, чого не знаємо і чого уникаємо? Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В. Паніної* (2017). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Шаповал, М., Шувар, Н. (2020). Замовник опитування громадської думки: замовчувати не можна відкрити. *Юридична газета online*, 10 січня. Отримано з: <https://bit.ly/3t9DHdh>
- Bruns, A. (2003). Gatewatching, not gatekeeping: Collaborative online news. *Media International Australia Incorporating Culture and Policy*, 107 (1), 31–44.
- Burawoy, M. (2005). For Public Sociology. 2004 Presidential Address. *American Sociological Review*, 70 (1), 4–28.
- Allport, F.H. (1937). Toward a Science of Public Opinion. *Public Opinion Quarterly*, 1, 7–23. Retrieved from: https://brocku.ca/MeadProject/Allport/Allport_1937.html
- Kalberg, S. (1980). Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History. *American Journal of Sociology*, 85 (5), 1145–1179.
- Ruiz, J.R. (2009). Sociological discourse analysis: Methods and logic. *Forum: Qualitative Social Research*, 10 (2), 1–32.
- Tollefsen Ch.O. (2009). What is Public Discourse? *Public Discourse. The Journal of the Witherspoon Institute*, October 9. Retrieved from: <https://www.thepublicdiscourse.com/2009/10/945/>

Одержано 28.04.2022

References

- Voitovych, N.O, Kravets, R.K (2014). Modern information war: Russia against Ukraine. [In Ukrainian]. *Obrii drukarstva*. 1 (3). 69–78. [=Войтович, Кравець 2014]
- Hyrych, I. (2020). Ukrainian intellectuals and political separation (mid-nineteenth - early twentieth century). [In Ukrainian]. Kyiv: Ukrayinski propelei. [=Гірич 2020]
- Hyrych, I. (2021). Ukrainian history: through identity to the state. [In Ukrainian]. Kyiv: Ukrayinski propelei. [=Гірич 2021]
- Kolodiy, I., Saratova, Yu. (2018). The situation of the game in sociology: the main fields and accumulated errors. [In Russian]. *Spilne*. 2 lipnya. Retrieved from: <https://commons.com.ua/uk/situaciya-igry-v-sociologiyu-osnovnye-polya-i-nakoplenne-oshibki/> [=Колодий, Саратова 2018]
- Nevelskaia-Gordeeva, O.P (2019). Fake news in social and legal contexts. [In Ukrainian]. *ЛОГОС: Collection de papiers scientifiques*, 3 mars, 86–91. [=Невельська-Гордєєва 2019]
- Ossovsky, V.L. (2005). Sociology of public opinion. [In Ukrainian]. Kyiv: PTS Foliant. [=Оссовський 2005]
- Rapoport, S.S. (2003). Sociocultural competence of an intellectual and common sense. [In Russian]. *Sotsiologicheskii zhurnal*, 1, 5–23. [=Рапопорт 2003]
- Ukrainian society: what do we know, what do we not know and what do we avoid? Proceedings of the International Sociological Readings in Memory of N.V. Panina* (2017). [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Українське суспільство 2017]
- Shapoval, M., Shuvar, N. (2020). Opinion poll customer: silence cannot be opened. [In Ukrainian]. *Yurydychna hazeta online*, 10 sichnya. Retrieved from: <https://bit.ly/3t9DHDh> [=Шаповал, Шувар 2020]
- Allport, F.H. (1937). Toward a Science of Public Opinion. *Public Opinion Quarterly*, 1, 7–23. Retrieved from: https://brocku.ca/MeadProject/Allport/Allport_1937.html
- Bruns, A. (2003). Gatewatching, not gatekeeping: Collaborative online news. *Media International Australia Incorporating Culture and Policy*, 107 (1), 31–44.
- Burawoy, M. (2005). For Public Sociology. 2004 Presidential Address. *American Sociological Review*, 70 (1), 4–28.
- Kalberg, S. (1980). Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History. *American Journal of Sociology*, 85 (5), 1145–1179.
- Ruiz, J.R. (2009). Sociological discourse analysis: Methods and logic. *Forum: Qualitative Social Research*, 10 (2), 1–32.
- Tollefsen, Ch.O. (2009). What is Public Discourse? *Public Discourse. The Journal of the Witherspoon Institute*, October 9. Retrieved from: <https://www.thepublicdiscourse.com/2009/10/945/>

Received 28.04.2022

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ

Дискурсивний аспект достовірності емпіричного соціологічного знання

Оприлюднені результати опитувань громадської думки перестають бути суто предметом вузького професійного обговорення і стають частиною публічного дискурсу, відлунням якого є ставлення позасоціологічної спільноти до достовірності емпіричного соціологічного знання у формі масових опитувань та загалом спроможності соціологів адекватно досліджувати соціальну реальність. Достовірність емпіричного соціологічного знання в публічному просторі для широкого загалу визначається рівнем довіри до оприлюднених даних масових опитувань і залежить від методологічної культури виконавця опитування, яка втілюється в дотриманні всіх вимог до проведення емпіричних досліджень, включно з інструментарієм; рівнем фактологічного знання респондентів; дієвою участю соціологів-політерів в аналітичній інтерпретації отриманих результатів, аргументованому поясненні відповідей учасників опитування на суспільно значущі запитання. Для опитувань на електоральну і сензитивну соціально-по-

літичну тематику важливим також є оприлюднення замовника. Отже, маркери достовірності емпіричного соціологічного знання в публічному дискурсі умовно можна виокремити на підставі двох базових критеріїв: прозорості проведення опитування та евристичного потенціалу інструментарію. Прозорість передбачає максимальну публічність алгоритму збирання емпіричної соціологічної інформації включно з розрахунком похибки отриманих результатів, оприлюднення не тільки виконавця, а й замовника опитування. Публічна інформація про виконавця дає змогу широкому загалові судити про його професійну репутацію, авторитетність, політичну нейтральність, (не)залежність від окремих політичних або бізнесових суб'єктів. Евристичний потенціал інструментарію передбачає можливість ґрунтовного пояснення отриманих результатів для широкого загалу, з'ясування рівня фактологічного знання респондентів щодо предмета опитування. За таких умов виконавець опитування має можливість адекватно пояснити позасоціологічній спільноті можливу суперечливість результатів, особливо у разі чутливої соціально-політичної проблематики.

Ключові слова: публічна соціологія, публічний дискурс, громадська думка, довіра до соціологічних опитувань, фактологічні знання респондентів, соціальні медіа, емпіричне соціологічне знання, чутливі соціально-політичні питання, маркери достовірності емпіричних даних

АЛЕКСАНДР СТЕГНИЙ

Дискурсивний аспект достовірності емпіричного соціологічного знання

Обнародованные результаты опросов общественного мнения перестают быть сугубо методом узкого профессионального обсуждения и становятся частью публичного дискурса, отражением которого является отношение внесоциологического сообщества к достоверности эмпирического социологического знания в форме массовых опросов, в целом способности социологов адекватно исследовать социальную реальность. Достоверность эмпирического социологического знания в публичном пространстве для широкой публики определяется уровнем доверия к обнародованным данным массовых опросов и зависит от методологической культуры исполнителя опроса, которая воплощается в соблюдении всех требований к проведению эмпирических исследований, включая инструментарий; уровнем фактологической осведомленности респондентов; действительным участием социологов-политеров в аналитической интерпретации полученных результатов, аргументированном объяснении ответов участников опроса на общественно важные вопросы. Для опросов на электоральную и чувствительную социально-политическую тематику важным аспектом является также обнародование заказчика. Таким образом, маркеры достоверности эмпирического социологического знания в публичном дискурсе условно можно выделить на основании двух базовых критериев: прозорости проведения опроса и эвристического потенциала инструментария. Прозорость предполагает максимальную публичность алгоритма сбора эмпирической социологической информации, включая расчет погрешности полученных результатов, обнародование не только исполнителя, но и заказчика опроса. Публичная информация об исполнителе позволяет широкой публике судить о его профессиональной репутации, авторитетности, политической нейтральности, (не)зависимости от тех или иных политических либо бизнесовых субъектов. Евристический потенциал инструментария предусматривает возможность основательного объяснения полученных результатов для широкой публики, выяснения уровня фактологической осведомленности респондентов касательно предмета опроса. При таких условиях исполнитель опроса имеет возможность адекватно объяснить внесоциологическому сообществу вероятную противоречивость результатов, особенно в случае чувствительной социально-политической проблематики.

Ключевые слова: публичная социология, публичный дискурс, общественное мнение, доверие к социологическим опросам, фактологическое знание респондентов, социальные медиа, эмпирическое социологическое знание, чувствительные социально-политические вопросы, маркеры достоверности эмпирических данных

OLEKSANDR STEGNII

Discursive aspect of the trustworthiness of empirical sociological knowledge

The published results of public opinion polls cease to be the subject of narrow professional discussion and become part of public discourse, which reflects the attitude of the non-sociological community to the trustworthiness of empirical sociological knowledge in the form of mass polls. The trustworthiness of empirical sociological knowledge in public space for the general public is determined by the level of confidence in the published data of mass surveys and is achieved by the methodological culture of the surveyor, which is embodied in compliance with all requirements for empirical research, including tools; the level of factual knowledge of respondents; effective participation of pollster-sociologists in the analytical interpretation of the obtained results, reasoned explanation of the answers of survey participants to socially significant questions. Publicity of the customer is also important for polls on electoral and sensitive socio-political issues. Accordingly, markers of the trustworthiness of empirical sociological knowledge in public discourse can be marked out based on two basic criteria: the transparency of the survey and the heuristic potential of the toolkit. Transparency implies maximum publicity of the algorithm for collecting empirical sociological information, including the calculation of the error of the results obtained, the publication of not only the performer but also the customer of the survey. Public information about the performer allows the public to judge his professional reputation, authority, political neutrality, (in) dependence on certain political or business entities. The heuristic potential of the toolkit provides an opportunity to thoroughly explain the results to the public, to clarify the level of factual knowledge of respondents on the subject of the survey. Under such conditions, the surveyor can adequately explain to the non-sociological community possible contradictory results, especially in the case of sensitive socio-political issues.

Keywords: *public sociology, public discourse, public opinion, trust to sociological surveys, factual knowledge of respondents, social media, empirical sociological knowledge, sensitive socio-political issues, trustworthiness markers of empirical data*

ВАЛЕРІЙ КАЗАКОВ,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії і теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VALERII KAZAKOV,

Candidate of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)
vskazakov@gmail.com

Микола Кондратьєв: теоретико-методологічні основи дослідження суспільства

У попередній статті¹ стверджувалося, що, на думку багатьох дослідників творчості Кондратьєва, він мав намір створити деяку нову науку про суспільство. Однак для цього необхідно встановити, що таке суспільство, розв'язавши спершу проблему об'єкта і предмета науки взагалі. Об'єктом будь-якої науки є передусім сукупність певних елементів. Але що таке сукупність?

Кондратьєв дає кілька різноманітних визначень сукупності. *Перше: «Під сукупністю в найзагальнішому широкому сенсі слова ми розуміємо велику кількість тих чи тих елементів»* [Кондратьєв, 1991b: с. 15]. У цьому визначенні сукупності він вирізняє кілька важливих моментів.

А. Термін «велика кількість», як зазначає Кондратьєв, застосовано ним у тому «технічному сенсі», в якому його вживають у теорії ймовірності та в теоретичній статистиці. У цьому плані він набуває гносеологічного значення і методологічного сенсу, позаяк у рамках сукупності (об'єкта науки) «внаслідок сполучення доволі великої кількості елементів та подій останні втрачають випадково хаотичний характер і в середньому виявляють закономірні тенденції свого перебігу» [Кондратьєв, 1991b: с. 15].

Б. Другий важливий момент у першому визначенні сукупності стосується її будови. Вона складається з великого числа елементів, котрі попри спільність низки ознак все одно є якісно різними, мають різні властивості й різний ступінь складності. Унаслідок цього багато елементів сукупності, своєю чергою, самі є самостійними сукупностями. Кондратьєв, зокрема, пише: «Ми не знаємо

1 Див.: Казаков, В. (2014). Микола Кондратьєв: проблема нової науки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 182–198.

Цитування: Казаков, В. (2022). Микола Кондратьєв: теоретико-методологічні основи дослідження суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 93–112, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.093>.

елементів, що утворюють сукупності, які, своєю чергою, не були б сукупностями... Разом з тим ми не знаємо сукупностей, які, своєю чергою, не слугували б елементами інших сукупностей вищого порядку і відповідно більш складної будови» [Кондратьєв, 1991b: с. 18]. Сукупність, узятую в цілому, в якнайширших виправдовуваних дійсністю межах, Кондратьєв визначає як первинну. Окремі елементи первинної сукупності, котрі самі стають сукупностями, він визначає як сукупності вторинні, або похідні.

Можна сказати, що у Кондратьєва йдеться про об'єкт (первинну сукупність) і предмет (один з елементів первинної сукупності — вторинну, похідну сукупність) наукового пізнання. Тобто це висловлення Кондратьєва можна проінтерпретувати, беручи до уваги його вищевикладені ідеї, схематичніше й простіше, щоправда, і вельми умовно: деяка первинна сукупність є об'єктом загальної або спеціальної (будь-якої) науки, а окремі її елементи або навіть тільки один її елемент, що є вторинною, похідною сукупністю, є предметом цієї науки.

Крім первинних і вторинних (похідних) сукупностей у науковій літературі заведено розрізняти, як зазначає Кондратьєв, сукупності реальні та логічні, удавані. Виходячи з цього, він пропонує *друге* визначення сукупності: «...реальні сукупності у строгому сенсі слова передбачають наявність об'єктивно вловимого зв'язку між елементами» [Кондратьєв, 1991b: с. 23]. У цьому визначенні його найважливішим моментом (В) є констатація наявності в сукупності зв'язку між її елементами, котрий наука може «вловити», пізнати на даному рівні свого розвитку завдяки наявним у неї засобам і розробленим нею методам.

Зв'язки між елементами можуть глибоко різнитися, причому в різних вимірах. Зокрема, вони можуть бути суто матеріальними чи матеріально-психічними, безпосередніми чи опосередкованими, побічними тощо. Важливо вирізняти зв'язки матеріально фіксовані, «застиглі». Вони доволі точно координують і зорганізують просторове розміщення елементів у сукупності й надають їй або її частинам певної просторової форми конкретного тіла. Якщо зв'язки між елементами сукупності позбавлені такої фіксованості й не визначають просторового розміщення елементів у сукупності, тоді вона буде позбавлена певної форми конкретного тіла і її будова матиме дискретний, тобто перервний або мінливий, характер.

Залежно від типу зазначених вище зв'язків, а отже, залежно від внутрішньої будови сукупності можуть являти собою певне ціле, цілісність. Але сукупність буде цілим лише за таких зв'язків своїх елементів і за такої своєї будови, коли в ній присутня внутрішня зорганізованість, певна диференціація її частин, а кожна частина виконує відому функцію, «співпідпорядковану життю всієї сукупності».

Сукупність-ціле має два типи. Перший тип — елементам і частинам такого цілого властива не лише скоординованість між собою, «а й співпідпорядкованість у своїх функціях у певний конкретний момент єдиному керівному центру», вони слугують розв'язанню єдиної системи завдань. Така сукупність-ціле є не просто якимось цілим, а телеологічним за своїм характером цілим, що вирізняється «телеологічною єдністю». Якщо ж елементам цілого властива тільки

скоординованість, але не співвідпорядкованість єдиному центру, то таке ціле є системою.

Аналіз сукупності, як стверджує Кондратьєв, шляхом дослідження її елементів, їхнього характеру та зв'язків між ними, виявлення її характеристик (таких як дискретність, цілісність, телеологічна єдність, системність тощо) здійснюється під кутом зору «морфології», або «анатомії», сукупностей. Утім, такий аналіз їх є недостатнім. Будь-яка сукупність не лише має певну будову, структуру, а й zarazом «і живе, функціонує». Її елементи у результаті своєї активності внаслідок зв'язку із масою інших схожих елементів «покладають» початок явищам.

Явища сукупності не являють собою її елементи, не є вони і зв'язками між ними, але їх не можна й мислити поза певною сукупністю, «їх можна було б позначити як продукти або функції сукупності» [Кондратьєв, 1991b: с. 26], — пише Кондратьєв. І далі уточнює: явище є дещо нове, результат функціонування сукупності, «новий результат», що його не можна уявити поза нею. При цьому він наголошує: всі явища можливі лише на підставі зв'язку і взаємодії елементів сукупності. Разом з тим вони водночас, як правило, слугують засобом, формою, чинниками зв'язку елементів сукупності. Аналіз сукупностей з точки зору їх функціонування і його результатів (явищ) здійснюється з погляду їх «фізіології», «з погляду з'ясування тих нових результатів, що виникають на підставі зв'язку і взаємодії елементів даної сукупності» [Кондратьєв, 1991b: с. 27], — пише Кондратьєв.

Розуміння явищ як продукту зв'язку і взаємодії елементів сукупності (об'єкта наукового пізнання) уможливорює і внеобхідне суттєвий перегляд підстави другого визначення сукупності. Тобто викладене вище дає змогу уточнити друге визначення сукупності й надати їй *третє* визначення: «У кінцевому підсумку під реальною сукупністю слід розуміти велику кількість так чи інакше пов'язаних між собою елементів і явища, що виникають в умовах зв'язку цих елементів» [Кондратьєв, 1991b: с. 27].

Важливим моментом (Г) цього визначення є включення в сукупність (об'єкт науки) не тільки її елементів, їхніх зв'язків між собою, їх щойно утвореного цілого (будь-якого типу), а й явищ як продуктів цих зв'язків та взаємодії елементів. У попередніх визначеннях цей момент був відсутній. Однак, як зазначає Кондратьєв, для такого розуміння явищ потрібен спеціальний термін, спеціальне поняття, адже сама ця (вторинна) сукупність унаслідок зв'язків між її елементами також являє собою явище, проте явище іншого порядку, іншої сукупності (первинної). Тому, коли йдеться про явища як продукти або результати функціонування конкретної сукупності, необхідно вживати термін «явища у сфері даної реальної сукупності». Новий термін необхідний також тому, що явища у сфері сукупності суть не лише продукти зв'язку та взаємодії її елементів; вони є і засобом, формою, чинниками цих зв'язків та взаємодії в іншій похідній сукупності. У цій якості вони вже неминуче входять до складу будови вторинної сукупності, але в дещо іншій формі та з іншими функціями. Або інакше — будучи в цьому плані, першою чергою, не стільки продуктом, скільки, наприклад, засобом зв'язків та взаємодії елементів сукупності, явища як деякий

феномен можуть бути двоякого роду. По-перше, як продукт первинної сукупності і, по-друге, як зв'язки похідної сукупності, як певні складники її структури.

Як наслідок, можна і, мабуть, необхідно вказати на ще одне визначення сукупності, *четверте*, що його формулює Кондратьєв: «Поняття і термін «реальна сукупність», як було зазначено вище, охоплює всю суму пов'язаних із питанням об'єктів або явищ, тобто велику кількість асоційованих між собою елементів, самі зв'язки між ними і продукт, що виникає на ґрунті цих зв'язків» [Кондратьєв, 1991b: с. 28]. Напевно, це найповніше визначення сукупності у Кондратьєва. Важливим моментом (Д) у ньому на додачу до наведених раніше, є, вочевидь, указане розрізнення явищ — як продуктів даної сукупності та як елементів даної сукупності, але у формі явищ як продуктів сукупності іншого порядку. Проте, як стверджує Кондратьєв, «поняття реальної сукупності та явищ у сфері даної реальної сукупності говорять про один і той самий об'єкт, але мають різний обсяг і зміст. Друге завжди становить частину першого» [Кондратьєв, 1991b: с. 29]. На підставі цього твердження Кондратьєва можна сформулювати низку цікавих і методологічно вельми значущих умовиводів та висновків. Тут варто навести деякі з них.

Перший висновок щодо об'єкта і предмета науки, власне, є поглибленням і уточненням зробленого раніше. *Об'єктом науки* є реальна сукупність і явища у сфері даної сукупності як продукти зв'язку та взаємодії її елементів. Утім, можна запропонувати конкретизоване широке визначення: об'єкт науки — це: а) певна сукупність, б) її елементи, в) зв'язки між ними, що визначають характер сукупності, певні її властивості та якості, г) також належні до структури об'єкта.

Предмет науки становить окремий елемент даної сукупності (як самостійна вторинна сукупність), окреме явище, можливо, низка деяких (не всіх) явищ як продуктів даної сукупності, що є лишень частиною об'єкта. Виявити їх можна на підставі тих специфічних властивостей (ознак), що їх має цей елемент чи це явище.

Другий висновок стосується специфіки методу, використовуваного Кондратьєвим. Як уже зазначалося, його методи пізнання багато в чому своєрідні. У цьому разі досягнення в науковому пізнанні одного загального, тотожного за своїм змістом результату можливе різними шляхами, із використанням різних механізмів, засобів, методів, понять, термінів. Ці шляхи різняться за своєю складністю, абстрактністю, конкретністю тощо.

Третій висновок: одним з елементів методу (методів) Кондратьєва є конструювання різноманітних визначень одного феномену, але з різних точок зору, на різних етапах його дослідження, в рамках різних наук тощо. Це визначення різного ступеня складності, з акцентуванням тих чи інших ознак (моментів) як самого визначення, так і визначуваного феномену.

Четвертий висновок: якщо нагадати перший з наведених вище висновків, то Кондратьєв, так би мовити, «поплутує», не розрізняє між собою об'єкт і предмет науки, часто отожднює їх. Це чудово уявлюється з усього тексту рукопису.

Те, що у Кондратьєва «поплутування» об'єкта і предмета науки виникає аж ніяк не випадково, увиразнюється в розумінні та тлумаченні класифікації наук, особливо групи наук соціальних взагалі та економічних зокрема. Так, він пише: «Найзагальнішим і відправним принципом класифікації наук слугує предметний принцип» [Кондратьєв, 1991b: с. 147]. Тобто власне соціальні науки різняться між собою за своїм предметом, але всі вони мають спільний об'єкт і вивчають суспільство, а також соціальні явища. Далі він стверджує, що окремі економічні науки різняться між собою (у них має бути різний предмет), і необхідна їх класифікація, встановлення їхніх розбіжностей за предметом, проте вона неможлива. Позаяк усі ці науки «вивчають той самий об'єкт — соціальне господарство, то їх не можна вже класифікувати за предметним принципом» [Кондратьєв, 1991b: с. 147], вважає Кондратьєв. Отже, по суті, він ототожнює об'єкт і предмет науки.

Важливо наголосити, що Кондратьєв указує на те, що сам предмет науки можна розглянути з точки зору буття, й тоді дослідження звертається до «сфери об'єктивної дійсності», а судження про неї піддаються перевірці на підставі досвіду.

Викладене вище актуалізує проблему сутності наукового пізнання у розумінні Кондратьєва. Як уже зазначалося, його об'єктом є світ як об'єктивно дана дійсність. Проте погляд на неї може бути двояким. По-перше, дійсність як таку можна досліджувати і розглядати за допомоги понять і суджень, що мають своїм змістом саму дійсність і можуть бути перевірені досвідом. Інакше кажучи, ці поняття і судження «розглядають дійсність під категорією буття і тільки буття» [Кондратьєв, 1991b: с. 249], як суще.

Проте (по-друге), дійсність незоро різноманітна, складна і мінлива, вже в тому сенсі, що кожен конкретний факт дійсності, строго кажучи, відмінний від іншого факту у просторі і зазнає змін у часі. Крім того, однією з головних характеристик дійсності є її дискретність, котра не завжди піддається безпосередньому чуттєвому сприйняттю. Але разом з тим ми визнаємо певну сталість речей і на кожному кроці відчуваємо їхню тотожність самим собі. Це визнання не є просто продуктом безпосереднього сприйняття, воно результат сприйняття і мислення.

Кожному предмету (факту, події, явищу, речі й т. ін.) ми приписуємо деякі основні ознаки, і доки вони зберігаються, зберігається і тотожність предмета, але ці ознаки не є вичерпними, вони лише частина ознак предмета. Можливо, переважна частина ознак просто ігноруються, відкидаються, «як хитливі та мінливі». Тому в разі судження про предмет ми маємо справу вже не з безпосереднім сприйняттям предмета, а з поняттям про нього.

Наука за допомоги понять і суджень здійснює «активне пізнавально-методологічне перетворення, або трансформацію, тієї конкретної дійсності, що дана нам у сприйняттях» [Кондратьєв, 1991b: с. 134]. Наукове пізнання розкладає дійсність на більш прості, однорідні елементи, що є її складовими. Використовуючи прийом «ідеалізації» — впровадження ідеально-граничних і сталих понять, наука створює собі підстави для однозначного викладу своїх висновків. Вона відмовляється в такий спосіб (інший спосіб розглянуто автором вище) від

безнадійної і марної спроби охопити всю дійсність у всій її конкретній повноті й прагне пізнання дійсності, керуючись певним ідеалом наукового пізнання — досконалого та однозначного опису дійсності. Реалізуючи його, наука «неминуче і свідомо схематизує або стилізує дійсність, абстрагується від тих чи інших ознак конкретних явищ, розглядуваних у такому розрізі, й тим створює можливість для загальнозначимої характеристики такого стану справ, для типологічних побудов і для встановлення законів» [Кондратьєв, 1991b: с. 135].

Це вже не просто опис предмета у вузькому сенсі, як відтворення дійсності або як її подвоєння. Це — опис, що включає пояснення явищ, встановлення їхніх зв'язків, формулювання законів тощо. Наукове пізнання не є відтворенням дійсності, *не її подвоєнням* у вузькому сенсі — як відтворення дійсності або як її подвоєння; воно є переробленням конкретних чуттєвих сприйнятів дійсності. «Фактично пізнання є найглибшим перетворенням конкретного образу дійсності, даного у сприйнятті. І природно, що в результаті пізнання ми одержуємо не копію (не відбиток. — В.К.) того її образу, що даний нам у сприйнятті, а новий її образ, нову схему її у вигляді системи необхідних і однозначних зв'язків» [Кондратьєв, 1991b: с. 137]. Це, власне, науково-описова побудова, що *конструюється, будується, створюється*, це деякий науковий образ (модель) дійсності, причому образ новий. Він просякнутий внутрішньою логічною єдністю, він орієнтує наші практичні дії, дає змогу передбачати і прогнозувати майбутнє. Узагальнюючи викладене, Кондратьєв робить висновок: «Такий образ дійсності й виступає як справжня об'єктивна дійсність» [Кондратьєв, 1991b: с. 142].

Виходячи з такого висновку Кондратьєва і з огляду на вищевикладене розуміння ним об'єкта, з одного боку, як реальності, а з іншого — як поняття, можна сформулювати низку гіпотетичних суджень. По-перше, наука, з точки зору Кондратьєва, намагається пізнати дві об'єктивні дійсності двома різними методами. Перша дійсність, її можна назвати «сущою дійсністю», або «дійсністю як такою», розглядається як буття й із залученням категорій буття. Друга дійсність — її Кондратьєв називає «справжньою об'єктивною дійсністю» — постає як «образ дійсності» й розглядається (досліджується) за посередництва образу дійсності (самої себе), за допомоги категорій образу дійсності. Провести чітке й однозначне розрізнення між цими дійсностями вельми проблематично, але це розрізнення існує, і воно доволі значуще.

Це розрізнення є ще одним критерієм поділу об'єкта і предмета науки. Об'єкт для дослідника виступає як перша дійсність, він намагається пізнати її як сущу дійсність у термінах категорій буття, котрі, згідно з логікою Кондратьєва, неминуче трансформуються у категорію «образу». Схематично і спрощено: об'єкт є онтологічним.

Предмет для дослідника являє собою другу дійсність, він є образом і пізнається в рамках категорії образу. Схематично і спрощено: він є гносеологічним, він становить поняття, концепт. Предмет не просто виокремлюється з першої дійсності як самостійний елемент первинної сукупності, він конструюється, вибудовується дослідником як основний концепт, що розгортається в образ дійсності, в концепцію, теорію. Інакше кажучи, якщо об'єкт — це тільки концепт, то предмет — це цілісна, розгорнута теорія. Якщо об'єкт за такого підходу є

єдиним, то на його базі можливе конструювання низки предметів тієї чи іншої науки, того чи іншого дослідження, тих чи інших теорій. Слід зазначити, що конструювання предмета багато в чому залежить від точки зору дослідника, тих чи інших його наукових (а також політичних, культурологічних та інших) позицій, від його вибору.

По-третє, конкретизуючи, можна сказати, що Кондратьєв використовує два типи категорій: категорії буття і категорії пізнання. Втім, він сам про це й пише. Наприклад: «Якщо категорія причинності є категорією самого буття, то категорія випадковості в підсумку є категорією нашого пізнання, є категорією, що вказує на наявність меж цього пізнання» [Кондратьєв, 1991b: с. 176]. Щоправда, слід зазначити, що розуміння Кондратьєвим категорій пізнання дещо різняться у даному конкретному прикладі від розуміння їх автором цієї роботи. Та все одно можна сказати, що об'єкт науки формується за допомоги категорій буття, а її предмет конструюється за допомоги категорій пізнання. Понад те, за допомоги цих категорій встановлюються і визначаються межі як *пізнаного буття та об'єкта*, так і *пізнання та предмета*. Або, узагальнюючи: об'єкт — категорія буття та онтології, а предмет — категорія пізнання та гносеології.

По-четверте, хоча це лишень припущення автора, поділ категорій на категорії буття і категорії пізнання послугував підставою для виокремлення і розрізнення Кондратьєвим «поняття речей» і «поняття відношень».

Останні спрямовані на виявлення і пояснення зв'язків елементів і явищ сукупності, не наділених якістю речі. Поняття відношень має дуже вагоме методологічне значення для наукового пізнання, особливо соціального, адже, за Кондратьєвим, «наше знання є завжди знанням не про речі як такі, а лише про відношення» [Кондратьєв, 1991b: с. 184].

Виходячи з цього, Кондратьєв приділяє велику увагу як самим відношенням, так і поняттю відношень. Він зазначає, що відношення встановлюється між чимось і чимось, тим самим воно припускає буття чогось (речі, суб'єкта тощо). Не може бути відношення без яких-небудь елементів. Тому речі та відношення, поняття речей та відношень співвідносні.

З іншого боку, в перебігу пізнавального перетворення дійсності ми розкладаємо речі (поняття речей) на складові, на елементи й, таким чином, встановлюємо й відображаємо відношення між ними — як між складовими елементами речі, так і відношення їх з річчю в цілому. Те, що раніше виступало як річ, у процесі перетворювального пізнання розкладається і перетворюється на відношення. Знання про річ трансформується у знання про відношення. Власне, знання і є встановлення, виявлення відношень між поняттями і між речами. Тобто категорії речі та відношення не тільки співвідносні, а й відносні. Те, що раніше виступало у формі категорії речі, починає виступати у формі категорії відношень. «Річ виявляється лишень комплексом відношень, а відношення виступає суто як форма зв'язку між речами. Іншими словами, річ є комплекс, не розкладуваний на відношення, або комплекс, розкладуваний на них, але такий, що не виражається у термінах відношень, і відношення становить не кристалізовану річ» [Кондратьєв, 1991b: с. 185], — доходить висновку Кондратьєв. Одним із засобів дослідження відношень є ряд.

Ряди за Кондратьєвим

Термін «ряд», мабуть, один із найшироковживаніших Кондратьєвим, і він найчастіше за інші трапляється в розглядуваному його тексті. Кондратьєв, наприклад, пише про «ряд явищ», про «часові ряди», про «часові причинно пов'язані ряди», про «часові ряди кожного даного явища», про «ряди досліджуваних явищ», про «даний ряд закономірностей», про «причинний ряд», про «повний ряд дійсних цін», про «перервний ряд» тощо.

Вже сам перелік «рядів», з одного боку, являє собою специфічний ряд, а з іншого — дає первинне уявлення про нього. Але що таке ряд сам по собі? У чому необхідність звернення до нього і якими є його функції? Які можливості пізнання він надає дослідникові? Чому, з якою метою, яким є очікуваний результат?

Кондратьєв відзначає, точніше, конкретизує, що «все наше пізнання дійсно-сті полягає в установленні відношень або зв'язків між явищами» [Кондратьєв, 1991b: с. 148]. Більш конкретно: описати й пояснити яке-небудь явище означає включити його до системи необхідних і однозначних зв'язків і відношень, що вже пізнана. На підставі цих положень він робить висновок: «... пояснити соціально-економічне явище — це означає включити його в систему каузально-необхідних однозначних зв'язків, яка і являє собою пізнану нами соціально-економічну дійсність» [Кондратьєв, 1991b: с. 149].

При цьому Кондратьєв порушує вельми важливі та значущі питання. Перше: якою є природа цих каузально-необхідних однозначних зв'язків? Друге: якою є форма вираження цих зв'язків у науці?

Після чого подає попередню відповідь: природа зв'язків явищ — їхня причинна залежність. А однією з форм вираження цієї причинної залежності явищ у науці є ряд як спрощена схема зв'язків між явищами, за допомоги котрої «передається» виникнення явища і «простежуються» його корені, тобто причини і послідовний процес виникнення та існування феномену в часі.

Ряди, власне, необхідні першою чергою для того, щоб дати пояснення змінам феноменів, наприклад: попиту (D), пропозиції (S) та ціни (P) на ринку.

Ряд P1, P2, P3... , по-перше, констатуватиме зміну ціни (P), по-друге, він буде фіксувати її зміну в часі, тобто відображатиме процес перебігу змін. По-третє, порівняння і зіставлення всіх трьох рядів дає змогу розкрити деякі причинні залежності. Наприклад, що зміна попиту та пропозиції викликає зміну ціни. По-четверте, система рядів розкриває безупинні процеси їхньої каузальної взаємодії. По-п'яте, ряди виявляють двосторонню причинну залежність явищ, котру, особливо у соціальних науках, ігнорувати без шкоди для висновків узагалі не можна. По-шосте, при вивченні причин існування і зміни явищ дослідник, беручи ряди зміни явищ як ціле, не може сказати, який саме ряд явищ є причиною і який — наслідком. У такій ситуації причинна залежність трансформується у функційну, і дослідник один з рядів явищ може прийняти за незалежну змінну, а інший ряд — за функцію.

Проте соціальні науки — не математика, тому в їхніх рамках необхідно досліджувати не функційні математичні залежності, а причинно-функційні. Перші розкривають лише співвідношення величин між собою, ці співвідношення оборотні, зокрема — в часі. Друга залежність не завжди розкриває самі лише

кількісні співвідношення величин, явищ, вона також фіксує виникнення якісно нових явищ, необоротних у часі. Понад те, причинно-функційна залежність має реальний фізичний, психічний і т. ін. характер. У зв'язку з цим друге питання Кондратьєва (якими є форми, що в них причинний зв'язок дістає вираження в науці?) набуває модифікованої форми: «Якою мірою математичний аналіз функційних залежностей може посприяти при вивченні причинних зв'язків і формулювання їх?»

Попервах Кондратьєв радше не дає відповіді на це питання, а лише констатує, що науки про зовнішню природу широко використовують математичний метод при дослідженні причинних зв'язків і формулюванні на цих підставах природничонаукових законів, що дало їм змогу виробити математично точне й однозначне їх (зв'язків) вираження. Проте вони «не замінюють причинний зв'язок функційним, а використовують математичні функційні зв'язки як форму для вираження причинних залежностей» [Кондратьєв, 1991b: с. 162].

Щоб відповісти на зазначені питання, Кондратьєв аналізує наявні у філософії точки зору на співвідношення причинної необхідності та випадковості. У результаті він доходить таких висновків. Перше: «Всі події причинно зумовлені» [Кондратьєв, 1991b: с. 172]. Тобто будь-яка подія, будь-яке явище має свою причину, хоч би як її називали — завершенням певного причинного ряду, точкою перетину двох незалежних причинних рядів і т. ін. Другий висновок: усі ці особливості визначення причини є лише наслідками ускладненості її розуміння. Зрештою, це впливає з хибного уявлення про всесвіт як суму незалежних причинних рядів. Третє: необхідний інший погляд на всесвіт, згідно з яким «за кожною даною подією А стоїть не причинний зв'язок у вигляді замкнутого ряду, а дедалі розгалуженіший комплекс, що у граничному вираженні охоплює в певному розрізі весь всесвіт. З такої точки зору, якихось незалежних причинних рядів нема, і кожна подія являє собою лише певну грань, прояв усього рухливого комплексу, або цілого» [Кондратьєв, 1991b: с. 170]. Іншими словами, всі події, явища однаково обґрунтовані перебігом життя всього комплексу як цілого.

Але такий підхід актуалізує проблему *закономірності* і порушує питання про неї, не обмежуючись лише питаннями про природу каузально-необхідних зв'язків і форми їх вираження в науці.

Дуже схематично можна сказати, що закономірність поєднує в собі повторюваність елементів і причинну зумовленість їх, тобто вона є повторюваною причинною зумовленістю тих чи тих елементів, явищ тощо. У цьому й полягає природа закономірності, що становить відповідь на одну із версій першого питання Кондратьєва.

Тоді друге його питання набуває такого вигляду: чи можливий і якщо так, то в якій формі, прояв закономірності подій (явищ, актів поведінки і т. ін.) у науці?

Відповідь на нього, здавалося б, дуже проста — через закони. «У найзагальнішому і найширшому розумінні закон можна визначити як *одноманіття здійснення явищ*» [Кондратьєв, 1991b: с. 187], — пише Кондратьєв. При цьому він указує на те, що закон не тотожний причинному зв'язку, тобто не кожен закон тотожний закономірності. Схематизуючи й надто умовно, з багатьма застереженнями можна сказати, що закономірність є першою чергою і переважно онто-

логічною, вона є категорією буття, першої дійсності (у розумінні Кондратьєва), натомість закон є гносеологічним, він є категорією пізнання. В реальності елементи, явища, події тощо є індивідуальними та неповторними.

Формула «якщо є В, є і А» у реальності проявляється як «якщо є індивідуальне В, є й індивідуальне А», але остання формула в реальності неповторна, вона індивідуальна. Перша формула відображає лише своєрідність зв'язку між В і А, але «реально це одноманіття ніколи й ніде не може проявитися, реально ніде й ніколи не зустрінеться знову вказане В, ніколи й ніде не виникне, отже, знову і А. Вже звідси ясно, що ототожнення поняття закону і причинного зв'язку безпідставне. Реально не будь-який випадок причинного зв'язку вказує на одноманіття здійснення подій» [Кондратьєв, 1991b: с. 188], — пише Кондратьєв. Друга формула фіксує лишень причинний зв'язок однократної події, підкреслюючи її однократність та індивідуальність. Перша, виражена загальними поняттями, фіксує тільки одноманіття багатьох подій, але не фіксує необхідності їхнього причинного зв'язку; тут лише констатується реальна можливість її існування. Більш конкретно, але дещо ширше: перша формула фіксує «реальну можливість існування ряду (курс. мій. — В.К.) явищ (не тільки причинного зв'язку. — В.К.), з-поміж яких одні входять до обсягу поняття А, інші — до обсягу поняття В. Вони принципово вказують на повторюваність явищ» [Кондратьєв, 1991b: с. 188]. Перша формула не стверджує про необхідність, обов'язковість (постійної) наявності В для виникнення А, а також не стверджує про необхідність, обов'язковість (постійного) виникнення А за наявності В; вона лише фіксує *ймовірнісну* реальну можливість таких зв'язків, тобто їхню можливу повторюваність і одноманіття, однаковий перебіг їх. Ця фіксація ймовірної можливості здійснюється і виражається *за допомоги* ряду (або *рядів*) явищ, зміни тих чи інших елементів і подій як спрощеної схеми зв'язків між ними, включно з деякими кількісними співвідношеннями їх.

Понад те, формула або формулювання закону, виражаючи суто одноманіття здійснення явищ, може взагалі не фіксувати навіть ймовірної можливості причинного зв'язку між причиною і наслідком, проте це не означає, що це не фіксує якихось *відношень* між елементами формули. Між ними немає причинної залежності, але є інші відношення, зокрема одноманіття здійснення явища, а також певні співвідношення між елементами формули закону. Ці співвідношення фіксують причинний зв'язок якихось інших явищ, що не враховуються формулою закону і не є її безпосередніми елементами. Указані співвідношення між елементами, а отже, і якісь причинні залежності можна також фіксувати або виражати у формі тих чи інших рядів явищ. У їх основі лежить *одноманіття* здійснення подій, явищ, зміни елементів тощо.

Так, Кондратьєв пише, що закони можуть мати одну із двох форм. «В одних випадках вони формулюють *зміни даного ряду* (курс. мій. — В.К.), тобто даного явища А (або явищ А, В, С), у зв'язку зі змінами іншого ряду Х (або інших рядів Х, Y, Z). Такими є, наприклад, механічні закони динаміки й закон тенденції норми прибутку до зниження та ін. В інших випадках вони виражають одноманіття зміни даного явища А (або явищ А, В, С) самого по собі, тобто одноманіття властивої йому внутрішньої динаміки. Схематично зміст таких закономірнос-

тей вимальовується, приміром, розгортанням ряду за формулою» [Кондратьєв, 1991b: с. 193]: 2 в n -му степені, де n набуває послідовно значення 1, 2, 3 і т.д.

Попри одноманіття перебігу подій, що фіксуються законом, майже завжди присутнє щось ірраціональне, випадкове. Тому виникає питання: чи виявиться закономірність подій у дійсності, а якщо так, то як це можливо та в якій формі? Це ще один варіант другого питання, порушеного Кондратьєвим. З його точки зору, для відповіді необхідно розглянути природу одичної події або одичного явища.

З огляду на викладене вище, можна сказати, що будь-яке одичне явище може бути дуже складним, тобто воно може бути похідною від реальної первинної сукупності й саме являти собою реальну сукупність своїх одичних явищ. Його необхідно розглядати не тільки як одичне явище, а й як сукупність великої кількості елементів, як результат їхньої взаємодії. За такого підходу багато законів, що стосуються розглядуваного одичного явища, є результатом взаємодії великої кількості елементів даного одичного явища як похідної від реальної сукупності, а відтак, можуть інтерпретуватися з точки зору вчення про ймовірність. У зв'язку з цим відповідь на цю версію другого питання Кондратьєва потрібно шукати за допомоги так званого закону великих чисел.

Проте необхідно зазначити, що, за Кондратьєвим, як одичні явища, так і сукупності можуть бути явно дискретними або існувати в якості «конкретних тіл». Але що таке дискретність? Власне, як уже зазначалося, з точки зору Кондратьєва, зв'язки та відношення між елементами сукупності, явищами, подіями тощо можуть бути «матеріально фіксованими», «застиглими». Це надає їм достатньо певного, співвідносного і координованого просторового розташування як у сукупності, так і у фізичному просторі. Внаслідок цього сукупність і її частини, як і елементи набувають певної просторової форми конкретного тіла, тобто деякого єдиного нерозривного (нероздільного) цілого.

Але зв'язки і відношення можуть бути позбавленими фіксованості й не визначати чітко співвідносне просторове розташування елементів у сукупності та її самій у фізичному просторі. У цьому разі сукупність та її частини не матимуть певної просторової форми тіла, вони будуть дискретними, тобто матимуть перервну будову.

Слід зазначити, що цілісність (речевість) і перервність, дискретність або її відсутність відносні. По-перше, з точки зору пізнання, тобто рівня наявного знання про сукупність та її якості, зокрема про її будову. По-друге, будова сукупності або її дискретність багато в чому визначаються її просторово-часовим буттям. Зміна останнього означає і зміну будови сукупності, набуття або втрату нею якості дискретності.

Властивість дискретності надає сукупності та її частинам специфічних рис і властивостей. По-перше, дискретність далеко не завжди піддається безпосередньому чуттєвому сприйняттю, незрідка це можливо лише побічно. Тому дискретність важко або взагалі неможливо безпосередньо і конкретно відтворити й описати.

По-друге, недоступність дискретності для сприйняття зумовлює «невловимість» зв'язків і відношень, котрі вона характеризує. Їх важко чи неможливо ані систематизувати, ані точно описати, ані поставити у зв'язок з іншими явищами.

Тобто, по-третє, у певному сенсі дискретна дійсність важко пізнавана, якщо взагалі може бути пізною.

Слід зазначити, що якість дискретності радше характеризує процесуальність (рух, зміну), а не речевість, як це розуміє Кондратьєв. Вона фіксує перервність безперервності, відносну скінченність нескінченності. Конкретній речі, тілу не притаманні безперервність та нескінченність ані в часі, ані у фізичному просторі. Тому говорити про наявність або відсутність у них якості дискретності немає сенсу. Дискретність, радше, фіксує в певному розумінні безперервність і нескінченність деякого феномену, якому вона властива.

У певному сенсі її можна частково встановити на підставі закону великих чисел. При розгляді явища або події як великої сукупності індивідуальних іррегулярних елементів і як результату їхньої взаємодії уявлюється виражена закономірність: фактична частота подій (явищ, актів поведінки і т.п.), розглядуваних у сукупності, виявляється вельми близькою до їх імовірності. Цей закон має доволі сильні та ґрунтовні експериментальні й логічні підстави, особливо у сфері математики.

Слід ще раз наголосити: численні, якщо не всі явища дійсності мають складну будову і являють собою сукупності великої кількості явищ, що становлять їхні елементи. Кожне одиничне явище, яке входить у цю сукупність як її елемент, видається (але не завжди є) відносно випадковим та іррегулярним. І в рамках цієї сукупності (розглядуваного явища) діє закон великих чисел. Як пише Кондратьєв: «Це дає нам змогу у попередньому і загальному вигляді сформулювати такий важливий висновок: *закономірність явищ дійсності є результатом дії закону великого числа, і вона виявляється тією мірою, якою діє закон великих чисел*» [Кондратьєв, 1991b: с. 219]. Це положення стосується всіх царин реальної дійсності, включно із соціальною.

З викладеного випливає (як відповідь на один із варіантів другого питання Кондратьєва), що закономірність, будучи результатом дії закону великих чисел, може виражатися фіксованими рядами, які вказують на близькість до ймовірності. Власне, Кондратьєв використовує закон великих чисел як метод пізнання реальності, що дає змогу вибудовувати ці ряди. Понад те, ряди не просто можливі, а й необхідні, бо кожна закономірність і закон «завжди лише ймовірні».

Ймовірність закономірності вираховується (встановлюється) шляхом визначення «порядку ймовірності» даної закономірності, котрий залежить від основних умов її прояву. Він або, точніше, ймовірність (її величина, межі тощо) закономірності (подій, явищ, актів поведінки і т. ін.) встановлюється за допомоги ряду або рядів деяких даних, отриманих на підставі тієї чи іншої математичної теореми, наприклад Чебишева, за кількісними змінами тих чи інших належних до неї величин (умов), наприклад: R , L , t , n і т. д. Якщо числових рядів багато, їх зводять у таблиці. У такий спосіб можна з'ясувати, обчислити ступінь ймовірності тих чи інших закономірностей, що мають місце в різноманітних сферах явищ дійсності.

Отже, можна сказати, що, згідно з Кондратьєвим, ряд (ряди) у найбільш стислому й узагальненому вигляді — це спрощена схема однакових зв'язків і відношень між явищами, що фіксує реальну та ймовірну можливість виникнення їх і зміни в часі, як правило (часто), за допомоги змінюваних кількісних відношень між ними.

Якщо давати визначення ряду в ширшому сенсі, то треба зазначити, що під відношеннями розуміються, першою чергою, ті, що фіксуються (виражаються) причинними залежностями, закономірностями, законами, формулами тощо.

По-друге, необхідно відзначити, що ряди — це специфічний метод пізнання і вираження знання, що дає змогу встановити ймовірну можливість тих чи інших явищ та їхньої зміни на підставі закону великих чисел.

Ряди дають змогу виявити та в науковій формі виразити (зафіксувати): (а) причини виникнення явищ; (б) причинні зв'язки і відношення між ними; зафіксувати і пояснити (в) зміни феноменів у часі; (г) закономірності цих змін; а також (д) їхні закони.

Соціальні ряди

Соціальні явища видаються дуже специфічними і відмінними від природничонаукових (якщо не протилежними їм), наприклад за ознаками сталості та ймовірності. Тому порушені Кондратьєвим питання і запропоновані відповіді на них щодо соціальної сфери (суспільства) також набувають специфічної форми, особливо на друге питання (у черговій його версії): якою має бути форма вираження і фіксації соціальних каузально-необхідних зв'язків у соціальній науці?

Щоб проаналізувати специфіку соціальних явищ, а по суті, специфіку і характеристику суспільства, Кондратьєв, робить кілька зауваг, що пояснюють його логіку.

По-перше, суспільство необхідно розглядати як сукупність великої кількості елементів (людей). З цієї точки зору, його структура онтологічно має спільну природу з явищами в інших сферах дійсності.

По-друге, природа закономірностей соціальних явищ у певному сенсі тождна природі закономірностей інших сфер дійсності, тобто така закономірність спирається на закон великих чисел і має статистично-імовірнісний характер, а її фіксація і вираження можливі за допомоги рядів.

По-третє, соціальні явища виникають як *продукт* взаємодії великої кількості елементів сукупності — людей. З цієї точки зору, можна говорити про елементарні та складні одиничні явища, що можуть мати речово-матеріальний або дискретний характер.

Проте необхідно, як наголошувалося вище, брати до уваги специфічні особливості соціальності. Це, по-перше, особливість суспільства як сукупності великої кількості елементів (людей), або особливість його будови (за Кондратьєвим). У суспільстві сама велика кількість абсолютно відмінна від великої кількості в інших сферах дійсності. Величина цієї кількості значно менше (на порядок і більше) відрізняється від інших великих чисел безпосередньо у природі. Наприклад, кількість усіх людей, які коли-небудь жили на Землі, за най-

приблизнішими, але реалістичними підрахунками у сто мільйонів разів менша за кількість молекул газу в одному кубічному сантиметрі при нульовій температурі і 760 міліметрах тиску.

Але цей порядок ще більше зростає, коли взяти до уваги, що наведена вище сукупність людей є переважно уявною, а не реальною, вважає Кондратьєв. Оскільки реальні соціальні явища як результат взаємодії елементів сукупності «суспільство» (людей) не є продуктом безпосередньої взаємодії *всіх* людей, які коли-небудь жили на Землі. Зокрема, він пише: «Людство в цілому не є або принаймні довго не було єдиною реальною сукупністю. Існували й почасти існують зараз людські суспільства, що не перебувають між собою у зв'язку або в достатньо тривкому зв'язку» [Кондратьєв, 1991b: с. 241]. Тобто йдеться про зв'язок наявний, даний та об'єктивно вловимий, а також сталий.

Понад те, навіть в одному суспільстві, в окремих конкретних моментах часу багато соціальних явищ являють собою результат взаємодії не всієї сукупності людей, а лише її обмеженої похідної, що входить до складу даного суспільства (клас, еліта, «верхи», партії тощо, хоч би як ця сукупність зветься). Тобто суб'єктом діяльності є лише частина суспільства, щоправда, яка це частина, Кондратьєв прямо не вказує. Основна маса людей за *звичайних* умов є лише об'єктом.

Водночас звичайні загальні умови існування (життя) суспільства із часом змінюються, змінюється і характер елементів-індивідів, що входять у сукупність «суспільство». Але ці зміни «можуть мати й іноді мають настільки радикальний характер, що одиничні події різних історичних епох уже не можуть входити елементами в одну й ту саму сукупність, що веде до обмеження числа подій суспільних сукупностей шляхом звуження тих рамок часу, яким мають задовольняти розглядувані нами сукупності» [Кондратьєв, 1991b: сс. 241–242].

Ця ідея Кондратьєва має велике пізнавальне і методологічне значення. З неї випливає, що в житті суспільства існують історичні епохи, що відрізняються одна від одної. Усупереч деяким своїм ідеям, викладеним вище, Кондратьєв стверджує, що одиничні події, явища, акти поведінки тощо однієї епохи є певною сукупністю «суспільство» цієї епохи і не можуть бути елементами сукупності «суспільство» іншої епохи. Це дві різні епохи, два різні суспільства як сукупності, що мають різні за історичним характером елементи даної сукупності. Одне суспільство відрізняється від іншого, проте і те, і інше все одно є суспільством.

Кондратьєв, власне, пише про дискретність, переривання безперервності життя суспільства у просторі та часі, переривання нескінченності часу його життя. Це переривання, деякий поперечний розріз, поділ життя суспільства на до і після нього означає *незвичні*, тобто відмінні від звичайних умови його існування, в яких основна маса сукупності елементів суспільства (люди) перетворюється з об'єкта на суб'єкт. Це відбувається, виходячи із загальної логіки Кондратьєва і результатів його попередніх досліджень, в такі моменти, як світові війни та світові революції, аналізу яких він приділяв чимало уваги (див., напр.: [Кондратьєв, 1991a; Кондратьєв, 2002: сс. 40–340]).

Неабияке пізнавальне значення має також ідея Кондратьєва про людство як удавану і реальну сукупності. З його точки зору, тільки за сучасної йому епохи (суспільства модерну) людство загалом стало єдиною реальною сукупністю. Але виникає питання: чи стало? Можливо, Кондратьєв перебільшує? Можливо, єдиною реальною сукупністю людство стає лише за епохи постмодерну? Незалежно від відповідей на ці питання, положення про те, що людство як єдина реальна сукупність *стала* або *лише стає*, має значний пізнавальний потенціал. Необхідно глибше і ширше проінтерпретувати розуміння Кондратьєвим реальності сукупності й, особливо, розуміння реальної сукупності «суспільство» або ж розвинути його. Треба виявити певні якісні ознаки суспільства — як епохи модерну, так і епохи постмодерну, котрі (ознаки) дадуть підстави для твердження чи висування гіпотези про те, що суспільство насправді стало або стає єдиною реальною сукупністю.

Специфіка соціальності виявляється, по-друге, в особливості природи соціальних закономірностей застосовно до соціальних явищ. Як уже відзначалося, ці закономірності являють собою результат дії закону великих чисел, а отже, їх фіксація і відображення в науці можливі, зокрема, із застосуванням категорії рядів. Вже було констатовано, що порядок великих чисел сукупності «суспільство» зовсім інший, він «набагато нижчий», ніж в інших сферах дійсності. Виходячи з цього, Кондратьєв стверджує, що ймовірність закономірного перебігу соціального життя та його явищ (виникнення, зміни) значно нижча, а ймовірність відхилення подій від закономірності значно вища.

Крім того, що куди суттєвіше, прояви закономірностей сукупності «суспільство» (а отже, фіксація їх за допомоги рядів) відрізняються в різних суспільствах, у різних сукупностях під назвою «суспільство», у різні історичні епохи. Дуже відрізняються не тільки прояви закономірностей, а й самі закономірності в різних суспільствах. Власне, соціальні закономірності відрізняються одна від одної, змінюються їхня міра ймовірності та межі. Можна сказати, що з розвитком суспільства ймовірність закономірностей зменшується, а її межі розширюються, і суспільство дедалі більшою мірою стає хаотичним. Це посилює ускладнення в його пізнанні та в практичному застосуванні набутих знань.

Зниження ймовірності закономірностей багато в чому зумовлюється зміною просторово-часового буття суспільства, зокрема його просторово-часового масштабу, що не могло не вплинути на прояви закону великих чисел. Отже, при зміні суспільства відбувається звуження часових рамок і розширення просторових, наприклад за рахунок зростання населення або, як буде показано далі, внаслідок перетворення речей першої категорії на речі другої категорії тощо.

Ці ідеї Кондратьєва назагал ніщо інше, як специфічне заперечення неопозитивізмом жорсткої детермінації лапласовського типу, лінійності суспільного розвитку і лінійності соціальних змін, але водночас і заперечення свободи волі та свободи вибору соціального суб'єкта.

Специфіка соціальності виявляється, по-третє, в особливості дискретності сукупності «суспільство» і складних одиничних соціальних явищ. Кондратьєв неодноразово наголошує, що соціальні явища є продуктом взаємодії людей, але це часто важко «вловити», і в процесі наукового пізнання виникають усклад-

нення. «Ці ускладнення випливають із факту дискретності соціально-економічного життя. Суспільство і суспільні явища існують реально, але їх існування позбавлене конкретності та наочності. Суспільство є певна єдність, але реально ця єдність дістає вираження у множині (курс. мій. — В.К.) та у зв'язках усередині цієї множини» [Кондратьєв, 1991b: сс. 199–200], — пише він.

Реально, конкретно і наочно соціальні явища дістають вираження в матеріальних актах поведінки, речах, які насправді являють собою відносини між людьми і завдяки яким люди залучаються до системи взаємовідносин між собою. Власне, будь-яке явище, що виникло в умовах життя великої кількості людей, у їхній реальній сукупності, навіть якщо воно дано конкретно, водночас є дискретним «як множина, позбавлена предметності».

Кондратьєв спеціально підкреслює, що матеріальний продукт (попри те, що він становить сукупність, систему відношень) сам по собі може бути об'єктом спостереження, реєстрації, вимірювання та опису. Якщо ж продукт не є матеріальним предметом, то він є найтіснішим чином «пов'язаним із діями (матеріальними. — В.К.) окремих елементів, множинним і у своїх дискретних проявах (курс. мій. — В.К.) може набутися індивідуального забарвлення. Реєстрації, спостереженню й вимірюванню тут підлягають безпосередньо лише ці окремі прояви його» [Кондратьєв, 1991b: с. 200]. Тобто результати взаємодії людей здебільшого є дискретними, їхні прояви множинними, індивідуальними, відрізняються один від одного; вони не піддаються реєстрації та вимірюванню. Однак завдяки своїм зв'язкам із матеріальними явищами і проявам через них вони стають доступними для вимірювання. Точніше, соціальні явища, будучи дискретними, виявляються лише в органічній злютованості з одиничними елементарними явищами. З одного боку, вони виявляються у вигляді множини, дискретної множини, а з іншого боку, у вигляді одиничного акта поведінки, речі й т. ін. Ці одиничні, елементарні соціальні явища (події, акти поведінки й т.ін.), що конче важливо, здійснюються відносно повільно і є відчутно відокремленими одне від одного у просторі. Внаслідок цього й через обмеженість своїх пізнавальних здатностей людина може стежити і реєструвати (вимірювати) лишень одиничні елементарні події. Закономірності, відтак, можуть бути «розкриті» лише тоді, коли береться велика кількість одиничних елементарних явищ, сукупність їх і починає діяти закон великих чисел. Як уже зазначалося, здійснення таких пізнавальних операцій можливе за допомоги ряду (рядів).

Кондратьєв неодноразово в різних своїх працях наводить приклади такої пізнавальної процедури. Так, даючи визначення кон'юнктури і наголошуючи, що вона визначається для деяких елементів сукупності народно-господарського життя у кожен даний момент часу, він формулює кілька тверджень. Перше: ряд конкретного елемента сукупності являтиме собою послідовність таких моментів. Друге: необхідно порівнювати кожен момент ряду з наступним і попереднім або порівнювати його з якимсь вихідним моментом, наприклад, з початком ряду. Третє: у результаті ми «одержимо ряд відношень для кожного елемента, або, інакше, одержимо систему кривих. Сукупність цих кривих у їхньому взаємному зв'язку і буде характеризувати собою криву перебігу кон'юктур» [Кондратьєв, 2002: с. 33]. Щоправда, виникає питання: які та скільки елементів су-

купності (у цьому прикладі — господарського життя) необхідно враховувати та реєструвати. Кондратьєв вважає, що нема необхідності брати і порівнювати всі елементи — достатньо взяти лише найбільш репрезентативні або конструктивні. Більш конкретно: вибір елементів залежить від методу дослідження, його завдань і цілей.

Узагальнюючи викладене, можна сказати, що соціальні явища, включно з матеріальними, конкретно-предметними, необхідно розглядати, по-перше, як продукт взаємодії і взаємовідносин людей, або як «колективний предмет». А по-друге, як дискретну множину, позбавлену предметності, навіть якщо воно (явище) набуває матеріальної й конкретно-предметної форми, бо існує в конкретний і певний момент часу. По-третє, розгляд явища можливий також за допомоги ряду (рядів).

На цій підставі наведене вище визначення ряду для ряду, використовуваного в соціальному пізнанні (відповідь на друге питання Кондратьєва у версії для соціальної сфери), набуває такої форми: ряд — це спрощена схема однакових соціальних зв'язків і відношень між явищами як продуктом взаємодії і взаємовідносин великої кількості людей, що фіксує реальну і ймовірну можливість їх виникнення і зміни в часі, як правило, за допомоги змінюваних кількісних відношень між ними.

Ці ряди вможливають урахування особливостей пізнання в соціальній сфері, а також особливостей соціальних закономірностей і законів. Понад те, ці ряди відкривають можливість фіксувати не тільки кількісні співвідношення, а й якості досліджуваних відносин у рамках дискретної множини, тобто йдеться про перехід співвідношення у відносини, кількості — в якість.

Можна сказати, що Кондратьєв, по суті, пропонує певну програму проведення конкретно-емпіричного соціологічного дослідження можливого у різних сферах соціального життя (і в рамках різних наук), а у сфері економіки практично здійснює її.

До програми Кондратьєва, як уже зазначалося і як буде показано далі, входить опис соціального об'єкта (суспільства, людини, сукупності людей, активів поведінки тощо) як сукупності, її системи і структури. Опис передбачає встановлення елементів сукупності, їхніх зв'язків і відношень, властивих досліджуваному об'єкту, а його результатом є формування концептуальної моделі об'єкта («другої дійсності», ідеального образу). Вона являє собою категоріально-логічну структуру, що складається із системи основних понять, починаючи з вихідного (суспільство, акт поведінки тощо).

Виходячи з логіки і змісту праць Кондратьєва, можна сказати, що далі він здійснює теоретичну й емпіричну інтерпретацію основних понять — визначає їхній зміст, зіставляючи значимі теоретичні положення і поняття або окреме поняття — з іншими поняттями, а також з емпіричними даними шляхом пізнавальної операції означення. Фактично Кондратьєв конструє операціональні визначення у вигляді певних кількісних залежностей. Він також здійснює операціоналізацію понять, тобто переведення їх у конкретні терміни з виявленням їхніх емпіричних значень шляхом створення соціальних показників. Такими в його працях є, до прикладу, ціна, обсяг виробництва (валовий збір) сільсько-

господарської продукції (жита, пшениці, проса, гречки, вівса, ячменю, картоплі тощо), врожайність, тип землеволодіння, норми душевого споживання по країнах і регіонах і т. ін. (див., напр.: [Кондратьєв, 1991а: сс. 89–95] та ін.). Засобами фіксації цих показників і є ряди, шкали, таблиці. Власне, створені ним концептуальні моделі перетворюються на операціональні, а в певних випадках — на математичні. Проте, нагадаю, Кондратьєв застерігав від надмірного захоплення застосуванням функціональних математичних залежностей, які є лише формою вираження причинних залежностей, але не тотожні ним.

Те, як Кондратьєв використовує розроблену ним методологію визначення сутності суспільства і відповідних форм пізнання, докладніше я планую висвітлювати в наступних публікаціях.

Джерела

Ворона, В.М., Пилипенко, В.Є. та ін. (1997). *Економічна соціологія*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Казаков, В. (1999). Становление теории социальных изменений. In: *Acta universitatis lodziensis. Folia sociologica 28. Polska i ukraina a wspolczesne procesy przemian spolecznych* (ss. 137–146). Lodz, Wydawnictwo uniwersytetu lodzkiego.

Казаков, В. (2014). Микола Кондратьєв: проблема нової науки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 182–198.

Кондратьєв, Н.Д. (1989). *Проблемы экономической динамики*. Москва: Экономика.

Кондратьєв, Н.Д. (1991а). *Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции*. Москва: Наука.

Кондратьєв, Н.Д. (1991b). *Основные проблемы экономической статики и динамики: Предварительный эскиз*. Москва: Наука.

Кондратьєв, Н.Д. (1993а). *Избранные сочинения*. Москва: Экономика.

Кондратьєв, Н.Д. (1993b). *Особое мнение*. Москва: Наука.

Наукознавство (2007). Львів: ІБС; Київ: УБС НБУ.

Пасхавер, И.С. (1974). *Закон больших чисел и статистические закономерности*. Москва: Статистика.

Резнік, В. (2021). Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 104–128.

Резнік, В. (ред.) (2019). *Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Соціологічна теорія: традиції та сучасність (2007). Київ.

Giddens, A., Sutton, Ph. (2021). *Sociology*. 9th Ed. Cambridge: Polity Press.

Ritzer, G. (2010). *Classical Sociological Theory*. S.l.: McGraw-Hill.

Одержано 18.03.2022

References

Giddens, A. Sutton, Ph. (2021). *Sociology*. 9th Ed. Cambridge: Polity Press.

Kazakov, V. (1999). Formation of the theory of social changes. [In Russian]. In: *Acta universitatis lodziensis. Folia sociologica 28. Polska i ukraina a wspolczesne procesy przemian spolecznych* (ss. 137–146). Lodz, Wydawnictwo uniwersytetu lodzkiego. [=Казаков 1999]

Kazakov, V. (2014). Mykola Kondratiev: the problem of new science. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 182–198. [=Казаков 2014]

Kondratiev, N.D. (1989). *Problems of economic dynamics*. [In Russian]. Moscow: Economics. [=Кондратьєв 1989]

Kondratiev, N.D. (1991a). *The grain market and its regulation during the war and revolution*. [In Russian]. Moscow: Nauka. [=Кондратьєв 1991a]

Kondratiev, N.D. (1991b). *Basic problems of economic statics and dynamics: Preliminary sketch*. [In Russian]. Moscow: Nauka. [=Кондратьєв 1991b]

Kondratiev, N.D. (1993a). *Selected works*. [In Russian]. Moscow: Economics. [=Кондратьєв 1993a]

Kondratiev, N.D. (1993b). *Special opinion*. [In Russian]. Moscow: Nauka. [=Кондратьєв 1993b]

Paskhaver, I.S. (1974). *The law of large numbers and statistical regularities*. [In Russian]. Moscow: Statistics. [=Пасхавєр 1974]

Reznik, V. (2021). Analysis of past programs: a sociological perspective. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 104–128. [=Резнік 2021]

Reznik, V. (ed.) (2019). *Sociological metatheorizing: history and present*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. [=Резнік 2019]

Ritzer G. (2010). *Classical Sociological Theory*. S.l.: McGraw-Hill.

Science-of-science (2007). [In Ukrainian]. Lviv: IBS; Kyiv: UBS NBU. [=Наукознавство 2007]

Sociological Theory: Traditions and Modernity (2007). [In Ukrainian]. Kyiv. [=Соціологічна теорія 2007]

Vorona, V.M., Pylypenko, V.E. et al. (1997). *Economic Sociology*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. [= Ворона, Пилипенко 1997]

Received 18.03.2022

ВАЛЕРІЙ КАЗАКОВ

Микола Кондратьєв: теоретико-методологічні основи дослідження суспільства

У статті йдеться про те, що, розв'язуючи проблему суспільства і сукупності як об'єкта науки, Кондратьєв розробляє методологію визначення сутності такої сукупності, як суспільство. З цією метою він через систему визначень сукупності з'ясує найважливіші складові її структури та їхні найважливіші якості (велика кількість елементів, самі елементи, їхні реальні зв'язки і відношення, феномени як результати зв'язків і взаємодій). Крім того, за допомоги певних категорій він виявляє форми знання про сукупність, відображувані у поняттях дискретності, справжньої об'єктивної реальності, каузально-необхідних зв'язків, відношень, рядів. Останній є вираженням знання про однакові зв'язки і відношення між елементами та феноменами сукупності.

Ключові слова: сукупність, суспільство, форми знання, ряд, закон великих чисел, елемент, феномен, зв'язок, відношення, дискретність, причина, річ, простір, час

ВАЛЕРІЙ КАЗАКОВ

Николай Кондратьев: теоретико-методологические основы исследования общества

В статье речь идет о том, что, решая проблему общества и совокупности как объекта науки, Кондратьев разрабатывает методологию определения сущности такой совокупности, как общество. С этой целью он через систему определений совокупности выясняет важнейшие составляющие ее структуры и их важнейшие качества (большое количество элементов, сами элементы, их реальные связи и отношения, феномены как результаты связей и взаимодействий). Кроме того, посредством определенных категорий он выявляет формы знания о совокупности, отображаемые в понятиях дискретности, подлинной объективной реальности, каузально-необходимых связей, отношений, рядов. Последние составляют

выражение знания о единообразных связях и отношениях между элементами и феноменами совокупности.

Ключевые слова: *совокупность, общество, формы знания, ряд, закон больших чисел, элемент, феномен, связь, отношение, дискретность, причина, вещь, пространство, время*

VALERII KAZAKOV

Mykola Kondratiev: theoretical and methodological foundations for the study of society

The article points out that, solving the problem of society and the aggregate as an object of science, Kondratiev develops a methodology for determining the essence of such a aggregate as society. To this end, through a system of definitions of the aggregate, he clarifies the most important parts of its structure and their most important qualities (a large number of elements, the elements themselves, their real connections and relationships, phenomena as the results of connections and interactions). In addition, through certain categories, he reveals the forms of knowledge about the aggregate, displayed in the concepts of discreteness, true objective reality, causally necessary connections, relationships, series. The latter are expressions of knowledge about uniform connections and relationships between elements and phenomena of the aggregate.

Keywords: *aggregate, society, forms of knowledge, series, law of large numbers, element, phenomenon, connection, relation, discreteness, reason, thing, space, time*

МАКСИМ ПАРАЩЕВІН,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

MAKSYM PARASHCHEVIN,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

paraschevin@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1384-4539>

Динаміка підтримки соціальних змін в Україні та конфесійна належність: чи є зв'язок?

Після здобуття Україною незалежності в українському суспільстві відбувалися (і тривають зараз) глибокі та масштабні зміни всієї системи суспільних відносин. Формується національна держава, створено демократичну політичну систему (яку намагаються надалі вдосконалювати), розбудовується система правової держави, сформувалася капіталістична економічна система, суспільство починає орієнтуватися на забезпечення прав людини та різноманітних меншин, відбувається трансформація соціокультурної системи в напрямі західного цивілізаційного зразка. Всі ці процеси можна досліджувати з різних боків, і одним із теоретично та практично важливих питань є питання суб'єктів, чия діяльність визначає ці зміни або впливає на їхній характер. Адже для того, аби прогнозувати чи планувати майбутнє, необхідно чітко уявляти чиї дії сприяють бажаним змінам, а чиї — перешкоджають їм, гальмують їх.

В Україні одними з помітних в публічному полі й потенційно значущих суспільних акторів є релігійні організації. Релігійне відродження, яке мало місце в нашій країні після руйнації радянської системи, виявилось у відродженні масової особистої релігійності та зростанні церковних структур, у їхніх намаганнях відновити свою суспільну значущість, впливати на перебіг соціальних процесів, зокрема на зміст та характер соціальних змін. Потенціал такого впливу є (зважаючи на масову релігійність населення та масову належність до релігійних організацій), але якою мірою він реалізується, залишається під питанням. Адже більшість вірян, які визнають свою належність до релігійних організацій, вступають з ними в контакт лише кілька разів на рік задля здійснення обрядів.

Цитування: Паращевін, М. (2022). Динаміка підтримки соціальних змін в Україні та конфесійна належність: чи є зв'язок? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 113–137, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.113>.

Тобто їхнє ставлення до релігійних організацій є переважно технічним, і вони не очікують отримання від останніх якихось настанов щодо життя.

До питань взаємодії суспільства та релігії в Україні звертаються чимало соціологів, релігієзнавців, істориків, юристів тощо. Головним чином дослідницький інтерес зосереджується на поточних проблемах взаємодій, тобто не на визначенні ролі релігії у соціальних змінах, а на, так би мовити, «соціальной статистиці» (проблемах особливостей сучасної релігійності, місця релігії в поточних політичних умовах, змінах самих конфесій тощо). Що стосується вивчення проблематики соціальних змін, то можна згадати аналіз процесу десекуляризації [Парашевін, 2017; Функціональність, 2017], розгляд значення релігійного та церковного впливу на процеси державо- й націєтворення [Борінштейн, 2017; Васільєва, 2021; Недавня, 2016; Саган, 2017; Саган, 2019] та демократизації [Онищук, 2016], аналіз зв'язку між релігійністю та цінностями населення [Пивоварова, 2015; Релігія, 2009] та позицій основних Церков щодо ставлення до сексуальних меншин [Арістова, 2018], ролі релігії з погляду безпеки суспільства [Релігійна безпека/небезпека, 2019], місця релігійних суб'єктів як складової громадянського суспільства [Виговський, 2007; Лавринович, 2015; Майдан, 2014; Титаренко, 2015], намагання Церков впливати на законотворчу діяльність Верховної Ради [Мякінченко, 2018]. Ці публікації охоплюють широке коло тем, проте мають переважно теоретичний характер. Тобто визначається радше потенційний вплив релігійного чинника, яким він може бути за ідеальних умов. Але очевидно, що і власне релігійність не має автоматичного впливу на секулярну поведінку вірян, і релігійні організації часто не можуть керувати цією поведінкою. Тому для визначення реального стану справ щодо визначеного нами питання (впливу релігійних агентів на макро- та мезорівневі зміни в українському суспільстві) необхідні дані емпіричних досліджень.

Одним із можливих джерел для оцінки впливу релігійних організацій на соціальні зміни є дані масових репрезентативних опитувань населення. Адже бути агентами соціальних змін релігійні організації можуть двома шляхами — через вплив на свідомість та поведінку широких мас (чия діяльність призводитиме до змін і чие прийняття змін забезпечуватиме успішне розгортання та закріплення їх) і через вплив на політичні та соціальні еліти (які можуть ініціювати зміни навіть у випадку відсутності запиту на них «знизу»). І ось наявність першого різновиду впливу ми можемо, принаймні частково, визначати через масові опитування. Зокрема, використовуючи моніторингове дослідження поточного стану українського суспільства та його змін, яке вже майже 30 років здійснює Інститут соціології НАН України, ми можемо подивитися, що наші співгромадяни думають про вплив релігійних організацій на зміни, а також визначити, чи пов'язані зміни позицій українських громадян щодо суспільних трансформацій з конфесійною належністю.

У 2019 році в зазначеному моніторинговому опитуванні (опис методики дослідження та таблиці розподілів див.: [Українське суспільство, 2019: с. 413–517]), респондентам пропонували визначити, які суб'єкти здійснюють позитивний, а які — негативний вплив на перетворення, що відбуваються в нашій краї-

ні¹, причому серед різних можливих суб'єктів зазначалися релігійні діячі. Якщо зважати на загальну кількість згадувань (тобто враховуючи і позитивні, і негативні оцінки), то серед всіх опитаних близько третини (майже 32%) відзначали цих діячів серед найбільш значущих агентів змін². Релігійні діячі тут поступалися більшості інших агентів; з 14-ти запропонованих в анкеті потенційних агентів релігійні діячі за частотою згадувань посіли 10-те місце, випередивши лише іноземних радників та дипломатів, учасників АТО (ООС), учасників протестних акцій, членів недержавних воєнізованих формувань, і помітно відставали від досвідчених політиків, які перебувають при владі, молодих політиків, які з'явилися останнім часом, волонтерів, представників великого бізнесу та керівників місцевої влади (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл думок щодо суб'єктів, які впливають на зміни в Україні*
(2019, N = 2002, варіанти ранжовані відповідно до частоти згадування)

Можливі суб'єкти	%
Досвідчені політики, що вже давно при владі	72,0
Молоді політики, що прийшли до уряду та парламенту останнім часом	60,3
Волонтери, що працюють в різних сферах нашого життя	48,8
Представники великого бізнесу	48,8
Керівники місцевої влади різних рівнів	45,4
Журналісти-розслідувачі, популярні блогери	38,0
Керівництво міжнародних фінансових організацій (МВФ, Світовий банк та ін.)	36,7
Неурядові громадські організації, громадські активісти	32,9
Представники середнього і малого бізнесу	32,4
Релігійні діячі	31,9
Іноземні радники та дипломати	31,7
Учасники АТО (ООС)	31,5
Учасники протестних акцій	27,7
Члени недержавних воєнізованих формувань (національні дружини, С-14 та ін.)	24,6
Ніхто з перелічених не впливає	2,3
Важко сказати	5,8

* Об'єднано частки згадувань суб'єктів, що здійснюють позитивний та негативний вплив на зміни.

Причому на уявлення про роль релігійних діячів у соціальних змінах мало впливала конфесійна належність. В аналізованому опитуванні ми можемо порівняти позиції вірян трьох найбільших українських Церков — Православної Церкви України (ПЦУ), Української Православної Церкви (УПЦ) та Україн-

1 Запитання формулювалися так: «На Вашу думку, хто з названих нижче найбільш позитивно впливає на зміни, які відбуваються у житті країни?» та «А хто з названих нижче найбільш негативно впливає на зміни, які відбуваються у житті країни?».

2 Пропонувалося обрати кілька (не більш як 5) з 14-ти можливих варіантів відповіді.

ської Греко-Католицької Церкви (УГКЦ)¹. Як контрольна група можуть виступати нерелігійні респонденти. Хоча про роль релігійних організацій у змінах частіше говорили греко-католики та віряни УПЦ (близько 37% в обох групах), проте їхній відрив і від вірян ПЦУ, і навіть від нерелігійних осіб є досить малим (табл. 2).

Таблиця 2

Міжгруповий розподіл згадування релігійних діячів як суб'єктів, що впливають на зміни в Україні (2019, % у відповідних групах)

Групи респондентів	%
Віряни УГКЦ	37,4
Віряни УПЦ	36,6
Віряни ПЦУ	31,9
Нерелігійні особи	30,9

Такий стан дає змогу зробити два припущення. По-перше, є підстави вважати, що зафіксований показник зв'язку між діями релігійних суб'єктів та соціальними змінами є достатньо об'єктивним. Адже можна очікувати, що прихильники тієї чи тієї конфесії будуть схильні завищувати соціальну значущість останніх. Проте ми бачимо, що оцінки релігійних та нерелігійних осіб відрізняються доволі мало (а десь взагалі не відрізняються). По-друге, відсутність суттєвих відмінностей в оцінках представників різних Церков дає підстави припускати, що сила та масштаби впливу останніх на соціальні зміни є досить схожими. За багатьма показниками, пов'язаними з власне релігійністю, а також з оцінками діяльності церковного керівництва, віряни УГКЦ помітно випереджають вірян православних Церков. Проте в даному випадку такого не спостерігається.

Зазначені вище показники стосуються загальних уявлень про вплив релігійних діячів на соціальні зміни, незалежно від того, сприятливим чи несприятливим для змін є цей зв'язок. Якщо ж ми зважатимемо на модальність оцінок, то виявиться, що переважало уявлення саме про негативний вплив. З усіх опитаних позитивний зв'язок між суспільними змінами та релігійними діячами (тобто сприяння змінам з боку останніх) відзначили близько 14%, натомість негативним такий зв'язок (тобто завадою змінам) вважали близько 18%.

У цьому випадку вже є помітні відмінності між різними групами респондентів. Однозначне переважання думок про позитивний вплив релігійних діячів є в групі вірян УГКЦ; тут серед агентів, які сприяють змінам, цих діячів вказали 29%, натомість до переліку тих, хто негативно впливає на зміни, їх включили 8% з даної групи. Серед нерелігійних осіб, навпаки, однозначно переважали думки про негативний вплив на зміни з боку релігійних суб'єктів (25% проти 7%).

1 Лише віряни цих трьох Церков представлені в масиві даних достатньою кількістю респондентів. Але ці Церкви як раз охоплюють переважну більшість релігійних осіб в нашій країні, тому ці дані є достатньо репрезентативними щодо поточної релігійної карти.

А ось серед вірян ПЦУ та УПЦ про позитивний та негативний вплив говорили приблизно однакові частки опитаних (табл. 3).

Таблиця 3

**Оцінка характеру впливу релігійних діячів на зміни в країні
(2019, % у відповідних групах)**

<i>Групи респондентів</i>	<i>Відзначили позитивний вплив на зміни</i>	<i>Відзначили негативний вплив на зміни</i>
Віряни УГКЦ	29%	8%
Віряни УПЦ	17%	21%
Віряни ПЦУ	15%	17%
Нерелігійні особи	7%	25%

Тож бачимо, що навіть серед вірян основних Церков частка переконаних в тому, що їхні або інші Церкви сприяють змінам, є невеликою. Найбільшою ця частка є серед вірян УГКЦ, але навіть тут такі думки становлять очевидну меншість. Тобто більшість населення нашої країни не бачить зв'язку між суспільними змінами та діяльністю релігійних організацій. І особливо варто відзначити, що віряни ПЦУ в цьому питанні «відстають» від прихильників решти основних релігійних організацій України. Натомість головним аргументом на користь державної та громадської підтримки функціонування та розбудови ПЦУ є участь останньої в національному відродженні та розбудові національної держави (див., напр.: [Релігійний чинник, 2012; Саган, 2019]). Проте навіть прихильники цієї Церкви поки суттєвого внеску її в ці процеси не бачать.

Зрозуміло, що наведені вище думки наших співгромадян не можуть самі по собі бути підставою для твердження про слабкість чи силу впливу релігійних організацій на зміни. Адже такі оцінки можуть бути некоректними внаслідок недостатньої обізнаності пересічних громадян із відповідної проблематики, а також формуватися на підставі не власного досвіду, а інформації зі ЗМІ та чуток, які можуть викривляти реальність. Але ми також маємо дані, які дають змогу обґрунтовано оцінювати реальність впливу релігійних суб'єктів на ставлення українців до змін та підтримку останніх. У моніторингових опитуваннях, здійснюваних Інститутом соціології НАН України, впродовж багатьох років пропонувалися запитання щодо ставлення до соціально-економічних та соціально-політичних змін в нашій країні. Щодо соціоекономічної сфери — з'ясувалося ставлення до ролі держави в управлінні економікою (вибір між суто ринково-ліберальною системою, соціал-демократичним комбінованим підходом та відновленням соціалістичної системи повної державної регуляції) та вільного продажу землі. Щодо соціально-політичної проблематики — вимірювалися орієнтації на вступ до Європейського Союзу та на союз Росії й Білорусі, ставлення до демократичних цінностей, цінностей державної незалежності та національного відродження, а також рівень загальнонаціональної ідентичності. Всі ці показники можна розглядати в динаміці, тож я обрав період починаючи з 2002 року. В період 2002–2015 років за цими показниками можливо порівнювати православних вірян, вірян УГКЦ та нерелігійних осіб. Починаючи з 2016

року крім двох останніх груп до порівняння можна залучити основні складові категорії православних — вірян УПЦ КП (до 2019 року) та ПЦУ (з 2019 року), а також УПЦ.

Такі порівняння дозволяють визначити, чи має місце конфесійний вплив на зміни відповідних орієнтацій наших співгромадян. У випадку наявності впливу певної конфесії на погляди її прихильників з часом мають відбуватися зміни в позиціях цих прихильників, а у прихильників тих конфесій, що не здійснюють аналогічний вплив, таких змін не має бути. Причому йдеться про односпрямовані зміни — або в бік поступового збільшення прийняття певної позиції, або в бік його зменшення. Адже малоімовірно, що релігійна організація впродовж обмеженого часу кардинально змінюватиме своє ставлення до певних ідей та уявлень.

Звісно, можна припустити, що в певному напрямі на ту чи ту соціально-економічну чи соціально-політичну орієнтацію однаково впливають кілька конфесій. Але в цьому випадку як контрольну групу можна розглядати нерелігійних осіб, щодо яких вплив конфесійної належності відсутній. Тобто, якщо ми бачитимемо що з часом думки вірян різних конфесій та нерелігійних осіб варіюють схожим чином, то найбільш імовірним поясненням буде відсутність якогось помітного конфесійного впливу, а отже, формування відповідних думок під впливом якихось інших чинників.

Спочатку поглянемо на динаміку ставлення до ролі держави в економіці. Ця проблематика є однією з центральних у тих змінах, які відбуваються в Україні з часів набуття незалежності. Після руйнації радянської соціалістичної системи в нашій країні було проголошено курс на побудову ринкової економіки за західними зразками. Проте у світі не існує єдиної ринкової економічної моделі. В окремих країнах є прагнення дотримуватися ліберальних засад, згідно якими держава не повинна втручатися в економічні питання, які мають розв'язуватися суто вільним ринком. В інших країнах орієнтуються на соціал-демократичну модель – створення певного балансу між ринковими силами та державною регуляцією. Тому й перед Україною стоїть питання вибору моделі, який певним чином залежить від готовності населення до її сприйняття. Церкви, що домінують в Україні, не виявляють чіткої позиції щодо цієї проблематики, але зважаючи на критику з їхнього боку споживацтва, безмежного капіталістичного накопичення, нерівності розподілу благ, їхня позиція тут ближча до соціал-демократичних принципів.

З 2002 року в аналізованих моніторингових опитуваннях ставилося запитання: «Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?» (з варіантами відповіді: «Треба мінімізувати участь держави — все регулює ринок»; «Треба поєднати державне управління і ринкові методи»; «Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю»). Переважна більшість респондентів завжди обирали другий або третій варіант, тому саме їх ми й розглянемо.

Якщо поглянути на динаміку думок щодо необхідності поєднання державного управління та ринкових методів, то якихось відмінностей між конфесійними групами респондентів не спостерігатиметься. Упродовж 2002–2014 років у

всіх порівнюваних групах частки вибору цього варіанта були дуже близькими й практично не змінювалися в часі (рис. 1). У межах 2016–2021 років (коли для порівняння стали доступні групи вірян УПЦ КП/ПЦУ та УПЦ) порівнювані групи також мало відрізнялися в ті чи ті роки, а з часом в усіх мала місце тенденція до деякого зменшення вибору відповідної позиції (рис. 2).

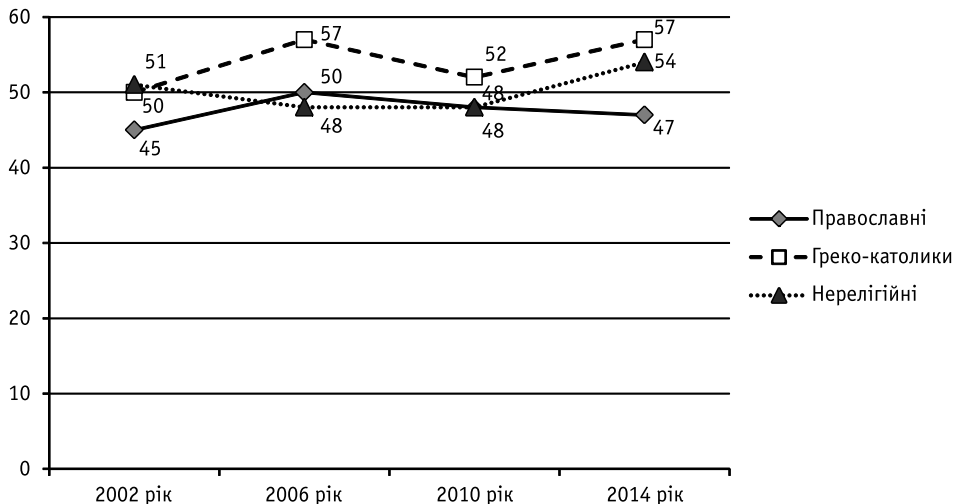

Рис. 1. Поширеність думки про необхідність поєднання в управлінні економікою державного регулювання та ринкових методів (2002–2014, % у відповідних групах)

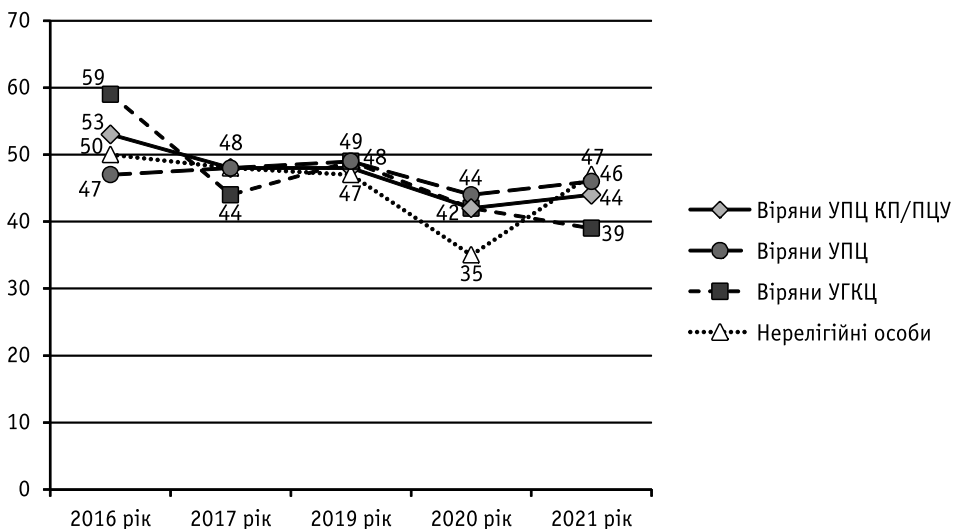

Рис. 2. Поширеність думки про необхідність поєднання в управлінні економікою державної регуляції та ринкових методів (2016–2021, % у відповідних групах)

Схожою є ситуація з динамікою думок щодо бажаності повернення до стану повної планової економіки. У 2002–2014 роках трохи більшою підтримка такої позиції була серед православних, проте наявна динаміка не дає підстав вважа-

ти, що на ці позиції якось впливає конфесійна належність. Адже серед православних респондентів упродовж всього зазначеного періоду змін практично не було. Серед греко-католиків такі зміни вже мали місце (підтримка відповідної позиції зменшувалася), але відбувалися вони переважно синхронно зі змінами думок нерелігійних осіб (рис. 3).

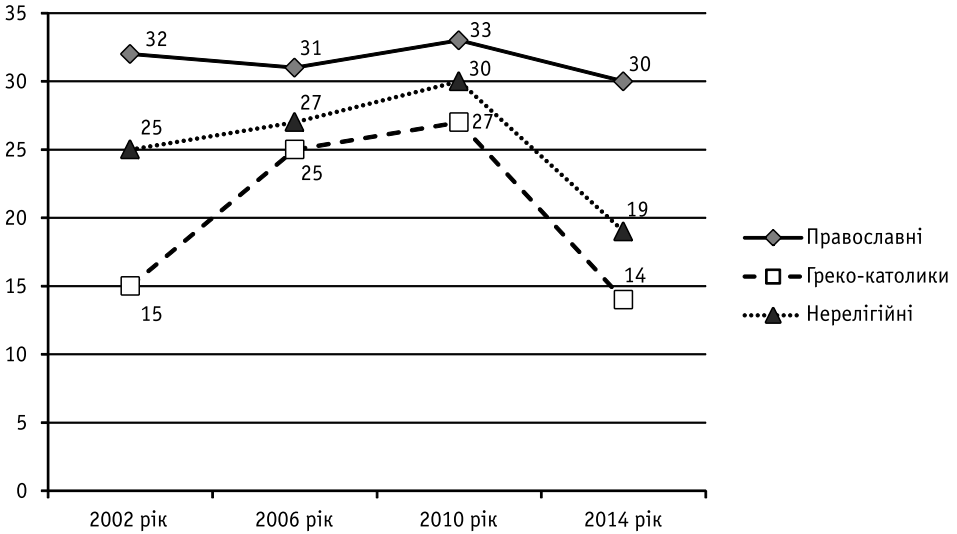

Рис. 3. Поширеність думки про необхідність повернення до планової економіки (2002–2014, % у відповідних групах)

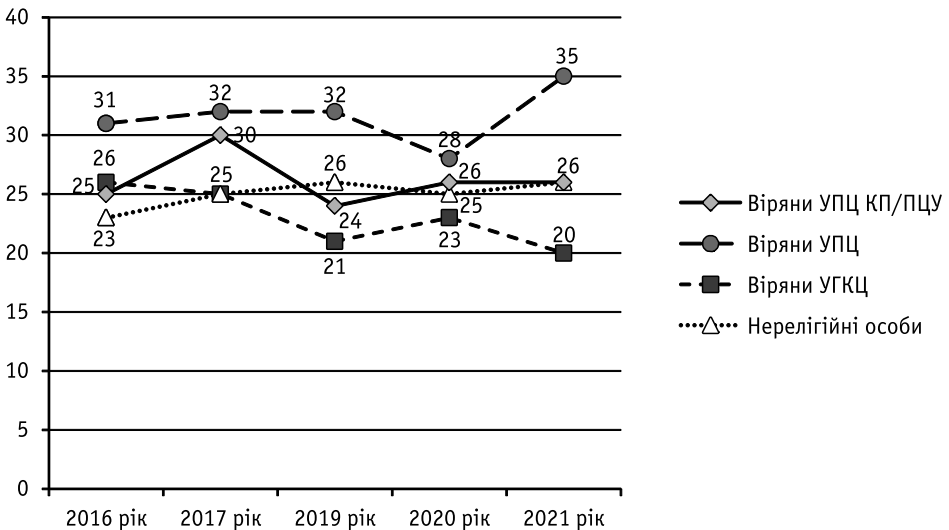

Рис. 4. Поширеність думки про необхідність повернення до планової економіки (2016–2021, % у відповідних групах)

Так само, якщо подивитися на період 2016–2021 років, ми побачимо відсутність суттєвих змін і великою мірою схожість позицій вірян УГКЦ, УПЦ КП/ПЦУ та нерелігійних осіб. Віряни УПЦ трохи більше підтримували повернен-

ня до планової економіки, але до 2020 року ця підтримка зберігалася на одному рівні; лише в опитуванні 2021 року мало місце певне зростання (рис. 4). Але зважаючи на ситуацію попередніх років, коли відповідні показники лишалися на одному рівні, найімовірніше, тут зміни викликані іншими причинами, а не конфесійним впливом.

Ще однією важливою складовою змін в економічній системі України є питання умов володіння землею. Капіталістична система передбачає існування вільного ринку землі. Але інерція радянської соціалістичної системи в нашій країні блокує такий підхід, і до останнього часу політичні сили тримали мораторій на вільний продаж сільськогосподарських угідь. УГКЦ робило заяву щодо необхідності обережного проведення аграрної реформи [Звернення, 2019]; представники ПЦУ та УПЦ таких заяв не робили, але зважаючи на їхню загальну схильність до традиціоналістського підходу щодо суспільних відносин, їхня позиція також радше негативна стосовно цілковито ринкового розв'язання цього питання.

В аналізованих моніторингових опитуваннях запитання щодо сприйняття проблематики продажу землі сформульовано у двох варіантах. У 2005–2016 роках: «Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі?» (з варіантами відповідей «Так», «Ні», «Важко сказати»); у 2017–2021 роках: «Чи можна, на Ваш погляд, дозволити купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення в Україні?» (з аналогічними варіантами відповідей). В обох випадках не спостерігається зв'язку між змінами думок респондентів та конфесійною належністю. Якщо подивитися на частки респондентів, які висловлювалися за дозвіл відповідних операцій із землею, то у 2005–2016 роках вони в окремі роки мало відрізнялися у групах православних, греко-католиків та нерелігійних осіб; так само й часові коливання відбувалися достатньо схожим чином. Помітне зменшення підтримки фіксувалося лише серед вірян УГКЦ у 2016 році порівняно із 2014-м (рис. 5).

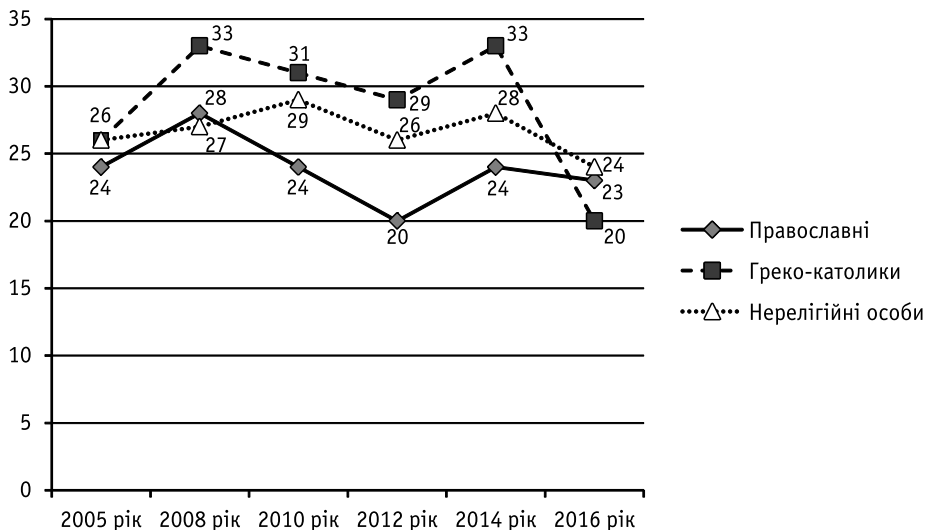

Рис. 5. Рівень згоди з дозволом на купівлю-продаж землі (2005–2016, % у відповідних групах)

Ще більш відчутною відсутність динамічних відмінностей стала у 2017–2021 роках, коли порівнювати можна було також вірян УПЦ КП/ПЦУ та УПЦ. Тут хоча й помітні відмінності між групами з року в рік, проте загальна динаміка виглядає достатньо синхронною, коли після зростання у 2019 році, у 2021-му має місце зменшення позитивних відповідей (рис. 6).

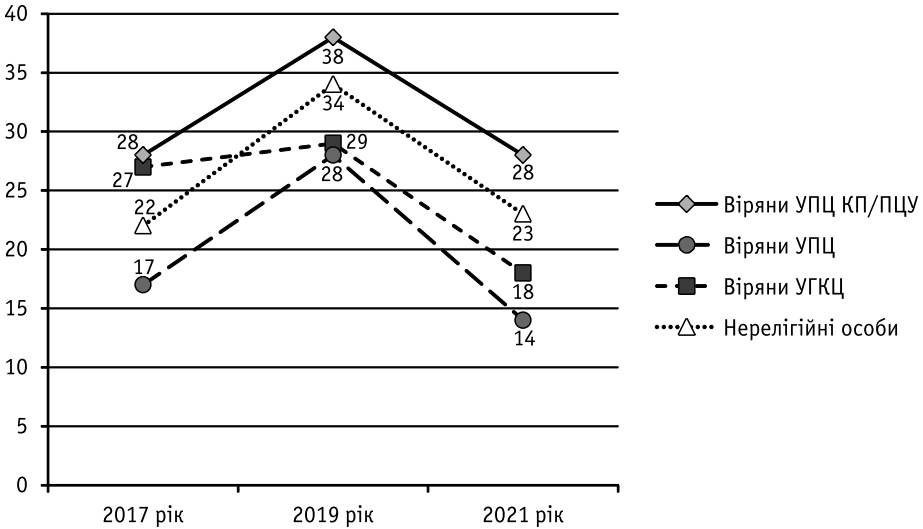

Рис. 6. Рівень згоди з дозволом на купівлю-продаж землі (2017–2021, % у відповідних групах)

Далі ми можемо поглянути на зв'язок між конфесійною належністю та геополітичними орієнтаціями. В аналізованих моніторингових опитуваннях постійно з'ясовувалося сприйняття нашими громадянами двох можливих напрямів інтеграції України — з ЄС або з Росією. Щодо цієї проблематики є чіткі відмінності між основними конфесіями — УГКЦ та УПЦ КП/ПЦУ однозначно підтримують європейський рух, а УПЦ підтримує збереження й посилення зв'язку з Росією.

Орієнтація на інтеграцію з ЄС в аналізованих моніторингових опитуваннях вимірювалася запитанням: «Як ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу?» (з варіантами відповідей «Радше негативно»; «Важко сказати»; «Радше позитивно»). Якщо ми подивимося на показники підтримки вступу до ЄС, то не побачимо помітного впливу конфесійної належності. Впродовж 2002–2014 років і самі показники підтримки, і їхня динаміка, були дуже близькими в групах православних та нерелігійних респондентів. У цей же час віряни УГКЦ помітно випереджали представників інших груп в рамках окремих років і демонстрували більш помітну висхідну динаміку (рис. 7).

Але відомо, що переважна більшість вірян греко-католицької Церкви зосереджені в західному регіоні України, тому високі показники підтримки даної позиції можуть визначатися не релігійним, а загальними соціокультурними чинниками. Справді, якщо ми виокремимо лише мешканців західного регіону і порівняємо динаміку позицій греко-католиків та православних, то побачимо, що ця динаміка була доволі синхронною.

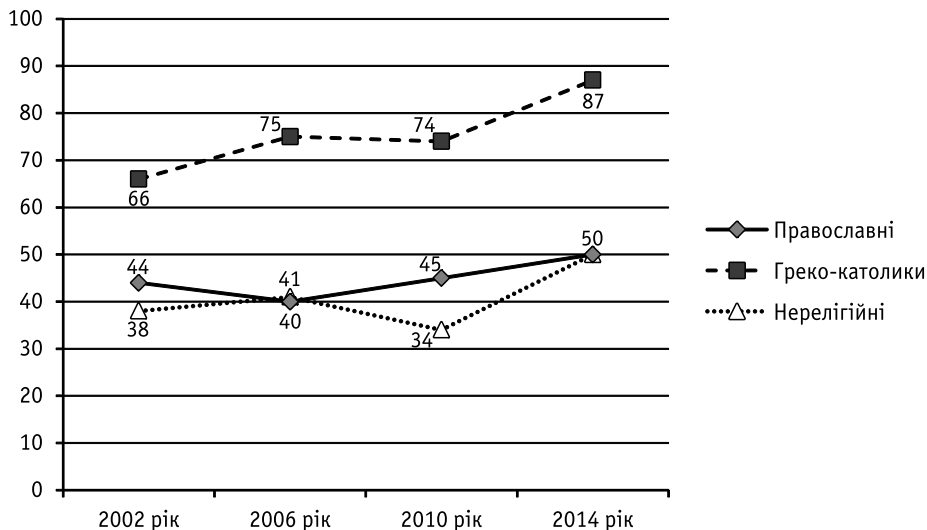

Рис. 7. Рівень підтримки вступу до ЄС (2002–2014, % у відповідних групах)

Упродовж 2016–2021 років ситуація вирівнялася. Серед вірян УГКЦ змін практично не відбувалося, а серед вірян УПЦ КП/ПЦУ та нерелігійних осіб показники підтримки мали хвилеподібний та достатньо синхронний характер (рис. 8). Підтримка європейського руху України з боку вірян УПЦ у 2016–2019 роках залишалася практично на одному рівні, але у 2021 році помітно зменшилася (проте аналогічне зменшення фіксувалося і серед нерелігійних осіб; так само менш помітне, але зменшення мало місце й серед вірян ПЦУ, див. рис. 8).

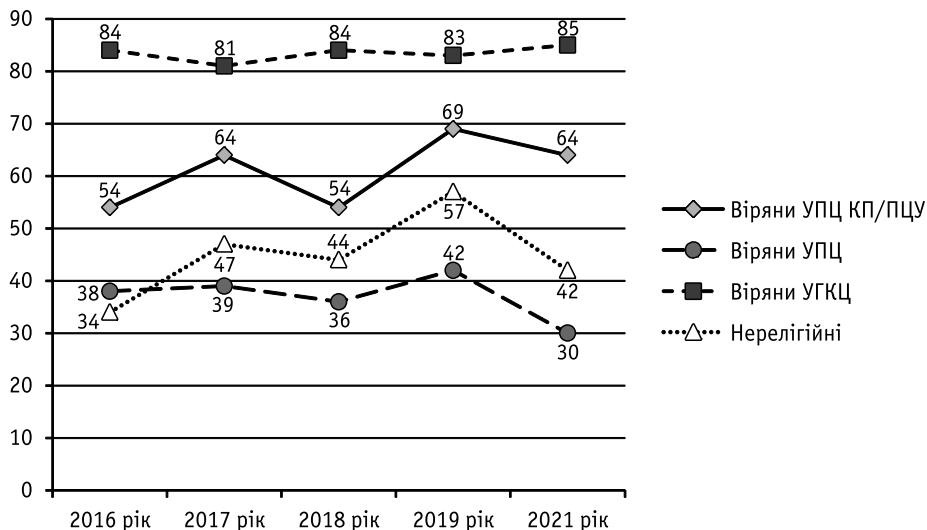

Рис. 8. Рівень підтримки вступу до ЄС (2016–2021, % у відповідних групах)

Схожа картина спостерігається за показниками негативного ставлення до європейської інтеграції України. Починаючи з 2002 року в групі вірян УГКЦ відповідний показник був дуже низьким, практично не змінюючись. У групі пра-

вославних в межах 2002–2014 років однозначної тенденції змін не фіксувалося (в різні роки мали місце коливання), хоча показник 2014 року був більшим за показник 2002 року. Але аналогічна тенденція загалом була і в групі нерелігійних осіб (рис. 9).

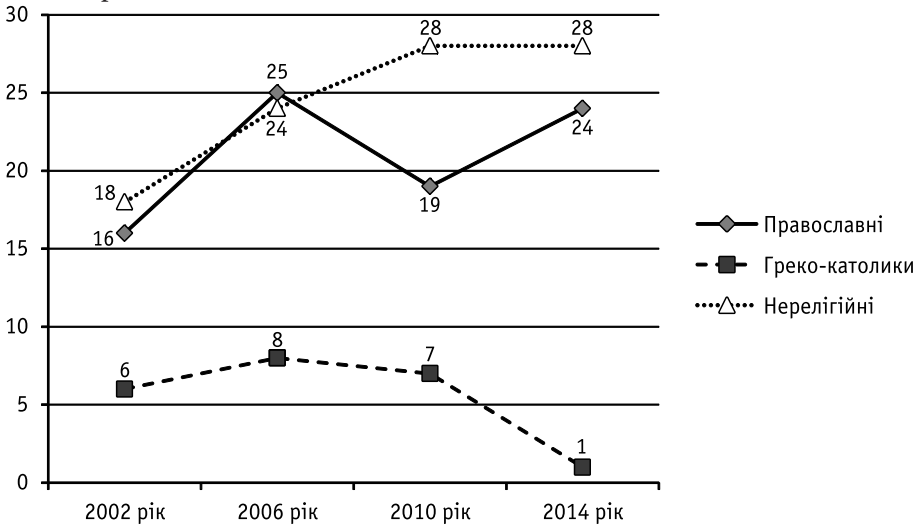

Рис. 9. Показники негативного ставлення до вступу України до ЄС (2002–2014, % у відповідних групах)

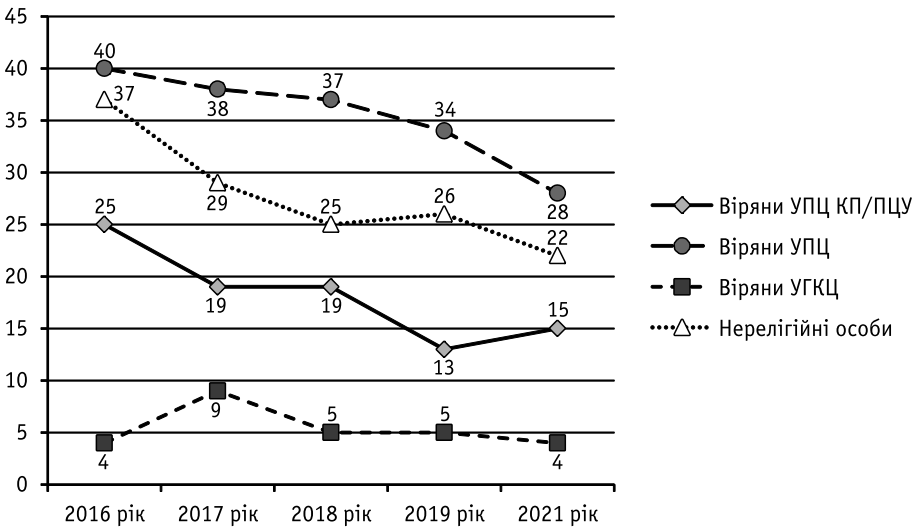

Рис. 10. Показники негативного ставлення до вступу України до ЄС (2016–2021, % у відповідних групах)

У 2016–2021 роках віряни УПЦ, нерелігійні особи та віряни УПЦ КП/ПЦУ щорічно демонстрували відмінні показники (в першій групі негативне ставлення було найбільшим, у другій групі — меншим, а найменшим — у третій групі), проте динаміка змін була практично ідентичною (рис. 10). Тобто впливу конфесій на зміни поглядів не спостерігається.

Що стосується ставлення до приєднання України до союзу Росії й Білорусі, то в 2002–2014 роках в групах православних та нерелігійних респондентів і щорічні показники позитивного ставлення, і їхні зміни в часі були однаковими. Від цих груп дуже відрізнялися греко-католики, серед яких підтримка цього вектора перебувала на надзвичайно низькому рівні. Але цей рівень був постійним, тобто тут давно сформувалося певне ставлення, яке не змінювалося (рис. 11).

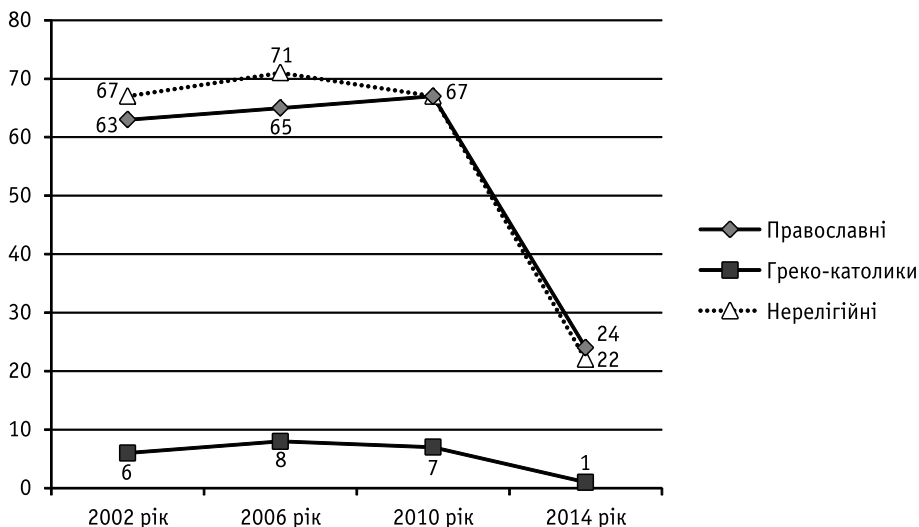

Рис. 11. Показники підтримки приєднання України до союзу Росії та Білорусі (2002–2014, % у відповідних групах)

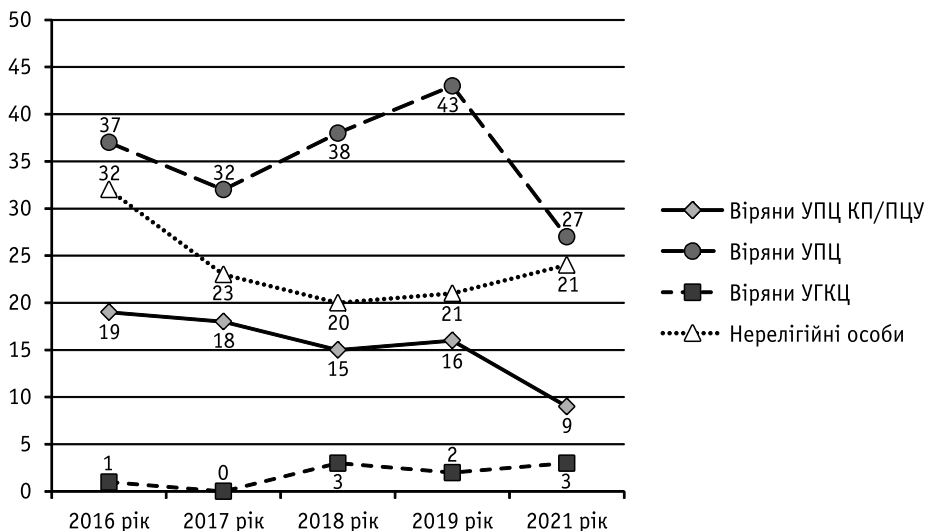

Рис. 12. Показники підтримки приєднання України до союзу Росії та Білорусі (2016–2021, % у відповідних групах)

Упродовж 2016–2021 років позитивне ставлення до інтеграції з Росією серед вірян УГКЦ так само лишалося приблизно на одному (близькому до нуля) рівні.

Серед вірян УПЦ КП/ПЦУ підтримка руху до Росії у 2016–2019 роках, будучи початково невисокою, поступово, дуже повільно і незначною мірою зменшувалася, проте помітно впала у 2021 році. Динаміка відповідного показника серед вірян УПЦ дещо відрізнялася — він трохи зменшився у 2017 році (порівняно з 2016-м), потім до 2019 року, навпаки, збільшувався, але у 2021-му теж різко впав, наблизившись до відповідного показника в групі нерелігійних осіб і будучи спрямованим ідентично до руху поглядів вірян ПЦУ (рис. 12).

Динаміка негативного ставлення до руху в бік Росії в 2002–2014 роках у групах православних та нерелігійних осіб була цілком синхронною (у 2002–2010 роках подібне ставлення по роках демонстрували однакові частки у відповідних групах, а в 2014-му ці частки різко зросли). Натомість віряни УГКЦ упродовж 2002–2010 років дещо змінювали свою думку (коли 2006 року мало місце зростання негативного ставлення, а 2010-го — його зменшення), але у 2014 році так само відбулося різке зростання неприйняття такого вектору (рис. 13).

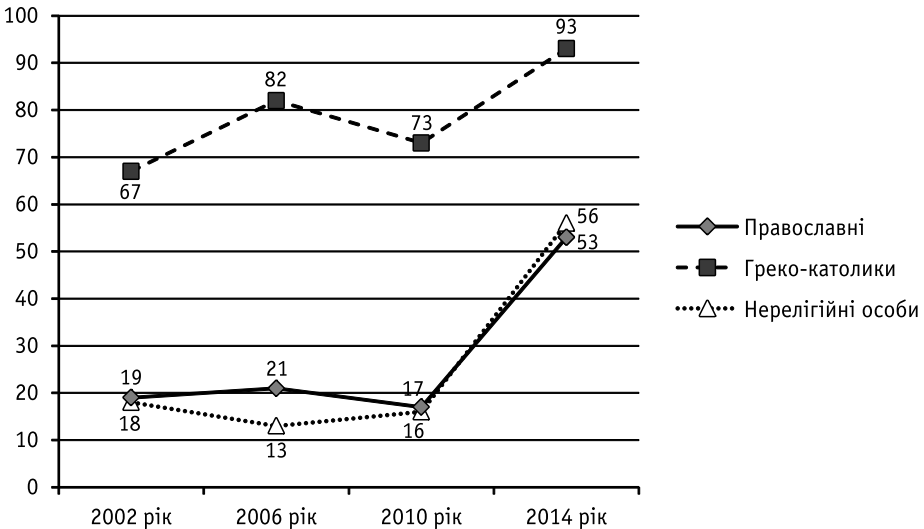

Рис. 13. Показники негативного ставлення до приєднання України до союзу Росії та Білорусі (2002–2014, % у відповідних групах)

Упродовж 2016–2021 років однозначне лідерство вірян УГКЦ за негативним ставленням до інтеграції з Росією зберігалось, але після 2018-го фіксувалося деяке зменшення цього показника (яке, зважаючи на негативне ставлення до цього питання відповідної Церкви, не може бути наслідком її впливу). Серед вірян УПЦ КП/ПЦУ хоча й мало місце збільшення негативного сприйняття, але це збільшення було ледь помітним. Думки ж вірян УПЦ з часом змінювалися в різних напрямках, але за весь виділений період перебувають радше на одному рівні (рис. 14).

Відповідно немає підстав вважати що на зміни ставлення до цього питання в межах останніх майже 20 років мав місце якийсь суттєвий конфесійний вплив.

Далі поглянемо на думки населення України щодо базових питань її існування та розвитку. Зокрема, можна поглянути на такий показник, як існуван-

ня державної незалежності як особистої цінності. Щодо цієї проблематики формально відмінностей між Церквами немає, всі вони офіційно підтримують незалежність України. Проте така підтримка з боку УГКЦ та ПЦУ є твердою та однозначною, натомість УПЦ чималою мірою нівелює ідею незалежності, наголошуючи на близькості з Росією (яка цю незалежність ставить під сумнів).

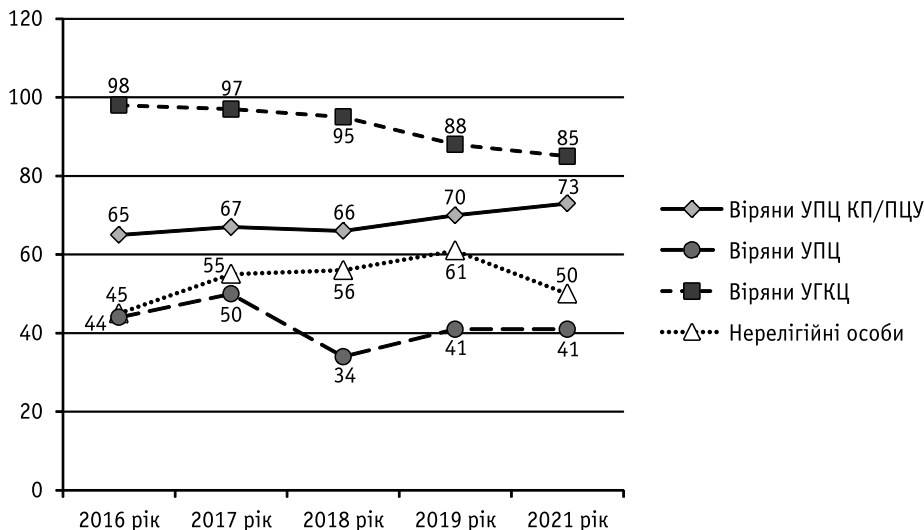

Рис. 14. Показники негативного ставлення до приєднання України до союзу Росії та Білорусії (2016–2021, % у відповідних групах)

В аналізованих моніторингових опитуваннях респондентам пропонувалося оцінити особисту важливість державної незалежності¹. Оцінювання здійснювалося за п'ятибальною шкалою, де 1 означало «зовсім не важливо», 2 — «радіше не важливо», 3 — «важко відповісти, важливо чи ні», 4 — «радіше важливо», 5 — «дуже важливо». Для аналізу візьмемо в розрахунок позитивні відповіді, тобто об'єднаємо тих, для кого державна незалежність дуже та радше важлива.

У цьому випадку ми не побачимо якогось зв'язку між динамікою думок та конфесійною належністю. Якщо розглядати період 2002–2014 років, то хоча віряни УГКЦ демонстрували кращі річні показники, ніж православні та нерелігійні особи (позиції останніх практично не відрізняються), але часова динаміка позицій у всіх трьох групах є цілком синхронною (рис. 15).

Схожою є картина 2016–2020 років. Тут у вірян УПЦ не фіксується якоїсь динаміки, причому річна підтримка державної незалежності в цій групі знаходилася на тому ж рівні, що й у групі нерелігійних осіб. У вірян УПЦ КП/ПЦУ та УГКЦ мала місце невелика низхідна динаміка (рис. 16); натомість у випадку наявності в цьому питанні впливу відповідних Церков динаміка мала б бути протилежною. Відповідно можна зробити висновок, що якогось впливу конфесій на зміни поглядів з цього питання не спостерігається.

1 Запитання формулювалося так: «Оцініть ступінь важливості особисто для вас державної незалежності України».

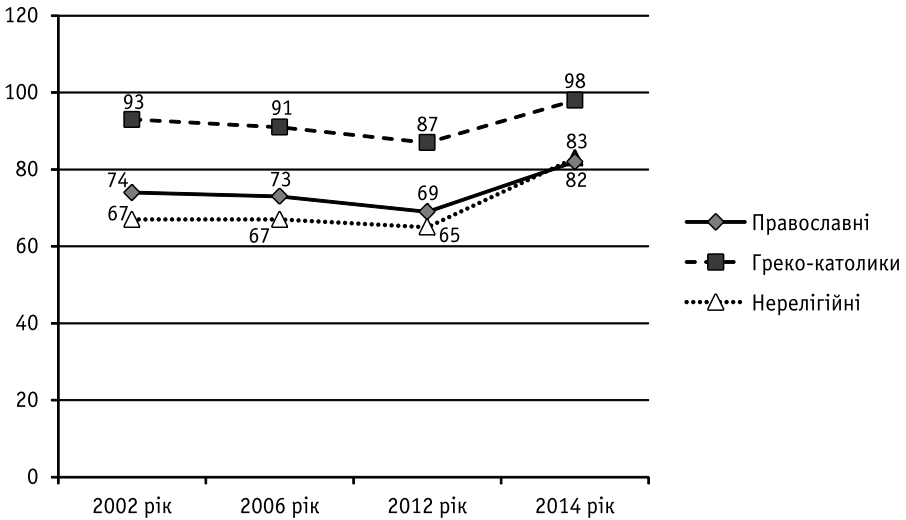

Рис. 15. Рівень особистої значущості державної незалежності (2002–2014, % у відповідних групах)

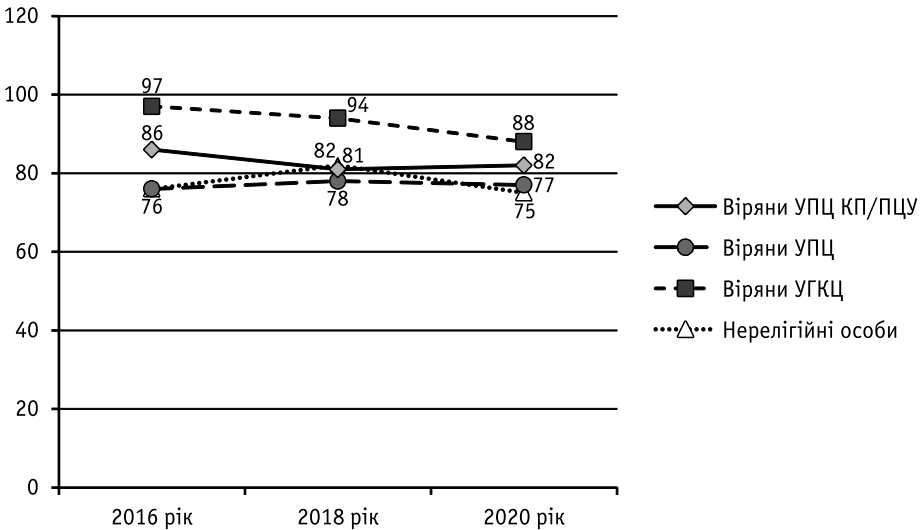

Рис. 16. Рівень особистої важливості державної незалежності (2016–2020, % у відповідних групах)

Крім орієнтації на цінності державної незалежності в аналізованих моніторингових опитуваннях також з'ясувалося орієнтація на цінність національно-культурного відродження¹. У цьому питанні зв'язку між конфесійною належністю та динамікою думок також фактично не фіксувалося. Зокрема, якщо розглянути період 2002–2014 років, то і річні показники, і їхня динаміка були дуже схожими у православних та нерелігійних респондентів. Більш високими

1 Запитання формулювалося так: «Оцініть ступінь важливості особисто для вас національно-культурного відродження». Набір варіантів відповідей аналогічний до запитання щодо важливості державної незалежності.

показники увесь цей час були серед вірян УГКЦ, проте не спостерігалось однозначної динаміки. Позитивні оцінки тут спочатку зменшилися (у 2006–2012 роках порівняно із 2002 роком), а потім у 2014-му збільшилися. Проте надалі відповідний показник знову почав зменшуватися, ставши в 2020 році навіть меншим, ніж у 2002-му (рис. 17–18). Причому у 2016–2020 роках і річні показники, і характер зміни цих показників у вірян УГКЦ були досить близькими до вірян УПЦ КП/ПЦУ, УПЦ та нерелігійних осіб. Тобто в цей період орієнтації на заявлену цінність у всіх конфесійних групах змінювалися схожим чином і до того ж не відрізнялися від змін серед нерелігійних осіб.

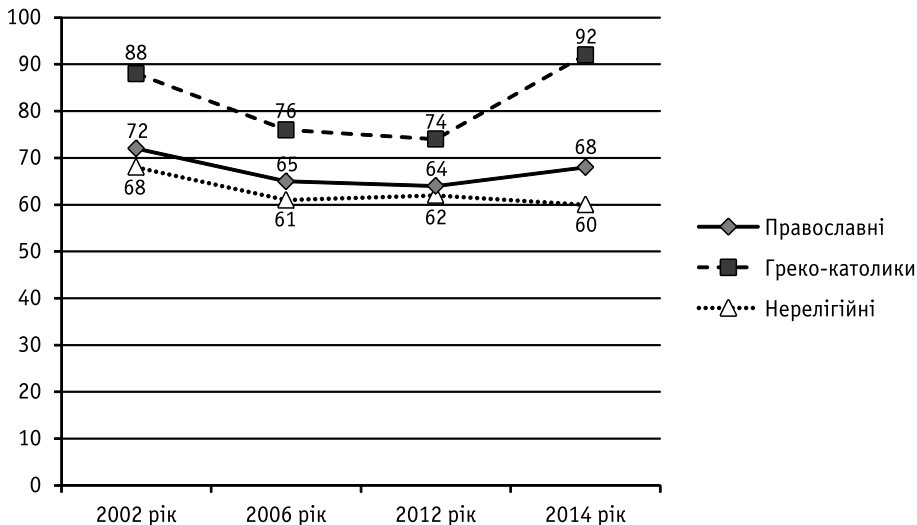

Рис. 17. Рівень особистої значущості національно-культурного відродження (2002–2014, % у відповідних групах)

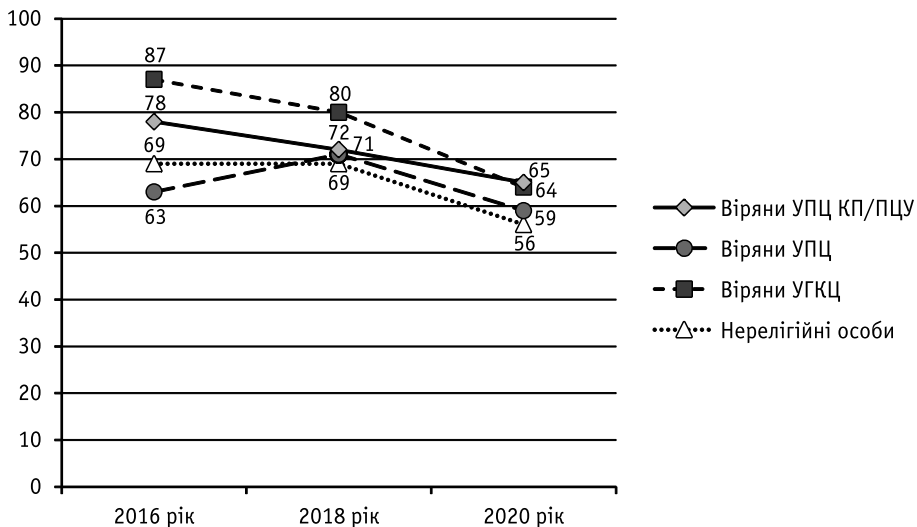

Рис. 18. Рівень особистої значущості національно-культурного відродження (2016–2020, % у відповідних групах)

Такий стан дає підстави припускати, що конфесійного впливу на зміни прагнення до національно-культурного відродження немає. Хоча у випадку вірян УГКЦ ми до 2016 року спостерігали коливання, відмінні від коливань в інших групах, проте вони були різноспрямованими. Але якби церковний вплив мав місце, то, вочевидь, він мав бути однаковим упродовж усього розглянутого періоду. В такому базовому питанні, як національне відродження, навряд чи можливі коливання позиції УГКЦ. Відповідно якщо серед її вірян немає чіткої спрямованості змін цієї позиції, то варто припускати, що на такі думки впливають інші, а не конфесійний, чинники.

Дуже схожою до попередньої є ситуація з динамікою орієнтації на цінність демократичного розвитку України. В аналізованих моніторингових опитуваннях респондентам пропонували оцінити особисту значущість демократичних перетворень нашої країни¹. В період 2002–2014 років серед православних частка тих, хто заявляв про важливість цього процесу, поступово збільшувалася, але майже таке саме збільшення мало місце серед нерелігійних осіб. Серед вірян УГКЦ підтримка цінності демократичного розвитку у 2006–2012 роках зменшувалася, у 2014-му збільшилась, а потім знову почала зменшуватися (рис. 19–20).

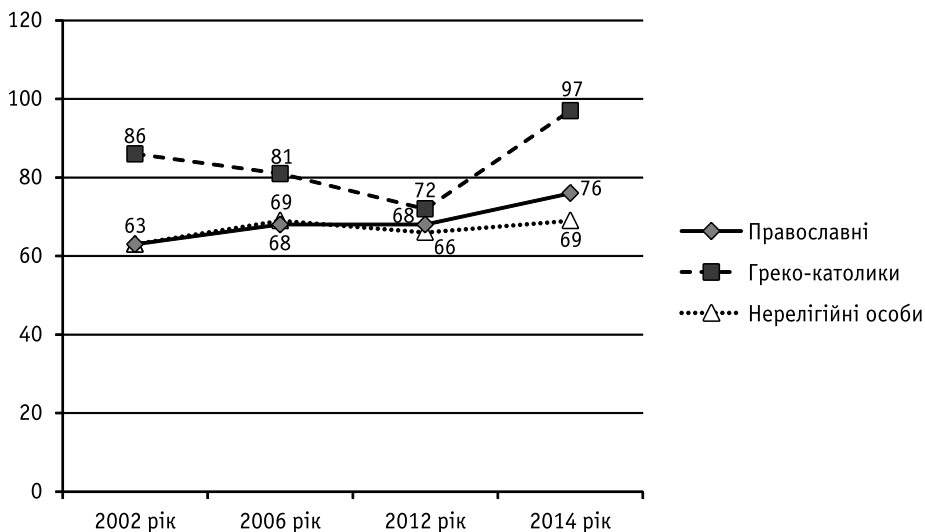

Рис. 19. Рівень особистої значущості демократичного розвитку країни (2002–2014 рр., % у відповідних групах)

У групі вірян УПЦ КП/ПЦУ впродовж 2016–2020 років значущість демократичного розвитку країни залишалася незмінною, натомість у групах вірян УПЦ та нерелігійних осіб цей показник 2018 року збільшився, а 2020-го — зменшився (рис. 20). Тобто і в цьому питанні конфесійного впливу на зміни не спостерігалось.

1 Запитання формулювалося так: «Оцініть ступінь важливості особисто для вас демократичного розвитку країни». Набір можливих відповідей був таким самим, як у двох вищеразглянутих запитаннях.

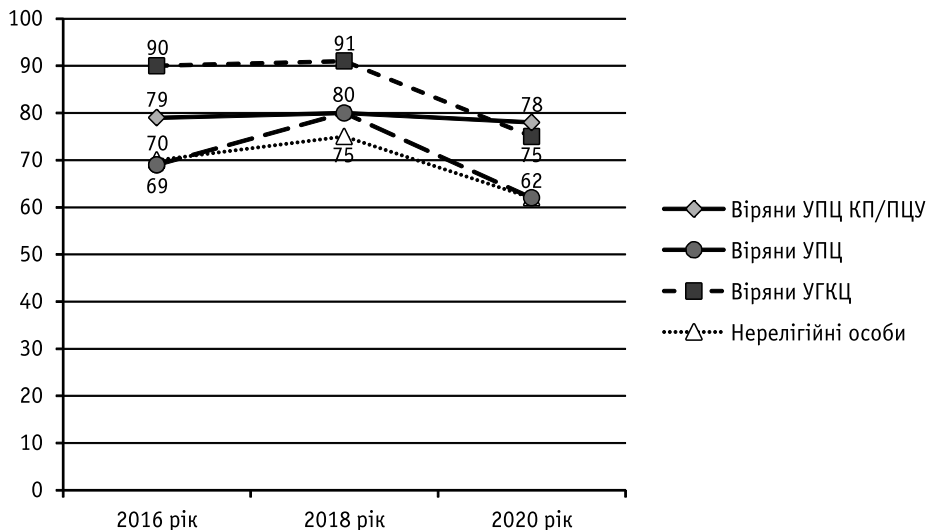

Рис. 20. Рівень особистої важливості демократичного розвитку країни (2016–2020, % у відповідних групах)

Ще одним питанням, яке ми можемо розглянути, є питання громадянської ідентичності. В аналізованих моніторингових опитуваннях респондентам пропонували визначити свою базову ідентичність¹, обравши одну відповідь з переліку пропонованих, де поряд із загальнонаціональною ідентичністю (громадянин України) містилися такі ідентичності: локальна (мешканець села, району, міста), регіональна (мешканець регіону — області чи кількох областей), етнічна (представник свого етносу, нації), а також варіанти «громадянин колишнього Радянського Союзу», «громадянин Європи», «громадянин світу».

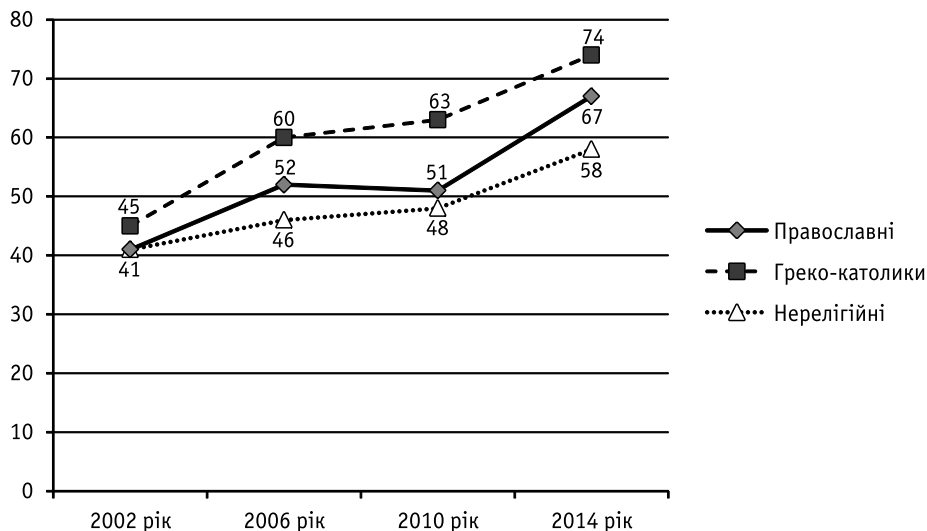

Рис. 21. Показники загальнонаціональної ідентичності (2002–2014, % у відповідних групах)

1 Запитання формулювалося так: «Ким Ви себе перш за все вважаєте?»

Якщо ми порівнюємо показники вибору загальнонаціональної ідентичності в різних конфесійних групах, то якогось зв'язку між цими двома параметрами ми не побачимо. У 2002–2014 роках рівень такої ідентичності синхронно зростає і у православних, і у греко-католиків, і у нерелігійних осіб (рис. 21).

У 2016–2021 роках рівень поширеності загальнонаціональної ідентичності в групі вірян УПЦ був практично незмінним і при цьому дуже близьким до відповідного рівня серед нерелігійних осіб. У групі вірян УПЦ КП/ПЦУ в межах цього періоду відбувалися коливання відповідного показника, але в цілому радше мало місце збереження одного рівня. Також помітні коливання спостерігалися в середовищі вірян УГКЦ, хоча за весь період радше тривало зростання (рис. 22). Тобто знову немає підстав вважати, що в цьому питанні та чи інша з основних українських Церков якось впливала на зміну позицій своїх вірян.

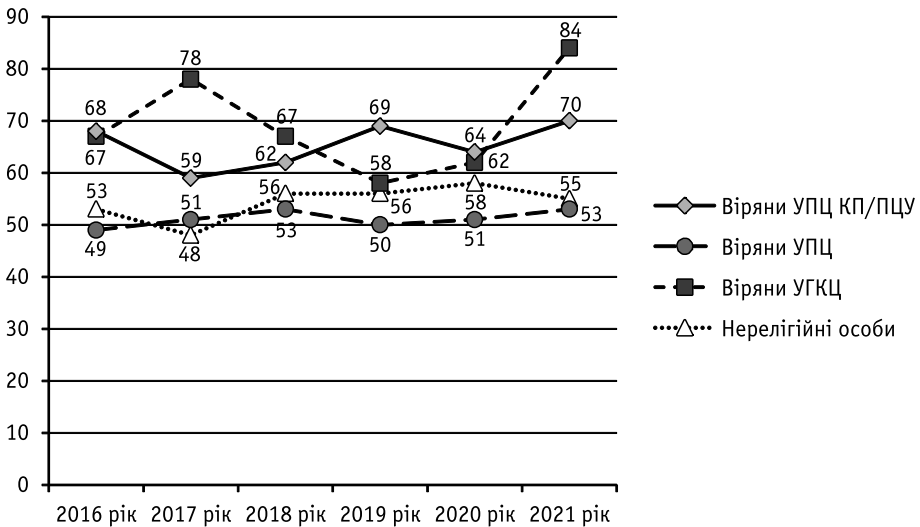

Рис. 22. Показники загальнонаціональної ідентичності (2016–2021, % у відповідних групах)

Таким чином, ми бачимо, що динаміка орієнтацій та уявлень населення щодо більшості базових питань суспільного життя виявлялася мало пов'язаною з конфесійною належністю. Адже ця динаміка є доволі схожою і у вірян основних Церков, і у нерелігійних людей. Єдиними питаннями, де можна помітити хоча б обмежений зв'язок із конфесійною належністю, є підтримка вступу до ЄС (тут динаміка позицій вірян УГКЦ дещо відрізнялася від інших конфесійних груп та нерелігійних осіб) і негативне ставлення до приєднання до союзу Росії та Білорусі (тут відмінна динаміка мала місце у вірян ПЦУ). Проте в обох випадках динаміка переконань була достатньо повільною і, як вже зазначалося, зміни позицій греко-католиків та православних у західному регіоні є достатньо схожими, що дає підстави припускати, що ці зміни визначаються якимись іншими чинниками. Відповідно є всі підстави вважати — якщо Церкви й намагалися впливати на ці позиції, у них це не виходило.

Такий стан змушує критичніше дивитися на можливості участі релігійних організацій у змінах суспільного ландшафту, але не виключає такої можливо-

сті. Питання постає лише у формі та масштабі суспільно-релігійної взаємодії. Найімовірніше, роль релігійних організацій полягає не в активному просуванні нових, а у закріпленні у свідомості вірян вже наявних, сформованих орієнтацій та поглядів. Але такої здатності вони набувають лише як елемент «коаліцій акторів», причому далеко не як найзначущіший елемент.

Відсутність помітного впливу основних Церков на зміни орієнтацій та уявлень релігійних людей, можливо, визначається двома причинами. По-перше, для самих Церков підтримка змін є далеко не головним напрямом діяльності. До того ж Церкви завжди стикаються із внутрішньою проблемою пошуку балансу між притаманним їм консерватизмом та особливостями нинішнього часу, пов'язаного з надшвидкими соціальними змінами. Це призводить до того, що навіть підтримуючи зміни, Церкви намагаються їх обмежити, протистоять радикалізму. В результаті внаслідок того, що частина актуальних змін (зокрема, розширення прав нетрадиційних меншин) суперечать змісту релігійної догматики, релігійні організації, навпаки, намагаються заважати таким змінам.

По-друге, залучення релігійних організацій у процеси соціальних змін у суспільстві переважно не вважається необхідним елементом діяльності Церков. В 2021 році Центр Разумкова провів загальнонаціональне опитування населення України, присвячене питанням місця релігії в житті нашої країни (див.: [Особливості, 2021]). В одному із запитань респондентам пропонували висловити свою думку щодо того, які головні цілі повинні ставити перед собою Церкви та релігійні об'єднання в Україні. Більшість відповідей на це запитання зосереджувалися на подіях релігійного та повсякденного життя — близько 48% опитаних обрали варіант, пов'язаний із власне релігійною діяльністю (вшанування Бога, спільні молитви), 47% вказали на духовну підтримку людей у стані духовної кризи, близько 31% зазначали допомогу соціально незахищеним верствам населення. Натомість варіанти, які тією чи іншою мірою можна пов'язати із соціальними змінами, отримали відносно невелику підтримку — близько 25% опитаних вважали завданням Церкви моральне оздоровлення суспільства, близько 15% — пропаганду миру і толерантності, 9% — поширення свого впливу у суспільстві, 2% — формування державної політики [Особливості, 2021: с. 83]. Причому великої різниці між представниками тих чи тих конфесій у цьому питанні немає. Про необхідність діяльності Церкви в напрямі морального оздоровлення суспільства говорили близько 30% вірян ПЦУ, близько 26% вірян УПЦ та близько 27% вірян УГКЦ. Пропаганду миру та толерантності серед цілей діяльності релігійних об'єднань згадували близько 18% вірян ПЦУ, близько 12% вірян УПЦ та близько 10% вірян УГКЦ. Про необхідність поширення впливу релігійних організацій у суспільстві говорили близько 8% вірян ПЦУ, близько 7% вірян УПЦ та близько 5% вірян УГКЦ [Особливості, 2021: с. 85]. Тож можна зробити висновок, що і в суспільстві загалом, і серед вірян основних Церков запит на участь останніх у змінах в суспільстві є доволі обмеженим.

Джерела

Арістова, А. (2018). Християнські візії гомосексуалізму: нові дебати старих церков. *Релігійна свобода*, 21, 81–92.

Борінштейн, Є. (2017). Роль релігійного фактору у трансформаціях сучасного українського суспільства. *Перспективи*, 1 (71), 9–16.

Васільєва, О.В. (2021). Українські католицькі релігійні організації в умовах російської воєнної агресії. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 3 (50), 196–210.

Виговський, Л. (2007). Церква як чинник формування і утвердження громадянського суспільства в Україні. *Релігійна свобода*, 12, 23–27.

Звернення Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архиепископства УГКЦ щодо аграрної реформи в Україні (2019). Отримано з: http://ugcc.ua/documents/zvernennya_sinodu_yepiskop%D1%96v_kiievogalitskogo_verhovnogo_arhiiepiskopstva_ugkts_shchodo_agrarnoi_reformi_v_ukrain%D1%96_88107.html

Лавринович, О. (2015). Релігійні організації як чинник формування громадянського суспільства в Україні. *Українське релігієзнавство*, 73, 224–229.

Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка (2014). За ред. Л.О. Филипович, О.В. Горкуші. Київ: Самміт-Книга.

Мякинченко, І.О. (2018). Участь церков і релігійних організацій у законотворчому процесі в період незалежності України. *Гілея: науковий вісник*, 131, 105–108.

Недавня, О. (2016). Релігійно-церковний чинник в патріотичному вихованні. *Українське релігієзнавство*, 78, 91–96.

Онищук, С., Петровський, П. (2016). Соціокультурне значення церкви для сучасних демократичних трансформацій в Україні. *Теорія та практика державного управління*, 1 (52), 27–33.

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2021 рр. (Інформаційні матеріали) (2021). Київ: Центр Разумкова.

Парашевін, М. (2017). *Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Пивоварова, Н. (2015). Релігія і релігійність в системі цінностей і життєвих пріоритетів українців. *Українське релігієзнавство*, 74–75, 155–162.

Релігійна безпека/небезпека України. Збірник наукових праць та матеріалів (2019). За ред. А. Колодного. Київ: УАР.

Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України (2012). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Релігія та цінності українців (2009). Київ: Київський міжнародний інститут соціології.

Саган, О. (2019). Конституювання Православної Церкви України як чинник зміни культурно-цивілізаційної парадигми незалежної України. *Українське релігієзнавство*, 88, 23–39.

Саган, О. (2017). Релігійний чинник в українському державотворенні та формуванні громадянського суспільства. *Функціональність релігії: український контекст*. За ред. А. Колодного, Л. Филипович (с. 233–244). Київ: УАР.

Титаренко, В. (2015). Роль релігійного фактора у формуванні громадянського суспільства: український контекст. *Українське релігієзнавство*, 73, 211–219.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (2019) [6 (20)]. Київ, Інститут соціології НАН України.

Функціональність релігії: український контекст. (2017). За ред. А. Колодного, Л. Филипович. Київ: УАР.

Отримано 24.05.2022

References

Aristova, A. (2018). Christian visions of homosexuality: new debates of old churches. [In Ukrainian]. *Religious freedom*, 21, 81–92. [= Арістова 2018]

Borinshtein, Y. (2017). The role of religion in transformation process in modern ukrainian society. [In Ukrainian]. *Perspectives*, 1 (71), 9–16. [= Борінштейн 2017]

- Vasilieva, O. (2021). Ukrainian Catholic religious organizations under condition of the Russian military aggression. [In Ukrainian]. *The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology*, 3(50), 196–210. [= Васильєва 2021]
- Vyhovskyi, L. (2007). Church as factor of creation and assert of civil society in Ukraine. [In Ukrainian]. *Religious Freedom*, 12, 23–27. [= Виговський 2007]
- Address of the Synod of Bishops of the Kyiv-Halych Supreme Archbishops of the UGCC concerning agrarian reform in Ukraine* (2019). [In Ukrainian]. Retrived from: http://ugcc.ua/documents/zvernennya_sinodu_yepiskop%D1%96v_kiievogalitskogo_verhovnogo_arhiiepiskopstva_ugkts_shchodo_agrarnoi_reformi_v_ukrain%D1%96_88107.html [= Звернення 2019]
- Lavrynovych, O. (2015). Religious organizations as a factor of formation of civil society in Ukraine. [In Ukrainian]. *Ukrainian Religious Studies*, 73, 224–229. [= Лавринович 2015]
- The Maidan and the Church. Chronicle of events and expert estimation* (2014). [In Ukrainian]. Ed. by L. Fylypovych, O. Gorkusha. Kyiv: Summit Book. [= Майдан 2014]
- Miakinchenko, I. (2018). Participation of Churches and religious organization in the lawmaking during the independence of Ukraine. [In Ukrainian]. *Hileya: scientific bulletin*, 131, 105–108. [= М'якінченко 2018]
- Nedavnia, O. (2016). Religious and church factor in the context of patriotic education. [In Ukrainian]. *Ukrainian Religious Studies*, 78, 91–96. [= Недавня 2016]
- Onyshchuk, S., Petrovskiy, P. (2016). Social and cultural values of the church to modern democratic transformations in Ukraine. [In Ukrainian]. *Theory and Practice of Public Administration*, 1 (52), 27–33. [= Онищук 2016]
- Specifics of Religious and Church Self-Determination of Citizens of Ukraine: Trends 2000–2021 (Information materials)* (2021). [In Ukrainian]. Kyiv: Razumkov Centre. [= Особливості 2021]
- Parashchevin, M. (2017). *Religion in Ukraine: trajectory of institutional changes*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Паращевін 2017]
- Puvovarova, N. (2015). Religion and religiosity in the system of values and life priorities of Ukrainians. [In Ukrainian]. *Ukrainian Religious Studies*, 74–75, 155–162. [= Пивоварова 2015]
- Religious security/insecurity of Ukraine. Compilation of scientific works and materials*. (2019). [In Ukrainian]. Ed. by A. Kolodnyi. Kyiv: UAR. [= Релігійна 2019]
- Religious factor in processes of nation- and State building: experience of modern Ukraine* (2012). [In Ukrainian]. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Study of the National Academy of Sciences of Ukraine. [= Релігійний 2012]
- Religion and values of Ukrainians* (2009). [In Ukrainian]. Kyiv: Kyiv International Institute of Sociology. [= Релігія 2009]
- Sagan, O. (2019). Constituting of the Ukrainian Orthodox Church as a factor in changing the cultural-civilizational paradigm of independent Ukraine. [In Ukrainian]. *Ukrainian Religious Studies*, 88, 23–39. [= Саган 2019]
- Sagan, O. (2017). Religious factor in Ukrainian state-building and creation of civil society. [In Ukrainian]. *Functionality of religion: Ukrainian context*. Ed. by A. Kolodnyi, L. Fylypovych (pp. 233–244). Kyiv: UAR. [= Саган 2017]
- Tytarenko, B. (2015). The role of religious factor in determining of civil society: Ukrainian context. [In Ukrainian]. *Ukrainian Religious Studies*, 73, 211–219. [= Титаренко 2015]
- Ukrainian Society: Monitoring of the Social Changes* (2019). [In Ukrainian]. [6 (20)]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Українське 2019]
- Functionality of religion: Ukrainian context* (2017). Ed. by A. Kolodnyi, L. Fylypovych. Kyiv: UAR.

Received 24.05.2022

МАКСИМ ПАРАЩЕВІН

Динаміка підтримки соціальних змін в Україні та конфесійна належність: чи є зв'язок?

Соціальні зміни, які відбуваються в Україні з часу здобуття незалежності, визначаються діяльністю різних соціальних суб'єктів. Одними з таких суб'єктів можуть бути релігійні організації (Церкви), до яких належать більшість українських вірян. Очікування щодо такого впливу, особливо в напрямі сприяння розбудові незалежної національної держави, поширені серед політиків та громадських активістів. Проте дані масових опитувань населення свідчать що домінувальні в Україні Церкви (ПЦУ, УПЦ, УГКЦ) майже не впливають на зміни орієнтацій населення, пов'язаних з перебудовою суспільної системи. Такі параметри, як уявлення про роль держави в економіці та можливість/неможливість вільного продажу землі, підтримка руху України в напрямі ЄС або союзу Росії та Білорусі, усвідомлення державної незалежності, національно-культурного відродження, демократичного розвитку як особистих цінностей, домінування загальнонаціональної ідентичності, впродовж останніх майже 20 років змінюються практично однаковою чином у групах вірян різних Церков та нерелігійних осіб. Такий стан дозволяє стверджувати, що зміни масових орієнтацій щодо цих базових складових суспільних змін відбуваються внаслідок дії різних соціальних чинників, не пов'язаних з позиціями домінувальних Церков.

Ключові слова: соціальні зміни, Україна, конфесійна належність, Православна Церква України, Українська Православна Церква, Українська Греко-Католицька Церква

МАКСИМ ПАРАЩЕВІН

Динамика поддержки социальных изменений в Украине и конфессиональная принадлежность: есть ли связь?

Социальные изменения, происходящие в Украине со времени обретения независимости определяются деятельностью разных социальных субъектов. Одними из таких субъектов могут быть религиозные организации (Церкви), к которым относится большинство украинских верующих. Ожидания насчет такого рода влияния, особенно в направлении способствования построению независимого национального государства, распространены среди политиков и общественных активистов. Однако данные массовых опросов населения свидетельствуют, что доминирующие в Украине Церкви (ПЦУ, УПЦ, УГКЦ) практически не влияют на изменения ориентаций населения, связанных с преобразованиями общественной системы. Такие параметры, как представление о роли государства в экономике и возможность/невозможность свободной продажи земли, поддержка движения Украины в направлении ЕС или союза России и Беларуси, осознание государственной независимости, национально-культурного возрождения, демократического развития как личных ценностей, преобладание общенациональной идентичности, на протяжении последних почти 20 лет изменяются практически одинаковым образом в группах прихожан разных Церквей и нерелигиозных людей. Такое положение позволяет утверждать, что изменения массовых ориентаций относительно базовых составляющих общественных изменений происходят вследствие действия разных социальных факторов, не связанных с позициями доминирующих Церквей.

Ключевые слова: социальные изменения, Украина, конфессиональная принадлежность, Православная Церковь Украины, Украинская Православная Церковь, Украинская Греко-Католическая Церковь

MAKSYM PARASHCHEVIN

Dynamic of support for social changes in Ukraine and confessional belonging: is there a connection?

The social changes that have taken place in Ukraine since independence are determined by the activities of various social actors. One such actor may be religious organizations (Churches), which include most Ukrainian believers. The expectation of such influence, especially in the direction of contributing to the building of an independent nation state, is common among politicians and public activists. However, the results of the public opinion polls show that the dominant Church in Ukraine (OCU, UOC, UGCC) has practically no influence on the changes in the orientations of the population to the restructuring of the social system. Indicators such as the idea of the role of the State in the economy and the possibility/impossibility of the free sale of land, support for the movement of Ukraine towards the EU and the Union of Russia and Belarus, awareness of State independence, national and cultural revival, the democratic development as personal values, the predominance of national identity, has changed in almost the same way over the last 20 years in groups of different Churches and non-religious people. This situation allows us to assert that changes in mass orientations about the basic components of social change are due to the action of various social factors unrelated to the positions of the dominant Churches.

Keywords: social changes, Ukraine, confessional belonging, Orthodox Church of Ukraine, Ukrainian Orthodox Church, Ukrainian Greek-Catholic Church

МАКСИМ КАСЯНЧУК,

*науковий співробітник відділу соціальної експертизи Інституту соціології
НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

MAKSYM KASIANCZUK,

*Research Fellow at the Department of Social Expertise, Institute of Sociology,
National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)*

maxim.kasianczuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0701-3595>

Мова ворожнечі щодо ЛГБТ в українських онлайн-медіях

Мова ворожнечі щодо ЛГБТ та політичне поле України

Питання мови ворожнечі у ЗМІ є актуальною темою [Howard, 2019; Paz et al., 2020]. Мова ворожнечі в інтернеті пов'язана зі зростанням насильства щодо меншин. Разом із тим політика стримування мови ворожнечі може обмежити свободу слова і тому є непослідовною [Laub, 2019]. Дані, отримані на матеріалі українських ЗМІ, свідчать, що медії активно використовували мову ворожнечі починаючи з 2006–2007 років [Моргун, 2019].

Незважаючи на поширеність мови ворожнечі, на сьогодні немає консенсусного означення цього терміна [Gorodnycha et al., 2020; Ісакова, 2016]. Ми використовуємо дефініцію, запропоновану в [Ștefăniță, Buf, 2021]: мова ворожнечі — це вербальні, невербальні, символічні або комунікативні дії, які мають на меті приниження членів певної соціальної групи. Мова ворожнечі виражає ненависть до спільноти, яка відрізняється за расою, етнічністю, статтю, релігією, сексуальною орієнтацією, політичними поглядами чи іншими ознаками.

Відомо, що ненависть, яка міститься в онлайн-публікаціях, призводить до ще більшої кількості коментарів, що містять ненависть [Ziems et al., 2020]. Залежно від впливу мови ворожнечі на її цільову групу існує два типи завдання шкоди: прямий та опосередкований [Maitra, McGowan, 2012]. Пряма шкода діє на об'єкт ворожнечі під час мовлення/сприйняття, викликаючи психологічні розлади та погіршуючи самопочуття людей, які належать до уразливої соціальної групи. Так, наприклад, показано, що те, як саме зображують у ЗМІ ЛГБТ-персонаж, впливає на ментальне здоров'я ЛГБТ-підлітків [Bond, 2011]. Опосередкована шкода полягає в утвердженні негативних стереотипів щодо тієї соціальної

Цитування: Касянчук, М. (2022). Мова ворожнечі щодо ЛГБТ в українських онлайн-медіях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 138–161, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.138>.

групи, яка є об'єктом мови ворожнечі, а також у легітимизації дискримінації та заохоченні насильства в реальному житті [Melnyk, 2021].

Лесбійки, геї, бісексуали, трансгендерні люди (ЛГБТ) зазнають дискримінації та насильства по всьому світу, а забезпечення їхніх прав є на міжнародному порядку денному [Bhatt, 2022]. Мова ворожнечі є одною із форм переслідувань, спрямованих проти ЛГБТ. Найбільше в українському контексті досліджено мову ворожнечі проти ромів [Костовська, 2018] і, останнім часом, росіян [Моргун, 2019]. Питання спрямованої проти ЛГБТ ненависті регулярно порушують правозахисні організації [Kravchuk, 2018], проте власне фахових досліджень небагато.

Перші спроби дослідити позицію українських політиків і громадських діячів припадають на кінець 1990-х років, коли журнал «Наш світ» перед черговими президентськими виборами розіслав кандидатам серію запитань щодо ставлення до геїв і лесбійок. Із п'ятнадцяти кандидатів відповідь прийшла тільки від одного, який однак обмежився був констатацією складності теми й запропонував звернутися до офіційної передвиборної програми, у якій власне відповіді не було [Грибанов та ін., 2000].

У наступні роки позиція публічних фігур коливалася від спроб нічого не казати до відверто гомофобних. Так, 2010 року, через понад 12 років, Центр «Наш світ» мусив знову констатувати, що нема ніякої виразної політики та оприлюдненої позиції держави щодо ЛГБТ, і це дозволяє публічним діячам використовувати свої особисті переконання як основу для формування меседжу чи ухвалення рішень [Зинченков та ін., 2011]. На 2013 рік ситуація залишалася тою самою: «жоден відомий український політик не висловлювався прямо і недвозначно проти гомофобного насильства та на підтримку повної рівності прав для ЛГБТ. Також ніхто з них не озвучував власну точку зору щодо гомофобних упереджень і розпалювання ворожнечі стосовно ЛГБТ — максимально позитивними висловлюваннями була лише підтримка невизначених європейських цінностей та загальні слова про толерантність і те, що відсутність закону про заборону дискримінації шкодить взаєминам з ЄС» [На порозі, 2014].

Ситуація відчутно змінилася тільки після Революції Гідності, коли гомофобні висловлювання і дії одних українських політиків зіткнулися з протилежними висловлюваннями та діями інших, не менш помітних політиків [Крига скресла, 2016]. Разом з тим через нестабільність суспільства перед обличчям зовнішньої агресії, риторика радикальних політиків і груп стала жорсткішою, але водночас маргінальнішою [Шестаковський та ін., 2016].

Дослідження зв'язку публічного дискурсу Революції Гідності з динамікою гендерних ролей в Україні продемонстрували ренесанс суспільних уявлень про «справжніх чоловіків», чіткішу артикуляцію як ієрархії чоловіче-жіноче, так і домінуючої та субординованої маскуліностей [Марценюк, 2015]. Пізніше контент-аналітичне дослідження публічних заяв «Правого сектору» з 2016 по 2018 рік показало, що так звана героїчна маскуліність, культивована українськими праворадикальними силами, є в основі гетеросексуальною, агресивною, але водночас і гомосоціальною. Як ЛГБТ, так і феміністичний рух сприймаються

праворадикальними силами як загроза традиційному гендерному порядку [Daier, 2018].

Участь ЛГБТ-спільноти в подіях Майдану була слабко артикульованою, тоді як Антимайдан і російська пропаганда широко використовували наратив про «гей-Європу» [Shestakovski et al., 2021], що дало можливість праворадикальним силам захопити символічне поле [Марценюк, 2014].

Показана у [Шестаковський та ін., 2016] маргіналізація праворадикальних сил стала ще більш помітною у 2020 році, вони практично цілком втратили представництво у Верховній Раді, а їхній вплив на політичні процеси в країні став ще меншим [Кравчук та ін., 2021].

Ситуація станом на кінець 2021 року може бути схарактеризована як суперечлива [Шевченко, 2021] — з одного боку, частина політикуму ставиться до ЛГБТ-проблематики негативно чи принаймні воліє уникати артикулювання власної позиції; з іншого боку, дедалі більше публічних фігур декларують підтримку рівних прав для ЛГБТ і підтверджують це власними діями (напр., беручи участь у заходах ЛГБТ-спільноти). Обидві позиції відбиваються в новинах.

Разом з тим публічні фігури є не лише політиками чи громадськими діячами — до лідерів думок належать також топ-чиновники, представники світу спорту чи шоу-бізнесу, релігійні лідери, представники недержавних організацій тощо.

Як нині виглядає риторика стосовно ЛГБТ в устах публічних фігур? Як мова ворожнечі відображається в публікаціях онлайн-ЗМІ України? Ці питання стали основою представленого контент-аналітичного дослідження.

Контент-аналітичні дослідження ЛГБТ-проблематики в ЗМІ України

Перші два контент-аналітичні дослідження портрету ЛГБТ у пресі (тоді ще друкованій) відбулись у 2009–2010 роках [Стулова та ін., 2010; Шимко, 2010] і дали подібні результати: ЛГБТ-проблематика трактувалася як місцевою, так і всеукраїнською пресою дуже поверхнево і стереотипізовано (образи успішного мешканця США чи Західної Європи, зокрема політичних діячів чи зірок шоу-бізнесу, або образи пострадянських маргіналів, які мусять жити в дисконфорті), матеріали не були пов'язані з повсякденністю читачів, ставили акцент на чужорідності явища чоловічої (жінок майже не згадували) гомосексуальності, а чверть медіаматеріалів містили негативні оцінки, в тому числі автора чи авторки публікації. Таким чином, тодішня преса підтримувала маргіналізацію, витіснення ЛГБТ на узбіччя суспільства, виштовхування їх із системи соціальних взаємодій.

Пізніший контент-аналіз електронних ЗМІ України відбувся 2013 року [Касянчук та ін., 2013] — на сьогодні це дослідження залишається найбільш масштабним за обсягом залучених матеріалів (5591 публікація). Воно показало, що ЛГБТ-проблематика відіграла помітну роль у новинному просторі, причому максимальна кількість публікацій припала на травень і жовтень 2012 року, коли відповідно було зірвано перший Марш Рівності та подано перший антигомосексуальний законопроект до Верховної Ради. Так само як і в попередніх двох дослідженнях, у новинах домінували чоловіки. Разом з тим публікацій з негативними оцінками ЛГБТ-проблематики стало значно менше (6%), а більшість

негативних оцінок припала на час перед зірваним прайдом (насильницькі інциденти, які сталися прямо перед камерами ЗМІ, а також натовпи вуличних хуліганів, які в день прайду переповнили центр Києва, вперше унаочнили для українського суспільства проблему гомофобії та злочинів на ґрунті ненависті, а також змінили риторичку ЗМІ щодо ЛГБТ — вона відтоді стала радше позитивною чи принаймні нейтральною).

Спеціальний огляд мови ворожнечі в контексті ЛГБТ-проблематики виконано 2018 року [Yarmanova, 2018]. Дослідження охопило українські онлайн-ЗМІ та дописи в соціальних мережах у період з грудня 2016-го по квітень 2017-го. Всього було знайдено 480 українських медіаматеріалів, що стосувалися ЛГБТ, серед яких більш нейтральні чи позитивні статті містили опис міжнародного контексту, наприклад перекладені новини про антидискримінаційну політику в США та ЄС, терористичний напад в Орландо та гомофобні ініціативи в Росії. Висвітлення внутрішньоукраїнських подій розділилося. Деякі матеріали були гомофобними або трансфобними, вони повідомляли позиції лише радикальних анти-ЛГБТ-персонажів без будь-яких додаткових коментарів чи зусиль, щоб відобразити точки зору ЛГБТ. Однак решта публікацій представляли різні точки зору. Наприклад, ЗМІ публікували заяви правозахисних організацій та європейських політиків і дипломатів про необхідність законодавчого захисту прав ЛГБТ в Україні або засудження дискримінації та насильства, пов'язаних з публічними заходами в Україні. Підбурювання до насильства з боку ультраправих груп і гомофобні заяви політиків часто публікували у ЗМІ без критичної оцінки. Проте були й позитивні приклади публічного дискурсу. Так, після нападів на Фестиваль рівності у Львові у 2016 році, де місцева влада не бажала захищати право на мирні зібрання ЛГБТ, міністр закордонних справ України закусудив цю атаку: «толерантність і недискримінація роблять Україну сильнішою».

Кілька наступних досліджень ЗМІ в контексті ЛГБТ-проблематики виконано експертками Інституту масової інформації [Земляна, 2019; Машкова, 2019, 2021; Найбільше мови ворожнечі, 2020; Чуранова, Романюк, 2018; Шиколай, Машкова, 2020], і в них, зокрема, заторкували питання про наявність у публікаціях мови ворожнечі. В цілому було показано, що преса висвітлює правозахисні питання тільки в контексті Маршів рівності, а в інших випадках пише у зв'язку з ЛГБТ про міжнародні чи культурні події, менше уваги приділяючи власне українським новинам. Разом з тим вживання некоректної, дискримінаційної термінології в онлайн-ЗМІ з часом зменшується.

Згадані вище медіамоніторинги охоплювали всі публікації в розглядуваних джерелах упродовж певного періоду і тому містили від 37% до 60% передруків (коли текст новини чи матеріалу або зовсім не змінюється, або змінюється дуже незначною мірою) з урахуванням дещо різного добору ЗМІ, які ставали об'єктами досліджень.

Варто відзначити, що у 2011–2012 роках щомісяця в Україні з'являлося в середньому 400 медіаматеріалів, присвячених ЛГБТ-проблематиці, передусім першому ЛГБТ-прайду [Касянчук та ін., 2013], тоді як упродовж травня — першої половини червня 2020 року, тобто в межах прайд-місяця, у двадцяти загальнонаціональних онлайн-медіях експертки Інституту масової інформації зафіксу-

вали 212 матеріалів, що стосувалися ЛГБТ+ [Машкова, 2021]. На жаль, пряме порівняння отриманих цифр є навряд чи можливим, адже кожне з досліджень базується на відмінних одна від одної вибірках ЗМІ. Так, моніторинг Інституту масової інформації бували дуже точковими, наприклад зосереджувалися тільки на прайд-місяці в Україні [Машкова, 2021] або взагалі на локальних подіях ОдесаПрайду [Земляна, 2019].

Методика

У дослідженні використано контент-аналіз, який широко застосовується в дослідженнях ЗМІ [Masnamara, 2005], а контент-аналітичні праці в контексті ЛГБТ-тематики широко представлені в англомовній літературі [Bond, 2011; Gross, 1991].

Матеріал включали до аналітичної бази даних, якщо він з'явився впродовж 2021 року в домені .ua українською чи російською мовою і містив одне чи декілька ключових слів (ЛГБТ, лесбійки, геї, бісексуали, трансгендери, гомосексуали, сексуальні меншини, одностатеві шлюби чи партнерства). Додатково переглянуто вручну новини, які з'явилися в межах року в кількох онлайн-ЗМІ України, а саме: nv.ua, depo.ua, the-village.com.ua, ictv.ua, 0629.com.ua, ukriinform.ua, voxukraine.org, 24tv.ua, eurointegration.com.ua, interfax.com.ua, apostrophe.ua, 5.ua. У разі, якщо той самий текст був представлений у кількох джерелах, то фіксувалося тільки найраніше джерело.

Знайдені публікації також класифікувались за датою виходу, місцем описаної події та сферою публічності, в якій подія відбувалась.

Кожну описану в публікації подію аналізували з точки зору наявності мови ворожнечі, при цьому брали до уваги характер новини. Наприклад, у новинах про ініціативи консервативного угорського уряду з обмеження «ЛГБТ-пропаганди» здебільшого немає мови ворожнечі, хоч самі по собі ці законодавчі ініціативи є дискримінаційними.

Теоретичною рамкою при інтерпретації ролі мови ворожнечі в описаних в публікаціях подіях стала використана також в інших ЛГБТ-дослідженнях (напр., [Daiier, 2018; Марценюк, 2015]) концепція гегемонної маскулінності [Connell, 2005], згідно з якою «у будь-який проміжок часу якась форма маскулінності культурно підноситься над іншими». Хоч кількість чоловіків, які в повному обсязі відповідають гегемонній моделі, є малою, однак більшість чоловіків усе ще отримує вигоду від принаймні часткової участі в системі патріархального розподілу влади, тб. вони є «співучасниками». Певна частина чоловіків (наприклад, гомосексуали) не можуть претендувати на гегемонію чи співучасть, вони є носіями субординованої і маргіналізованої маскулінності.

Результати

Кількісні характеристики

Упродовж 2021 року з тематики ЛГБТ зафіксовано 243 оригінальні публікації в аналізованих онлайн-ЗМІ України (табл.).

**Основні кількісні характеристики публікацій
на тематику ЛГБТ в онлайн-ЗМІ України (2021)**

Характеристика	Матеріалів, N = 243	
	n	%
<i>Чи є ознаки мови ворожнечі</i>		
Так	59	25
Ні	183	76
<i>Місце події</i>		
Світ	108	45
Вся Україна	58	24
Київ	40	17
Волинська обл.	1	15
Дніпропетровська обл.	2	
Донецька обл.	5	
Житомирська обл.	2	
Івано-Франківська обл.	2	
Львівська обл.	3	
Одеська обл.	7	
Рівненська обл.	4	
Харківська обл.	8	
Херсонська обл.	1	
Хмельницька обл.	1	
<i>Час публікації</i>		
Січень	9	4
Лютий	9	4
Березень	21	9
Квітень	8	3
Травень	19	8
Червень	30	12
Липень	32	13
Серпень	19	8
Вересень	30	12
Жовтень	18	7
Листопад	21	9
Грудень	27	11

Видно, що майже для половини публікацій (45%) основою стали події поза Україною, а в самій Україні найбільші частки становлять новини без виразного акценту на конкретному регіоні (23% від усіх матеріалів і 43% від українських новин), або ті, що відбулись у Києві (17% від усіх і 29% від українських). Решту областей за винятком Одеси та Харкова представлено одиничними матеріалами.

Стосовно розподілу публікацій за часом виразно вирізняється період з червня по вересень (44%).

У контексті тематики в публікаціях про ЛГБТ домінує політика (56 новин або 23%), вуличні акції, в тому числі прайди (40 новин або 17%), спорт (22 новини або 9%), кримінал і шоу-бізнес (кожного по 19 новин або 8%).

Також треба зауважити, що новини про вуличні акції пов'язані з часом і місцем — так, в літні місяці відбуваються прайди, а Київ, Одеса і Харків були 2021 року місцями головних акцій як української ЛГБТ-спільноти, так і її опонентів.

Ознаки мови ворожнечі присутні в чверті переглянутих новин (24%). При цьому серед цих публікацій на події, що стосуються в цілому України, припадає 41%, Києва — 22% і стільки ж — на події з-поза меж України. Решта описують події у Харкові, Рівному та Одесі. Якщо брати тематику, то серед матеріалів з цитованою мовою ворожнечі майже третина (29%) висвітлюють політичну сферу, на вуличні акції та випадки криміналу припадає по 19% і ще в 13% таких новин ідеться про спорт.

Характеристики мови ворожнечі в новинах

Аналізуючи окремо матеріали, які містили мову ворожнечі щодо ЛГБТ, слід передусім підкреслити, що вона в жодному разі не характеризувала позицію автора чи авторки матеріалу. Мова ворожнечі, як правило, з'являлась у цитованій публічній позиції основного героя чи героїв тексту або була помітна на фотографіях (напр., гасла в репортажі з вуличної акції).

З огляду на мету дослідження (аналіз висловлювань українських політиків і публічних фігур стосовно ЛГБТ) здавалося б доцільним розділити новини на ті, що стосуються Україні, і ті, де йдеться про події за кордоном. Проте на практиці це неможливо, оскільки часто міжнародні новини або прямо стосуються українських публічних фігур, або поява їх на українському онлайн-ресурсі може бути прямо інспірованою тою чи іншою місцевою подією (це випадок прайд-місяця). Або ж навпаки гомофобні коментарі з боку публічних фігур з'являються у відповідь на подію поза Україною. Розгляньмо приклади.

Спортивні новини. В одному з інтерв'ю футболіст М. Коповець декларує власні гомофобні цінності, виражаючи їх через приниження гомосексуальних чоловіків («геї — хворі люди») та підтримуючи політику «останнього диктатора Європи» О. Лукашенка, але також скаржиться, що ця його позиція призвела до погіршення стосунків із керівництвом німецького футбольного клубу, за який він на той час грав. На думку футболіста, його сказані в Україні слова не мали б стосуватися німецьких колег, а сам випадок є радше доносом: «Була ж така ситуація, що я дав тут коментар по геям. Якийсь пес шарудел, перевів текст і кинув на сайт моєї команди там. І мене викликав президент /.../ Я ж в нашій країні дав це. Я ж не кажу, що там в Німеччині. Він на мене трохи образився за це, уявляєш?»¹.

1 Приходько П. КОПОЛОВЕЦЬ: «ГЕЇ — ХВОРИ ЛЮДИ» Екс-гравець «Карпат» жорстко висловився про нетрадиційну сексуальну орієнтацію // XSport.ua, 14.10.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://xsport.ua/ua/football_s/news/kopolovets-geyi-khvori-ludy_6262015/. — Дата перегляду: 18.01.2022

Серія публікацій про гомофобію футболіста Б. Бутка з'явилась одразу після новини про камінгаут австралійського спортсмена Дж. Кавало. Так, у матеріалі 24tv.ua¹ подано цитати із виступів Бутка: «Соромно має бути його товаришам по команді, коли вони вітаються з ним за руку»; «Я не здивований, що 50% геїв ще, швидше за все, і педофіли», а в публікації nv.ua: «Якби зайшов у роздягальню і побачив, що в мого одноклубника на мене ерекція? Просто вийшов би чи дав би йому по морді»².

Загалом, спортсмени кілька разів 2021 року дозволяли собі мову ворожнечі. Так, теж футболіст Д. Хльобас, коментуючи фільм «Вічні», написав у своєму інстаграм-акаунті: «Шок. Гомосятинна лізе з усіх щілин. Заберіть дітей від екранів»³, а ще один футболіст, А. Беседін, зауважив: «Людей з нетрадиційною орієнтацією не повинно бути»⁴. Боксер І. Редкач, не використовуючи напряду мову ворожнечі, попри те взяв веселковий прапор як образливий натяк на недостатньо патріотичний, з його точки зору, вчинок іншого боксера⁵.

Політичні новини. Якщо мова ворожнечі в спортивних новинах була 2021 року інспірована міжнародними подіями і, своєю чергою, зумовлювала реакцію спортивного істеблішменту в Європі⁶, то українські політики реагували на внутрішньоукраїнські події. Також українські політики, на відміну від спортсменів, набагато менше були помітні своєю гомо- і трансфобією, а зафіксовані випадки мови ворожнечі переважно походили від дрібних місцевих фігур — від радника мера Хмельницького і мера Рівного до депутатів міськрад Івано-Франківська та

1 Саджениця І. Футболіст збірної України Бутко спричинив гомофобний скандал / 24tv.ua, 30.10.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://sport.24tv.ua/futbolist-zbirnoyi-ukrayini-butko-sprichiniv-gomofobniy-skandal_n1782732. — Дата перегляду: 18.01.2022

2 Снявський А. Екстровець збірної України оскандалився новими гомофобними коментарями: «Побачив би ерекцію одноклубника на себе — дав би в морду» // nv.ua, 29.10.2021: <https://sport.nv.ua/ukr/football/butko-geji-gravec-zbirnoji-ukrajini-oskandalivsya-gomofobnimi-komentaryami-50192665.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

3 Жданович Д. «Гомосятинна лізе з усіх щілин»: український футболіст відзначився гомофобською заявою // 24tv.ua, 11.11.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://sport.24tv.ua/gomosyatina-lize-usih-shhilin-ukrayinskiy-futbolist-rozkritikovav_n1792014. — Дата перегляду: 18.01.2022

4 Жданович Д. Людей з нетрадиційною орієнтацією не повинно бути, — гомофобна заява від гравця збірної України // 24tv.ua, 02.11.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://sport.24tv.ua/lyudey-netraditsiynoyu-orientatsiyeu-ne-povinnobuti-gomofobna_n1784470. — Дата перегляду: 18.01.2022

5 Снявський А. «Підтримаю наших спільних друзів». Український боксер пообіцяв вийти з ЛГБТ-прапором на захист Ломаченка // nv.ua, 16.12.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://sport.nv.ua/ukr/boxing/lomachenko-skandal-redkach-viyde-z-praporom-lgbt-povini-boksu-50202370.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

6 Мухін Г. FARE закликала покарати Беседіна за слова про геїв // lb.ua, 02.11.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://lb.ua/sport/2021/11/02/497651_fare_zaklikala_pokarati_biesiedina.html. — Дата перегляду: 18.01.2022

Луцька, а також депутатів облрад Одеси та Рівного. Певний виняток становлять кілька депутатів Верховної Ради.

Примітно, що найдрібніші та водночас наймолодші політики дали найбільш жорсткі інтерв'ю, тоді як дещо вагоміші постаті висловлювалися обережніше.

Так, радник мера Хмельницького Н. Чепко (ВО «Свобода») в опитуванні щодо відкриття гей-бару написав: «Відкрийте! І хай воно стане братською могилою! Хай воно згорить разом з власником бару!»¹. Інший місцевий політик, О. Третяк, будучи ректором Рівненської духовної семінарії та Академії християн віри євангельської, в інтерв'ю після обрання на посаду мера Рівного повторив тезу про гомосексуальність як «неприродний стан», що «виникає в розумі багатьох людей»². Варто принагідно зазначити, що Третяк не раз потрапляв на шпальти преси у зв'язку із ксенофобією³ та сексизмом⁴.

На відміну від представників виконавчої влади, депутати місцевих рад, а також шість депутатів Верховної Ради обмежилися закликами заборонити «ЛГБТ-пропаганду».

Так, 24 лютого 2021 року 27 депутатів Луцької міськради звернулися до прем'єр-міністра з вимогою вилучити з дитячих та шкільних бібліотек усі примірники дитячої книги «Принцеса+принцеса: довго і щасливо». Зокрема, один з авторів звернення, Р. Кравчук, сказав: «Я хочу, щоб ЛГБТ забули дорогу до Луцька. Ми будемо працювати над добрими речами, а не над популяризацією збочень»⁵. З аналогічним зверненням виступив депутат Верховної Ради А. Ур-

1 Советник мэра Хмельницкого Чепко выступил против открытия гей-бара в городе: Пусть сгорит и станет братской могилой // sensor.net, 01.09.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://sensor.net/ru/news/3285747/sovetsnik_mera_hmelnitskogo_chepko_vystupil_protiv_otkrytiya_geyibara_v_gorode_pust_sgorit_i_stanet_bratskoyi. — Дата перегляду: 18.01.2022

2 Одіңцова А. «Це вже неприродний стан». Мер Рівного розповів, як ставиться до ЛГБТ-спільноти та чи буде забороняти марші рівності // nv.ua, 05.12.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/mer-rivnogo-oleksandr-tretyak-rozpoviv-chi-dozvolyatime-u-misti-lgbt-marshi-novini-ukrajini-50199683.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

3 Жаровський Є. Мер Рівного про ромів: «Всіх запакуємо в автобус і вивеземо в їхнє рідне Закарпаття» // nv.ua, 10.06.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/oleksandr-tretyak-mer-rivnogo-hoche-zapakuvati-romiv-v-avtobus-i-vivezti-v-zakarpattya-50165014.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

4 Василенко Є. «Це там, де всі жінки?» Міський голова Рівного, який погрожував «запакувати» ромів в автобус, потрапив в сексистський скандал // nv.ua, 22.07.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/tretyakov-skandal-miskiy-golovarinivnogo-potrapi-v-seksistkiy-skandal-pislya-frazi-na-sesiji-miskradi-50173048.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

5 Соломка О. «Я хочу, щоб ЛГБТ забули дорогу до Луцька»: депутати вимагають вилучити дитячу книжку Принцеса+принцеса з бібліотек // nv.ua, 24.02.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/princesa-princesa-u-lucku-hochut-zaboroniti-knigu-pro-lgbt-novini-ukrajini-50144046.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

банський, додавши: «Я завжди був і залишаюся прихильником традиційних сімейних цінностей в Україні... Ми з колегами проти таких експериментів над дітьми та вважаємо, що така пропаганда одностатевих стосунків суперечить державним цінностям»¹. У цьому випадку — реакції законодавців на комікси — також проявилася вже згадана закономірність: що дрібніший політик, то жорсткіша його позиція (пор. «забути дорогу до Луцька» і «суперечить державним цінностям»).

Наступним приводом для закликів «обмежити пропаганду» стала новина про державне фінансування фільму «Мій юний принц», що базується на пов'язаному з ЛГБТ-тематикою сюжеті. Виступаючи на сесії міськради Івано-Франківська, депутат від ВО «Свобода» Я. Дубас, зокрема, сказав: «Складається враження, що самі творці фільму в анотації до нього через постери підіграють Російській Федерації, провокуючи суспільне збурення та сіючи розбрат в українському суспільстві»². Аналогічне звернення з ініціативи В. Унгуряна ухвалили одностайно 54 депутати Одеської обласної ради, вказавши, зокрема, на занепокоєння через «спробу нав'язування суспільству чужої для українських сімейних цінностей думки про природність одностатевих партнерств»³.

Нарешті, низка депутатів Верховної Ради від партії «Слуга народу» спробувала реанімувати законодавчі ініціативи із заборони «пропаганди педофільї, гомосексуалізму та трансгендеризму»^{4,5}. В цьому, цитованому пресою законопроекті, по перше, міститься застарілий дискурс, що прирівнює іншу сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність до хвороби, а по друге, автори поєднують

1 Костюк І. Нардепи просять прем'єр-міністра вилучити з бібліотек комікс, що «пропагує одностатеві стосунки» // the-village.com.ua, 29.01.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/307081-nardepi-prosyat-prem-erministra-viluchiti-z-bibliotek-komiks-scho-propague-odnostatevi-stosunki>. — Дата перегляду: 18.01.2022

2 Пенкалюк С. Франківський депутат просить перевірити сценарій фільму про ЛГБТ. Що кажуть експерти // Суспільне, 03.11.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://susplne.media/177531-hocut-zganbiti-nasi-cinnosti-frankivskij-deputat-prosit-pereviriti-scenarij-filmu-pro-lgbt/>. — Дата перегляду: 18.01.2022

3 Івлева О. Одеські депутати звернулися до уряду через «ЛГБТ-пропаганду» у фільмі Мій юний принц // nv.ua, 17.12.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/odessa/odeski-deputati-zvernulisya-do-uryadu-cherez-lgbt-propagandu-u-filmi-miy-yuniy-princ-50202861.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

4 Григор'єва К. «Слуги народу» хочуть запровадити штрафи за «пропаганду» ЛГБТ: у чому суть законопроекту // apostrophe.ua, 23.11.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2021-11-23/slugi-naroda-hotyat-vvesti-shtrafyi-za-propagandu-lgbt-v-chem-sut-zakonoproekta/250666>. — Дата перегляду: 18.01.2022

5 Нардеп від Житомирської області вирішив законодавчо виступити проти ЛГБТ-спільноти // Zhitomir.info, 23.11.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.zhitomir.info/news_204120.html. — Дата перегляду: 18.01.2022

ЛГБТ зі злочинами проти неповносправних дітей. Цей законопроект також підтримала Рівненська обласна рада¹.

Армійські новини. 2021 року у Фейсбук-групі «ЛГБТ-військові та їхні союзники» на початку березня було оголошено про формування начебто окремого гей-френдлі підрозділу ЗСУ². Новина миттєво потрапила в пресу і викликала цілий спектр оцінок, серед яких були також і коментарі Міноборони. Речник Генерального штабу Б. Сенік не просто заперечив створення такого підрозділу, а звинуватив авторів оголошення: «Такі речі створюють спеціально для розгону зради. А дехто поширює цю ахінею з метою дискредитації української армії та Збройних сил»³. Наступного дня новину прокоментували самі ЛГБТ-військові. Вони, не чіпаючи питання про створення підрозділу, зосередились на спростуванні звинувачень у співпраці з ворогом: «Ми фактично розвіюємо міф, що ЛГБТ-спільнота якась політична структура марксистського спрямування, що нібито діє проти України. Це не так, це велика брехня. Піднімаючи видимість, ми руйнуємо ці шкідливі міфи»⁴. Пізніше ветеран В. Пилипенко визнав, що новина про ЛГБТ-підрозділ не є фейком, хоч формується цей підрозділ неофіційно⁵. За це зачепилася російська пропаганда: «У ЗСУ є цілі підрозділи гомосексуалістів. Це безумство. Людей обирають не по принципу і їх боєготовності, а по їх орієнтації. Всякі непристойності в голову приходять, але це їх справа, нехай вони там у казармах займаються чим завгодно»⁶.

1 Левосюк Д. Штрафи за пропаганду відхилень від «традиційності»: Рівненська облрада підтримала звернення до ВРУ // rivne24.info, 24.12.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://rivne24.info/2021/12/24/shtrafy-za-propagandu-vidhylen-vid-tradycijnosti-rivnenska-oblrada-pidtrymala-zvernennya-do-vru/>. — Дата перегляду: 18.01.2022

2 Представники української ЛГБТ-спільноти формують взвод Збройних сил України // the-village.com.ua, 07.03.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/308581-predstavniki-ukrayinskoyi-lgbt-spilnoti-formuyut-vzvod-zbroynih-sil-ukrayini>. — Дата перегляду: 18.01.2022

3 Шляхтін А. Розганяють зраду та дискредитують ЗСУ: у Генштабі заперечили створення «ЛГБТ-підрозділів» // 24tv.ua, 07.03.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://24tv.ua/lgbt-pidrozdzili-zsu-rizka-reaktsiya-novini-rosiyi-i-ukrayini_n1562168. — Дата перегляду: 18.01.2022

4 Шляхтін А. Ми не діємо проти України: ексбюєць «Донбасу» відповів на скандал із ЛГБТ-підрозділом у ЗСУ // 24tv.ua, 08.03.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://24tv.ua/skandal-iz-lgbt-pidrozdzilom-zsu-pozitsiya-viyskovih-novini-ukrayini_n1562781. — Дата перегляду: 18.01.2022

5 Костюк І. Навіщо військовим дружній ЛГБТ-підрозділ? Розповідає гей-ветеран // the-village.com.ua, 16.03.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.the-village.com.ua/village/city/people/308923-navischo-viyskovim-okremiy-lgbt-pidrozdzil-rozpovidaє-gey-veteran>. — Дата перегляду: 18.01.2022

6 Музика О. Пропагандистка Скабеєва знову відзначилась цинічною заявою про «батальйони геїв» на Донбасі // 24tv.ua, 21.06.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://24tv.ua/skabyeyeva-znovu-vidznachilas-zayavoyu-pro-batalyoni-geyiv-donbasi_n1662755. — Дата перегляду: 18.01.2022

У розглянутому випадку примітним є те, що обидві сторони, що перебувають у стані війни — Україна (в особі речника Генерального штабу і представників ветеранських організацій) та Росія (в особі пропагандисти) — просували той-таки наратив: ЛГБТ — це те, що може дискредитувати. Власне, після презентації ЛГБТ-військових в Маріуполі сталося те саме: читачі новини поскаржились на очорнення армії¹.

Новини про акції ЛГБТ-спільноти. Найбільша кількість публікацій про випадки мови ворожнечі припадає на матеріали, інспіровані акціями, в тому числі вуличними. Кожна така акція, навіть якщо вона відбувалася в закритому приміщенні, викликала гостру реакцію праворадикальних угруповань і супроводжувалася не тільки закликами до насилля, а й власне насиллям, яке мало кримінальний характер.

Наприкінці травня в центрі Києва відбувся черговий транс-марш, на зустріч якому вийшла організація «Традиція і порядок» з «молитвою про звільнення від гріховної залежності». Молитвою однак справа не обмежилась, лунало гасло «Смерть ЛГБТ», після чого радикали спалили веселковий прапор².

За тиждень, 26 і 30 травня, сталися три напади активістів «Традиції і порядку» на закриті, внутрішні заходи ЛГБТ-спільноти — два в Києві і один в Одесі, що супроводжувалось насиллям і мовою ворожнечі: «фемінізм руйнує світ» і «тут збираються збоченці»^{3,4}.

Після анонсу вуличної акції від громадської організації «УкраїнаПрайд» телефон і домашня адреса її керівниці були поширені на онлайн-майданчиках праворадикальних груп, а вона сама змушена була звернутися до поліції через численні погрози⁵. Під час анонсованої акції «Традиція і порядок» влаштувала

1 Читальницю сайта оскорбила публикация о ЛГБТ на войне. Вердикт экспертов: дискредитации нет // 0629.com.ua, 03.06.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.0629.com.ua/news/3119912/citatelnicu-sajta-oskorbila-publikacia-o-lgbt-na-vojne-verdikt-ekspertov-diskreditacii-net>. — Дата перегляду: 18.01.2022

2 Ейхман, К. «Бунтуй, кохай, права не віддавай»: У Києві пройшов масштабний марш трансгендерів (ФОТОРЕПОРТАЖ) // depo.ua, 22.05.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://kyiv.depo.ua/ukr/kyiv/buntuy-kokhay-prava-ne-viddavay-u-kyevi-proyshov-masshtabniy-marsh-transgenderiv-fotoreportazh-202105221324122>. — Дата перегляду: 18.01.2022

3 Панченко О. Під час показу ЛГБТ-фільму в Києві стався напад // the-village.com.ua, 28.05.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/311941-pid-chas-pokazu-lgbt-filmu-v-kyevi-stavsya-napad>. — Дата перегляду: 18.01.2022

4 Чудновцев С. Радикали зірвали захід ЛГБТ-активістів у Києві та феміністок у Одесі // nv.ua, 30.05.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/tradiciya-i-poryadok-zirvali-zahid-lgbt-u-kiyevi-ta-feministok-u-odesi-50162872.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

5 Руководительница «УкраїнаПрайд» София Лапина обратилась в полицию из-за угроз // graty.me, 20.07.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://graty.me/news/rukovoditelnicza-ukrainaprajd-sofiya-lapina-obratilas-v-policziyu-iz-za-ugroz/>. — Дата перегляду: 18.01.2022

сутички з поліцією, а в опублікованому ЗМІ фоторепортажі видно інвалідний візок з написом «Пункт допомоги ЛГБТ», яке тримають молодики з числа противників ЛГБТ-акції¹.

Одразу після анонсу ОдесаПрайду його опоненти розмістили на власних онлайн-майданчиках заклик «повторити Тбілісі»², маючи на увазі сутички, які закінчилися людськими жертвами, під час прайду в Тбілісі, про які також повідомляли ЗМІ³. Власне, 28 серпня ОдесаПрайд відбувся, супроводжуваний бійками між «Традицією і порядком» та поліцією⁴.

На початку вересня в Харкові відбувся ХарківПрайд. Напередодні харківське онлайн-видання, що підтримує ЛГБТ, зазнало масованої спам-атаки з погрозами. Аноніми залишили в акаунті редакції понад дві тисячі повідомлень зі свастикою, написами «SS», «White Power», зображеннями Гітлера, Муссоліні, покійного російського неонациста М. Марцинкевича, голови організації «Традиція і порядок» Б. Ходаковського тощо⁵. Організаторки ХарківПрайду скаржилися, що вони мало не щодня отримують гомофобні коментарі «Хворі виродки», «Нечистоти і мерзота», «Цю чуму потрібно знищувати», «Вас на вогнищах спалювати треба» тощо⁶.

19 вересня, під час проведення у Києві Маршу рівності на підтримку прав ЛГБТ+ у парку Шевченка зібралися кілька десятків представників організацій «Традиції і порядок», «Правий сектор» і «Християнський фронт». Крім мирних

1 Колесніченко Д. Представники Традиції і порядку прорвалися під будівлю Офісу президента через заплановану ЛГБТ-акцію — відео // nv.ua, 30.07.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/reyvah-prayd-tradiciya-i-poryadok-prorvalasya-pid-budivlyu-ofisu-prezidenta-novini-ukrajini-50174712.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

2 Кравченко О. Попри зриви заходів і напади: В Одесі запланували Прайд в День незалежності // depo.ua, 11.08.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://odesa.depo.ua/ukr/odesa/popri-zrivi-zakhodiv-i-napadi-v-odesi-zaplanuvai-prayd-v-den-nezalezhnosti-202108111355864>. — Дата перегляду: 18.01.2022

3 У Тбілісі помер побитий радикалами телеоператор компанії «Пірвелі» // radiosvoboda.org, 11.07.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-gruzija-zhurnalist-pomer/31352786.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

4 Василенко Є. Є затримані і постраждали. У центрі Одеси пройшов ЛГБТ-марш // nv.ua, 28.08.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/lgbt-prayd-odesa-28-serpnya-na-akciyu-priyshli-blizko-200-osib-novini-ukrajini-50179965.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

5 На головвреду харківського видання «Люк» вчинили спам-атаку через публікацію відео на підтримку ЛГБТ // zmina.info, 09.09.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zmina.info/news/na-golovreda-harkivskogo-vydannya-lyuk-zdiysnyly-kiberataku-cherez-publikacziyu-video-na-pidtrymku-lgbt/>. — Дата перегляду: 18.01.2022

6 Гипич Н. «Сто кіл відмов»: Як проходила рекламна кампанія для «Марш ХарківПрайд 2021» // depo.ua, 11.09.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://kh.depo.ua/ukr/kh/sto-kil-vidmov-yak-prokhodila-reklamna-kampaniya-dlya-marsh-kharkivpra-yd-2021-202109111366887>. — Дата перегляду: 18.01.2022

гасел за «традиційну сім'ю» вони тримали в руках також ті, що урівнюють гомосексуальність і педофілію¹.

Інші новини. Упродовж року також з'являлись інші новини, які містили мову ворожнечі, але, разом з тим, їх складно прив'язати до тої чи іншої конкретної події. Імовірно, вони можуть свідчити про поширеність гомофобії в суспільстві й, подеколи, загальну невдоволеність, каналізовану на «інших». Так, у січні Патріарх Української православної церкви Філарет сказав, що «COVID-19 — це Божа кара за одностатеві шлюби»².

У квітні викладачка Львівської політехніки О. Мер'є заявила, що «люди, які сповідують християнські цінності, насамперед розуміють, що це є хворе суспільство. Тобто, якщо хтось себе позиціонує як гей або лесбійка, то це людина, у якої нездорова психіка, і це людина, яку треба лікувати... Ми не повинні їх розуміти, ми їх повинні лікувати»³.

Також у квітні з ініціативи селян у Дніпропетровській⁴ та Полтавській⁵ областях було поставлено рекламні щити, де палиїв трави показано в образі обійм двох чоловіків. І хоч мови ворожнечі тут напряду немає, приналежність до ЛГБТ використовується як інвектива. Значно серйозніший випадок стався на початку липня в Житомирі, де по місту розклеїли заклики вбивати ЛГБТ⁶.

4 жовтня організація «Solaris» закликала підписників свого телеграм-каналу занижувати оцінки ЛГБТ+ дружим місцям Києва. В описі каналу зазначено, що

1 Кононенко О. «ЛГБТ — загроза нацбезпеці»: у парку Шевченка у Києві зібралися противники Маршу Рівності // nv.ua, 19.09.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/kyiv/marsh-rivnosti-v-kiyevi-protivniki-lgbt-zibralisya-v-parku-shevchenka-video-novini-kiyeva-50184176.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

2 Філарет заявив, що коронавірус — це божа кара через геїв // 5.ua, 12.01.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.5.ua/dv/tresh/233881>. — Дата перегляду: 18.01.2022

3 Бондар М. Геїв і лесбійок треба лікувати, — викладачка зі Львова потрапила в гомофобний скандал // 24tv.ua, 01.04.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://education.24tv.ua/geyiv-lesbiyok-treba-likuvati-vikladachka-potrapila-novini-lvova_n1585345. — Дата перегляду: 18.01.2022

4 Елагина С. В Днепропетровской области установили билборд с гомофобной рекламой против поджигателей травы // informator.ua, 10.04.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://dp.informator.ua/2021/04/10/v-dnepropetrovskoj-oblasti-ustanovili-bilbord-s-gomofobnoj-reklamoj-protiv-podzhigatelej-travy/>. — Дата перегляду: 18.01.2022

5 Одицова А. Регіональний «креатив». У Дніпропетровській області та Полтаві з'явилися гомофобні білборди, які порівнюють геїв з палиями трави // nv.ua, 23.04.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/gomofobni-bilbordi-u-dnipropetrovskiy-oblasti-gejiv-porivnyali-z-paliyami-travi-foto-50156156.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

6 Кононенко О. «Під*расів потрібно вбивати»: невідомі розклеїли у центрі Житомира гомофобні листівки — фото // nv.ua, 08.06.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/u-zhitomiri-rozklejili-listivki-iz-zaklikom-vbivati-gejiv-foto-50170091.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

автор «культивує велич арійської раси». У додатку Google Maps користувачі почали масово ставити одну зірку цим закладам і залишати відгуки «бридко навіть проходити поруч», «одна зірка за те, що ви ЛГБТ френдлі» тощо¹.

Увечері 26 листопада бар «Хвильовий» у Києві, відомий як дружній до ЛГБТ-спільноти заклад, став об'єктом чергового нападу праворадикальних сил. Під час атаки нападники вигукували «ЛГБТ-шна п*тушарня повинна здохнути», «White power»². Дії праворадикалів координували лідер ультраконсерваторів із «Основи майбутнього» Є. Карась та керівник київського відділення громадської організації «Традиція і порядок» К. Ударов. 29 листопада під будівлею МВС відбулась акція протесту, організатори якої заявили, що невідомі вже майже місяць нападають на бар «Хвильовий», клуби «K41» та «Closer» «за мовчазною згодою поліції»³.

Обговорення

Метою дослідження був аналіз мови ворожнечі щодо ЛГБТ та висловлювань публічних фігур в онлайн-ЗМІ України. Контент-аналітичне дослідження містило в собі як кількісний, так і якісний компонент. На відміну від попередніх досліджень [Земляна, 2019; Касянчук та ін., 2013; Машкова, 2019, 2021; Найбільше мови ворожнечі, 2020; Стулова та ін., 2010; Чуранова, Романюк, 2018; Шиколай, Машкова, 2020; Шимко, 2010], які охоплювали всі публікації в розглядуваних джерелах упродовж певного періоду й тому містили від 37% до 60% передруків, у цій роботі ми брали до уваги тільки першу публікацію журналістського матеріалу в Україні (зокрема, й передруки тексту, що з'явився за кордоном). Таким чином, середньомісячна кількість новин, які стосуються ЛГБТ, в нашому дослідженні (20) є зіставною з кількістю новин в медіамоніторингах Інституту масової інформації з урахуванням передруків, а також відмінностей у формуванні вибіркової сукупності ЗМІ. Порівняння із середньомісячною кількістю матеріалів про ЛГБТ в електронних ЗМІ України (напр., 400 у 2011–2012 роках [Касянчук та ін., 2013], 212 упродовж прайд-місяця у 2019 році [Машкова, 2021] тощо) дає підстави дійти висновку, що загальне зменшення кількості новин, які стосуються ЛГБТ, є не випадковим (адже зменшується з часом і це не

1 Молодковець М. «Фестиваль кібербулінгу». У Google Maps почали масово занижувати оцінки ЛГБТ+ дружнім закладам Києва // nv.ua, 04.10.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/kyiv/kijivskim-lgbt-frendli-zakladam-pochali-zanzhuvati-ocinki-v-gugl-kartah-prichina-novini-kiyeva-50187293.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

2 Семенова І. Хвиля погромів і «кошмарень». Ультраправі радикали розгромили бар Хвильовий, кияни виходять на протест до МВС — що відбувається // nv.ua, 29.11.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/kyiv/bar-hviloviy-postrazhdav-vid-napadu-pravoradikaliv-kiyani-zbirayutsya-na-protest-novini-kiyeva-50198932.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

3 Василенко Є. Посольство Німеччини закликло поліцію розслідувати напади праворадикалів на бари у Києві // nv.ua, 30.11.2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/kyiv/na-bar-hviloviy-napali-pravoradikaliv-u-posolstvi-nimechchini-vidreaguvali-na-incident-50199250.html>. — Дата перегляду: 18.01.2022

залежить від композиції досліджуваної медійної вибірки) і, ймовірно, пов'язане зі зменшенням гостроти ЛГБТ-питань в суспільній свідомості.

Однак цьому припущенню дещо суперечить частка публікацій з ознаками мови ворожнечі, яка в нашому дослідженні становить майже чверть усіх зібраних матеріалів, тоді як в медіамоніторингах Інституту масової інформації таких матеріалів було 2% (2020) [Машкова, 2021], 4% (2019) [Шиколай, Машкова, 2020] і 20% (2018) [Чуранова, Романюк, 2018]. На жаль, пряме порівняння отриманих цифр є навряд чи можливим, адже кожне з досліджень базується на відмінних одна від одної вибірках ЗМІ.

Таким чином, єдине, що збігається в усіх розглянутих даних, — це факт, що публікацій з мовою ворожнечі відносно небагато. А беручи до уваги те, що вона в цих публікаціях представлена, як правило, цитатами й не виражає позиції журналіста, можна твердити, що власне події, пов'язаних з мовою ворожнечі, так само небагато, хоч це не змінює їхньої небезпеки *per se*. Як показано вище, події, у зв'язку з якими лунає мова ворожнечі, часто супроводжуються насиллям, яке через це кваліфікується як злочини на ґрунті ненависті.

Якщо повернутися до того, що саме є мовою ворожнечі, то вона складається із приниження і залякування, які базуються на умовно виокремлюваній ознаці певної соціальної групи (в нашому випадку це сексуальна орієнтація і гендерна ідентичність). Обидві ці риси можна побачити в цитованих вище матеріалах онлайн-ЗМІ.

Приниження ЛГБТ притаманні більшою мірою висловлюванням спортсменів, військових і політиків, але також і «звичайних людей», що особливо яскраво видно в кейсах викладачки Львівської політехніки та сільських білбордів на Дніпропетровщині та Полтавщині. Дифамація, намагання принизити негетеросексуальних і трансгендерних людей об'єднує як чоловіків, так і жінок із дуже відмінних соціальних груп — від вищого ієрарха Православної церкви та представника Генерального штабу аж до читачки маріупольських новин, яка поскаржилась на матеріал про ЛГБТ-військових як образливий, чи селянина, який бореться з паліями трави.

Те, що приниження ЛГБТ, сприйняття належності до сукупності негетеросексуальних або трансгендерних людей як «дискредитаційної» характеризує передусім публічні висловлювання спортсменів, військових та політиків, може бути вписане в концепцію гегемонної маскулінності. Образ спортсмена, а надто професійного, є одним із канонів «справжнього чоловіка» [Марценюк, Швець, 2011]. Іншими канонічними образами є можновладець [Connell, 2005] і воїн, в тому числі ветеран [Тартаковская, 2013]. Власне тому, поява в публічному просторі ЛГБТ-військових, спортсменів, а в новинах із-за кордону ще й топ-політиків чи дипломатів викликає численні коментарі самих представників «привілейованої маскулінності» — від заперечень (приміром, «несправжні ветерани», «ахінея з метою дискредитації української армії та Збройних сил») до роздратування і намірів/закликів ужити заходів (прим., «дав би йому по морді», «такими спільнотами мають займатися компетентні органи, зокрема Служба безпеки»).

Приниження є також невіддільною частиною залякування через заклики до насилля. Разом з тим такі заклики є більш характерними або для маргінальних,

а інколи й анонімних ультраправих активістів чи дрібних, малозначущих політичних фігур на кшталт «радника мера», «депутата міськради» тощо. Залякування (побиттям, тортурами, врешті мученицькою смертю) має на меті зберегти «традиційний» гендерний порядок, адже «фемінізм руйнує світ». Популярна теза, що звучить у висловлюваннях опонентів прайду, «нащо це демонструвати, сидить удома і ніхто вас не чіпатиме», виявляється маніпуляцією, адже навіть внутрішні заходи ЛГБТ-спільноти у приватних закритих приміщеннях стають приводом для ненависницьких меседжів у публічному просторі та об'єктами фізичних атак. Фізичне насилля або принаймні готовність його застосувати є невіддільним компонентом гегемонної маскулінності, і для анонімного інтернет-коментатора, дрібного вуличного хулігана або місцевого політика це, мабуть, єдиний спосіб долучитись у публічному полі до символічного статусу «справжнього чоловіка» (адже навіть гетеросексуальність не дає повного підтвердження так званої «нормальності» [Воронцов, 2013]).

Примітно, однак, що журналісти, зокрема спортивні, не солідаризуються з гомофобною позицією героїв своїх новин, а самі ці матеріали, де ненависницькі висловлювання спортсменів, військових і політиків стають центральною темою, та спроби ультраправих зірвати вуличні акції ЛГБТ-спільноти чи в інший спосіб вдатись до символічного чи реального насилля, подаються як дії маргіналів, що свідчить про те, що принаймні журналістське середовище сприймає гомофобію як відхилення від норми.

На жаль, аналізовані публікації не містили прикладів відповідальності публічних фігур за мову ворожнечі (так, радник мера Хмельницького не втратив посади після закликів «хай воно стане братською могилою! Хай воно згорить разом з власником», а намір мера Рівного «запакувати ромів в автобус і вивезти» та його ж сексистські жарти не потягнули за собою жодних вибачень). Це означає, що такі позиції поділяє як відповідна місцева громада, так і вертикаль влади.

Висновки

Проведене контент-аналітичне дослідження 243 публікацій, що з'явилися в онлайн-ЗМІ України впродовж 2021 року, у зіставленні з результатами раніших моніторинрів ЗМІ показало, що спостерігається загальне зменшення кількості новин, які стосуються ЛГБТ, яке не залежить від композиції досліджуваної вибірки медій.

Публікацій, в яких містяться матеріали з ознаками мови ворожнечі, відносно небагато. Мова ворожнечі в цих публікаціях мститься, як правило, у цитатах і не виражає позиції журналіста.

Мова ворожнечі, що мала на меті приниження ЛГБТ, характерна передусім для висловлювань тих, хто асоціюється в суспільній свідомості зі стереотипізованим образом «справжнього чоловіка».

Мова ворожнечі, що мала на меті залякування ЛГБТ-спільноти, в тому числі містила заклики до насилля, здебільшого супроводжувалась актами насилля, і це відбувалось в контексті як публічних, так і внутрішніх акцій ЛГБТ-спільноти. Жорсткіша мова ворожнечі була більш характерною для анонімних інтер-

нет-коментаторів, вуличних хуліганів (в тому числі із організованих праворадикальних угруповань), а також для дрібних публічних фігур.

Пропоноване дослідження також має обмеження, які полягають у слабкій зіставності з даними минулих контент-аналітичних робіт у зв'язку з різними способами формування вибірових сукупностей медіаматеріалів. Крім того, показаний в науковій літературі брак дослідницького консенсусу щодо дефініції мови ворожнечі може призводити до відмінної кваліфікації того чи іншого висловлювання як ненависницького і, таким чином, дещо зміщувати представленість мови ворожнечі в аналізованому корпусі медіатекстів.

Ця стаття готувалася до початку масованого вторгнення військ Російської Федерації на територію України. Відповідно, представлені матеріали не можуть відображати стану суспільства під час війни, яке характеризується високим ступенем консолідації та тимчасовим зникненням суперечок з аналізованих питань. Такий стан був властивий народові України під час Революції Гідності, а згадані суперечки відновились з її закінченням. Саме тому можемо припустити, що і після закінчення війни суперечки навколо прав меншин з властивою цим суперечкам мовою ворожнечі відновляться, а описана в літературі ієрархія маскулінностей набуде ще виразніших рис.

Подяки

Автор висловлює щирю подяку виконавчому директорові КиївПрайду Л. Емсон та в. о. президента ВГО «Гей-Форум України» С. Шеремету за всебічну допомогу під час планування і виконання дослідження.

Джерела

Воронцов, Д.В. (2013). Дихотомія гомо- і гетеросексуальності в конструкте маскулінності у юношей. В: *Способы быть мужчиной: Трансформации маскулинности в XXI веке* (сс. 138–156). СПб.

Грибанов, А., Данилевич, Т., Жиловец, Ю., Касянчук, М., Кравчук, А., Лещинский, Е., Маймулахин, А., Юдин, В. (2000). *Блакитна книга. Становище геїв і лесбійок в Україні*. Київ.

Земляна, І. (2019). «Почему нет, когда да?» Як одеські та всеукраїнські медіа висвітлювали ОдесаПрайд. Режим доступу: <https://imi.org.ua/monitorings/pochemu-net-kogda-da-yak-odeski-ta-vseukrayinski-media-vysvitlyuvaly-odesaprajd-i29617>

Зинченков, А.А., Касянчук, М.Г., Кравчук, А.В., Маймулахин, А.Ю., Остапенко, А.И., Шеремет, С. П. (2011). *Шаг вперёд, два назад: Положение ЛГБТ в Украине в 2010–2011 гг.* Київ.

Ісакова, Т. (2016). Мова ворожнечі як проблема українського інформаційного простору. *Стратегічні Пріоритети*, 41 (4), 90–97. Режим доступу: <https://niss-priority.com/index.php/journal/article/view/121>

Касянчук, М.Г., Нефедович, Л.Л., Стулова, А.В., Шеремет, С.П. (2013). ЛГБТ-тематика в медіа-пространстві України: на пути к нормализации. В: *ЛГБТ-вектор України : сборник отчетов по мониторингу / Центр «Наш світ»* (сс. 111–152). Київ.

Костовська, А. (2018). Поміж циганами і ромами: стереотипи й дискримінація в українських інтернет-змі. *Wschod Europy. Studia Humanistyczno-Spoleczne*, 3 (2), 39. DOI: <https://doi.org/10.17951/we.2017.3.2.39>

Кравчук, А., Зинченков, О., Лященко, О. (2021). *Спільнота онлайн. Становище ЛГБТ в Україні у 2020 році / Центр «Наш світ»*. Київ. Режим доступу: <https://gay.org.ua/blog/2021/02/02/spilnota-onlain-stanovyshche-lgbt-v-ukraini-u-2020-rotsi/>

- Крига скресла. Становище ЛГБТ в Україні у 2015 р. (2016) / Центр «Наш світ». Київ.*
- Марценюк, Т. (2015). Гендер і нація в українському суспільстві: маскулінності та Євромайдан 2013–2014. *Я: Гендерний журнал*, 37 (1), 4–9. Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4158/Martsenyuk_hender_i_pratsia.pdf
- Марценюк, Т. (2015). Права людини для ЛГБТ спільноти і ЄвроМайдан 2013–2014. *Журнал соціальної критики «Спільне»*, 9, 83–94. Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/prava-lyudini-dlya-lgbt-spilnoti-i-eyvromajdan-2013-2014/>
- Марценюк, Т.О., Швец, О.П. (2011). Конструювання маскулінності в інституті спорту (на прикладі українських футболістів). *Наукові записки НаУКМА*, 122 (Соціологічні науки), 58–65.
- Машкова, Я. (2019). *Що пишуть про ЛГБТ в Україні: культура, міжнародка, противники Маршу рівності*. Режим доступу: <https://imi.org.ua/monitorings/shcho-pyshut-pro-lhbt-v-ukraini-kul-tura-mizhnarodka-protyvnyku-marshu-rivnosti-i28283>
- Машкова, Я. (2021). *Прайду не буде – і в українських медіа теж. Моніторинг висвітлення ЛГБТ+ в онлайн-медіа*. Режим доступу: <https://imi.org.ua/monitorings/prajdu-ne-bude-i-v-ukrayinskyh-media-tezh-monitoryng-vysvitlennya-lgbt-v-onlajn-media-i39965>
- Моргун, А. (2019). Війна Росії проти України: тенденції конфліктного дискурсу в сучасних українських ЗМІ. *Наукові Записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 3–4, 352–362.
- На порозі (2014). *Становище ЛГБТ в Україні у 2013 р. / Центр «Наш світ». Київ.*
- Найбільше мови ворожнечі в онлайн-ЗМІ Львова й Одеси — дослідження ІМІ (2020)*. Режим доступу: <https://imi.org.ua/news/najbilshe-movy-vorozhnechi-v-onlajn-zmi-lvova-i-odesy-doslidzhennya-imi-i33790>
- Стулова, Г.В., Касянчук, М.Г., Лещинський, Є.Б. (2010). *Феномен гомосексуальності на сторінках української преси: Звіт із результатів контент-аналітичного дослідження. / Донбас-СоцПроект. Донецьк.*
- Тартаковская, И. (2013). Память об участии в военных действиях как ресурс конструирования маскулинности. В: *Способы быть мужчиной: Трансформации маскулинности в XXI веке*. СПб.
- Чуранова, О., Романюк, О. (2018). *Секс-скандалы, мифы, радикалы и права людини: як українські інтернет-ЗМІ висвітлюють ЛГБТ*. Режим доступу: <https://imi.org.ua/monitorings/seks-skandaly-mify-radykaly-i-prava-lyudyny-yak-ukrajinski-internet-zmi-vysvitlyuyut-lhbt-i28354>
- Шевченко, О.О. (2021). *Ставлення політичних партій України до дотримання прав ЛГБТ людей*. Київ: Києво-Могилянська Академія. Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/21924/Shevchenko_Stavlennia_politychnykh_partii_Ukrainy_do_dotrymannia_prav_LHBT_liudei.pdf
- Шестаковський, О., Трофименко, О., Касянчук, М., Вознесенський, М. (2016). *Післяреволюційна Україна: толерантність чи ухил вправо*. Маріуполь.
- Шиколай, М., Машкова, Я. (2020). *Онлайн-медіа про ЛГБТ: зашквари посадовців, міжнародка і мова ворожнечі*. Режим доступу: <https://imi.org.ua/monitorings/onlajn-media-pro-lgbt-zashkvary-chynovnykiv-mizhnarodka-i-mova-vorozhnechi-i33555>
- Шимко, С.М. (2010). *Висвітлення ЛГБ-тематики в українських друкованих ЗМІ*. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Bhatt, M.N. (2022). *Queer Crimes & Criminal Justice (1st ed.)*. S.l.: Routledge.
- Bond, B.J. (2011). *Sexuality in the media and emotional well-being among lesbian, gay, & bisexual adolescents*. S.l.: University of Illinois at Urbana-Champaign. Retrieved from: https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/26199/bond_bradley.pdf
- Connell, R.W. (2005). *Masculinities*. California.
- Daier, Z. (2018). *Proper Men and Proper Women of a Proper Country: Neotraditionalism in the post-revolutionary Ukraine*. Malmö: University of Malmö.
- Gorodnycha, L., Olkhovych, M., Gergul, S. (2020). Linguistic Analysis of Slavic Media Texts containing Hate Speech. *EUREKA: Social and Humanities*, 6, 40–46. DOI: <https://doi.org/10.21303/2504-5571.2020.001540>

- Gross, L. (1991). Out of the Mainstream: sexual minorities and the mass media. *Journal of Homosexuality*, 21 (1–2), 19–46. DOI: https://doi.org/10.1300/J082v21n01_04
- Howard, J.W. (2019). Free Speech and Hate Speech. *Annual Review of Political Science*, 22 (1), 93–109. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051517-012343>
- Kravchuk, A. (2018). *Hate crimes and incidents in Ukraine*. Kyiv. Retrieved from: <https://gay.org.ua/publications/hatecrime2018-e.pdf>
- Laub, Z. (2019). *Hate Speech on Social Media: Global Comparisons*. Retrieved from: <https://www.cfr.org/backgrounder/hate-speech-social-media-global-comparisons>
- Macnamara, J. (2005). Media Content Analysis: Its Uses, Benefits and Best Practice Methodology. *Asia Pacific Public Relations Journal*, 6 (1), 1–34.
- Maitra, I., McGowan, M.K. (2012). *Speech and Harm: Controversies Over Free Speech*. Oxford: Oxford University Press.
- Melnyk, L. (2021). Hate speech targets in COVID-19 related comments on Ukrainian news websites. *Journal of Computer-Assisted Linguistic Research*, 5 (1), 47–75. DOI: <https://doi.org/10.4995/jclr.2021.15966>
- Paz, M.A., Montero-Dnaz, J., Moreno-Delgado, A. (2020). Hate Speech: A Systematized Review. *SAGE Open*, 10 (4), 11–12. DOI: <https://doi.org/10.1177/2158244020973022>
- Shestakovski, O., Kasianczuk, M., Trofymenko, O. (2021). The Revolution of Dignity and Instrumentalization of LGBT Rights: How did Attitudes towards LGBT People change in Ukraine after Euromaidan? *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 127–150. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.01.127>
- Ștefăniță, O., Buf, D.-M. (2021). Hate Speech in Social Media and Its Effects on the LGBT Community: A Review of Current Research. *Romanian Journal of Communication and Public Relations*, 23 (1), 47–55. DOI: <https://doi.org/10.21018/rjcp.2021.1.322>
- Yarmanova, G. (2018). Ukraine: Unfulfilled promises. In: *Challenging hate: Monitoring anti-LGBT «hate speech» and responses to it in Belarus, Kyrgyzstan, Moldova, Russia and Ukraine* (pp. 90–109). Article 19. Retrieved from: [LGBT-Hate-Speech-Report-Central-Asia_March2018.pdf](https://lgbt-hate-speech-report-central-asia-march2018.pdf) (article19.org)
- Ziems, C., He, B., Soni, S., Ramakrishnan, N., Yang, D., Kumar, S. (2020). *Racism is a Virus: Anti-Asian Hate and Counterspeech in Social Media during the COVID-19 Crisis*. Retrieved from: <http://arxiv.org/abs/2005.12423>

Отримано 26.04.2022

References

- Bhatt, M.N. (2022). *Queer Crimes & Criminal Justice (1st ed.)*. S.I.: Routledge.
- Bond, B.J. (2011). *Sexuality in the media and emotional well-being among lesbian, gay, & bisexual adolescents*. S.I.: University of Illinois at Urbana-Champaign. Retrieved from: https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/26199/bond_bradley.pdf
- Churanova, O., Romaniuk, O. (2018). *Sex scandals, myths, radicals and human rights: how did Ukrainian online media cover LGBT people?* [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://imi.org.ua/monitorings/seks-skandaly-mify-radykaly-i-prava-lyudyny-yak-ukrajinski-internet-zmi-vysvitlyuyut-lhbt-i28354> [=Чуранова 2018]
- Connell, R.W. (2005). *Masculinities*. California Polity.
- Daiier, Z. (2018). *Proper Men and Proper Women of a Proper Country: Neotraditionalism in the post-revolutionary Ukraine*. Malmö: University of Malmö.
- Gorodnycha, L., Olkhovyk, M., Gergul, S. (2020). Linguistic Analysis of Slavic Media Texts containing Hate Speech. *EUREKA: Social and Humanities*, 6, 40–46. DOI: <https://doi.org/10.21303/2504-5571.2020.001540>
- Gross, L. (1991). Out of the Mainstream: sexual minorities and the mass media. *Journal of Homosexuality*, 21 (1–2), 19–46. DOI: https://doi.org/10.1300/J082v21n01_04

Grybanov, A., Danilevich, T., Zhilovets, Yu., Kasianczuk, M., Kravchuk, A., Leshchinskii, Ye., Maimulakhin, A., Yudin, V. (2000). *Blue book. The situation of gays and lesbians in Ukraine*. Kyiv: [=Грибуланов 2000]

Howard, J.W. (2019). Free Speech and Hate Speech. *Annual Review of Political Science*, 22 (1), 93–109. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051517-012343>

Isakova, T. (2016). Hate speech as a problem of the Ukrainian information space. [In Ukrainian]. *Strategic Priorities*, 41 (4), 90–97. Retrieved from: <https://niss-priority.com/index.php/journal/article/view/121> [=Исакова 2016]

Kasianzhuk, M.H., Nefedovich, L.L., Stulova, A.V., Sheremet, S.P. (2013). LGBT issues in the media space of Ukraine: on the way to normalization. [In Russian]. In: *LGBT Vector of Ukraine: Collection of Monitoring Reports* (pp. 111–152). Kyiv: Nash svit. [=Касянчук 2013]

Kostovska, A. (2018). Between Gypsies and Roma: discrimination and stereotypes in the Ukrainian online newspapers. [In Ukrainian]. *Wschod Europy. Studia Humanistyczno-Spoleczne*, 3 (2), 39. DOI: <https://doi.org/10.17951/we.2017.3.2.39>

Kravchuk, A. (2018). *Hate crimes and incidents in Ukraine*. Retrieved from: <https://gay.org.ua/publications/hatecrime2018-e.pdf>

Kravchuk, A., Zinchenkov, O., Lyashchenko, O. (2021). *Community online. The LGBT situation in Ukraine in 2020*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nash svit. Retrieved from: <https://gay.org.ua/blog/2021/02/02/spilnota-onlain-stanovyshche-lgbt-v-ukraini-u-2020-rotsi/> [=Кравчук 2021]

Laub, Z. (2019). *Hate Speech on Social Media: Global Comparisons*. Retrieved from: <https://www.cfr.org/backgrounder/hate-speech-social-media-global-comparisons>

Macnamara, J. (2005). Media Content Analysis: Its Uses, Benefits and Best Practice Methodology. *Asia Pacific Public Relations Journal*, 6 (1), 1–34.

Maitra, I., McGowan, M.K. (2012). *Speech and Harm: Controversies Over Free Speech*. Oxford: Oxford University Press.

Martseniuk, T. (2015). Human rights for the LGBT community and EuroMaidan 2013–2014. [In Ukrainian]. *Journal of Social Criticism «Spilne»*, 9, (p. 83–94). Retrieved from: <https://commons.com.ua/uk/prava-lyudini-dlya-lgbt-spilnoti-i-yevromajdan-2013-2014/> [=Марценюк 2014]

Martseniuk, T. (2015). Gender and Nation in Ukrainian Society: Masculinities and Euromaidan 2013–2014. *Ya: Gendernyi Zhurnal*, 37 (1), 4–9. Retrieved from: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4158/Martsenyuk_hender_i_pratsia.pdf [=Марценюк 2015]

Martseniuk, T.O., Shvets, O.P. (2011). Constructing masculinity at the Institute of Sports (on the example of Ukrainian footballers). [In Ukrainian]. *Scientific Notes of NaUKMA*, 122 (Sociological Sciences), 58–65. [=Марценюк 2011]

Mashkova, J. (2019). *What is written about LGBT people in Ukraine: culture, international, opponents of the Equality March*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://imi.org.ua/monitorings/shcho-pyshut-pro-lhbt-v-ukraini-kul-tura-mizhnarodka-protyvnyky-marshu-rivnosti-i28283> [=Машкова 2019]

Mashkova, J. (2021). *There will be no Pride – and in the Ukrainian media too. Monitoring of LGBT+ coverage in online media*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://imi.org.ua/monitorings/prajdu-nebude-i-v-ukrayinskyh-media-tezh-monitoryng-vysvitlennya-lgbt-v-onlajn-media-i39965> [=Машкова 2021]

Melnyk, L. (2021). Hate speech targets in COVID-19 related comments on Ukrainian news websites. *Journal of Computer-Assisted Linguistic Research*, 5 (1), 47–75. DOI: <https://doi.org/10.4995/jclr.2021.15966>

Morhun, A. (2019). Russia's war against Ukraine: trends in conflict discourse in modern Ukrainian media. [In Ukrainian]. *Scientific Notes of the Institute of Political and Ethno-National Studies named after I.F. Kuras NAS of Ukraine*, 3–4, 352–362. [=Моргун 2019]

On the threshold. The situation of LGBT people in Ukraine in 2013 (2014). [In Ukrainian]. Kyiv: Nash svit. [=На попозі 2014]

- Paz, M.A., Montero-Dnaz, J., Moreno-Delgado, A. (2020). Hate Speech: A Systematized Review. *SAGE Open*, 10 (4), 11–12. DOI: <https://doi.org/10.1177/2158244020973022>
- Shestakovski, O., Kasianczuk, M., Trofymenko, O. (2021). The Revolution of Dignity and Instrumentalization of LGBT Rights: How did Attitudes towards LGBT People change in Ukraine after Euromaidan? *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 127–150. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.01.127>
- Shestakovskiy, O., Trofimenko, O., Kasianczuk, M., Voznesenskiy, M. (2016). *Post-revolutionary Ukraine: tolerance or right-leaning*. [In Ukrainian]. Mariupol. [=Шестаковський 2016]
- Shevchenko, O.O. (2021). *Attitude of Ukrainian political parties to respect for the rights of LGBT people*. [In Ukrainian]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy. Retrieved from: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/21924/Shevchenko_Stavlennia_politychnykh_partii_Ukrainy_dodotrymannia_prav_LHBT_liudei.pdf [=Шевченко 2021]
- Shikolai, M., Mashkova, J. (2020). *Online media about LGBT people: harassment of officials, international and hate speech*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://imi.org.ua/monitorings/onlajn-media-pro-lgbt-zashkvary-chynovnykiv-mizhnarodka-i-mova-vorozhnechi-i33555> [=Шиколай 2020]
- Shimko, S.M. (2010). *Coverage of LGB issues in the Ukrainian print media*. [In Ukrainian]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy. [=Шимко 2010]
- Ștefanița, O., Buf, D.-M. (2021). Hate Speech in Social Media and Its Effects on the LGBT Community: A Review of Current Research. *Romanian Journal of Communication and Public Relations*, 23 (1), 47–55. DOI: <https://doi.org/10.21018/rjcrp.2021.1.322>
- Stulova, G.V., Kasianczuk, M.G., Leshchinskiy, Ye.B. (2010). *The phenomenon of homosexuality in the Ukrainian press: Report on the results of content analysis*. [In Ukrainian]. Donetsk: Donbas-SotsProekt. [=Stulova 2010]
- Tartakovskaia, I. (2013). The memory of participation in hostilities as a resource for constructing masculinity. [In Russian]. In: *Ways to be a man: Transformations of masculinity in the XXI century* (pp. 97–116). SPb. [=Тартаковская 2013]
- The biggest hate speech in the online media of Lviv and Odessa is the IMI study* (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://imi.org.ua/news/najbilshe-movy-vorozhnechi-v-onlajn-zmilvova-i-odesy-doslidzhennya-imi-i33790> [=Найбільше 2020]
- The ice has melted. The situation of LGBT people in Ukraine in 2015* (2016). [In Ukrainian]. Kyiv: Nash svit. [=Крига 2016]
- Vorontsov, D.V. (2013). The dichotomy of homo- and heterosexuality in the construct of masculinity in young men. [In Russian]. In: *Ways to Be a Man: Transformations of Masculinity in the 21st Century* (pp. 138–156). SPb. [=Воронцов 2013].
- Yarmanova, G. (2018). Ukraine: Unfulfilled promises. In: *Challenging hate: Monitoring anti-LGBT «hate speech» and responses to it in Belarus, Kyrgyzstan, Moldova, Russia and Ukraine* (pp. 90–109). London: Article 19.
- Zemliana, I. (2019). «Why not, when yes?» *How did the Odesa and all-Ukrainian media cover OdesaPride?* [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://imi.org.ua/monitorings/pochemu-net-kogda-da-yak-odeski-ta-vseukrayynski-media-vysvitlyuvaly-odesaprajd-i29617> [=Земляна 2019]
- Ziems, C., He, B., Soni, S., Ramakrishnan, N., Yang, D., Kumar, S. (2020). *Racism is a Virus: Anti-Asian Hate and Counterspeech in Social Media during the COVID-19 Crisis*. Retrieved from: <http://arxiv.org/abs/2005.12423>
- Zinchenkov, A.A., Kasianczuk, M.G., Kravchuk, A.V., Maimulakhin, A.Yu., Ostapenko, A.I., Sheremet, S.P. (2011). *A step forward, and two steps back: The situation of LGBT people in Ukraine in 2010–2011*. [In Russian]. Kyiv. [=Зинченков 2011]

Received 26.04.2022

МАКСИМ КАСЯНЧУК

Мова ворожнечі щодо ЛГБТ в українських онлайн-медіях

Стаття висвітлює результати контент-аналітичного дослідження 243 публікацій, що з'явилися в онлайн-ЗМІ України упродовж 2021 року, в зіставленні з результатами раніших моніторингів українських офлайн- та онлайн-ЗМІ. Аналіз як зарубіжної, так і відчуженої фахової літератури показує, що мова ворожнечі щодо меншин (зокрема, ЛГБТ) є актуальним науковим питанням, яке має виразний практичний вимір, адже поширення ненависті в онлайн-середовищі може набувати характеру епідемії та супроводжуватися збільшенням насильницьких актів.

Хоч отримані результати мають низку обмежень (різні способи формування вибіркової сукупності медіаматеріалів у аналізованих дослідженнях, брак дослідницького консенсусу щодо дефініції мови ворожнечі, віднесеність зібраних даних до періоду перед початком масованого вторгнення військ Російської Федерації на територію України й, відповідно, неможливість відобразити стан суспільства в період воєнного стану), воно показало, що спостерігалось загальне зменшення кількості новин, які стосуються ЛГБТ, незалежно від композиції досліджуваної вибірки медій. Публікацій, в яких містяться матеріали з ознаками мови ворожнечі, відносно небагато (від 2% до 25%). Мова ворожнечі в цих публікаціях містилася, як правило, у цитатах і не виражала позиції журналіста.

Мова ворожнечі виникала в контексті як публічних, так і внутрішніх акцій ЛГБТ-спільноти та супроводжувалася закликами до насилля або власне насиллям з боку прибічників праворадикальних сил. Жорсткіша мова ворожнечі була більш характерна для анонімних інтернет-коментаторів, вуличних хуліганів (у тому числі із організованих праворадикальних угруповань), а також для дрібних місцевих публічних фігур.

Зібрані матеріали проаналізовано в парадигмі гендерованої ієрархії маскуліностей Р. Конел. Мова ворожнечі характерна передусім для висловлювань спортсменів, військових і політиків, себто тих, хто асоціюється в суспільній свідомості зі стереотипізованим образом «справжнього чоловіка».

В подальших дослідженнях слід стандартизувати підходи до формування вибіркової сукупності аналізованих матеріалів, а також, можливо, розробити інструментарій автоматичного або напівавтоматичного контент-аналізу. Все це полегшить вивчення динаміки змін мови ворожнечі в публічному просторі.

Ключові слова: ЛГБТ, ЗМІ України, контент-аналіз, мова ворожнечі, ієрархія маскуліностей

МАКСИМ КАСЯНЧУК

Язык вражды в отношении ЛГБТ в украинских онлайн-медиа

Статья представляет результаты контент-аналитического исследования 243 публикаций, появившихся в онлайн-СМИ Украины в течение 2021 года, в сопоставлении с результатами более ранних мониторингов украинских офлайн- и онлайн-СМИ. Анализ как зарубежной, так и отечественной профессиональной литературы показывает, что язык вражды в отношении меньшинств (в частности, ЛГБТ) является актуальным научным вопросом, который имеет также четко выраженное практическое измерение, поскольку распространение ненависти в онлайн-среде может приобретать характер эпидемии и сопровождаться увеличением насильственных проявлений..

Хотя полученные результаты имеют ряд ограничений (различные способы формирования выборочных совокупностей медиаматериалов в анализируемых исследованиях, недостаток исследовательского консенсуса относительно определения языка вражды, отнесенность собранных данных к периоду перед началом массированного вторжения войск Российской Федерации на территорию Украины и, соответственно, невозможность отразить состояние общества в период военного положения), оно показало, что наблюдалось общее уменьшение

количества новостей, касающихся ЛГБТ, независимо от композиции изучаемой выборки медиа. Публикаций, в которых содержатся материалы с признаками речи вражды, относительно немного (от 2% до 25%). Язык вражды в этих публикациях содержался, как правило, в цитатах и не выражал позиции журналиста.

Язык вражды возникал в контексте как публичных, так и внутренних акций ЛГБТ-сообщества и сопровождался призывами к насилию или собственно насилием со стороны сторонников праворадикальных сил. Более жесткий язык вражды был характерен скорее для анонимных интернет-комментаторов, уличных хулиганов (в том числе из организованных праворадикальных группировок), а также для мелких местных публичных фигур.

Собранные материалы проанализированы в парадигме гендеризированной иерархии маскулинностей Р. Коннел. Язык вражды характерен прежде всего для высказываний спортсменов, военных и политиков, то есть ассоциирующихся в общественном сознании со стереотипизированным образом «настоящего мужчины».

В дальнейших исследованиях следует стандартизировать подходы к формированию выборочных совокупностей анализируемых материалов, а также, возможно, разработать инструментарий автоматического или полуавтоматического контент-анализа. Все это облегчит изучение динамики изменений языка вражды в публичном пространстве.

Ключевые слова: ЛГБТ, СМИ Украины, контент-анализ, язык вражды, иерархия маскулинностей

MAKSYM KASIANCZUK

Hate speech towards LGBT in Ukrainian online media

The article presents the results of a content-analytical study of 243 publications in online media of Ukraine during 2021 in comparison with the results of earlier monitorings of Ukrainian offline and online media. Analysis of both scientific literature shows that hate speech against minorities (in particular, LGBT) is an urgent issue that has a distinct practical dimension, because the spread of hate in the online environment can have the nature of an epidemic and be accompanied by an increase in violent acts.

Although the results have a number of limitations (different ways of forming selective sets of media materials in the analyzed studies, lack of research consensus on the definition of hate speech, attribution of the collected data to the period before the beginning of the massive invasion of the Russian Federation troops on the territory of Ukraine and impossibility of reflecting the state of society in the war time), it showed that the number of news related to LGBT was decreasing, despite of media samples design. Publications containing hate speech were from 2 to 25%. Hate speech in these publications was usually quotes and does not express the position of the journalist.

Hate speech arose in the context of both public and internal actions of the LGBT community and was accompanied by calls for violence or violence itself. Stronger hate speech was more typical for anonymous internet commentators, street hooligans (including those from organized right-wing gangs), and small local public figures.

The collected materials are analyzed in the paradigm of R. Connell's hierarchy of masculinities. Hate speech is characteristic primarily for the statements of athletes, military and politicians, that is, those who are associated in the public consciousness with the stereotypical image of a «real man».

In further studies, approaches to the formation of media samples should be standardized, as well as, the tools for automatic or semi-automatic content analysis should be developed. All this will facilitate the study of changes in hate speech in the public space.

Keywords: LGBT, Ukrainian media, content-analysis, hate speech, masculinities' hierarchy

KATERYNA MALTSEVA,

Candidate of Sciences in Philosophy (2003), PhD in Anthropology (2010); Associate Professor at the Sociology Department of the Faculty of Social Sciences and Social Technologies, National University of «Kyiv-Mohyla Academy» (8/5, Voloska St., block 4, room 213, Kyiv, 04655); Affiliated Research Scientist at the University of Connecticut (USA)

maltsevaKS@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6540-8734>

Scopus author Id=12139513400

Stress perception: A pathway from socio-economic status to health

The «universe of stress» and inequality

Every day our bodies and brains adapt to changing situations regardless of our perceptions of these situations as «stressful» [Schieman, 2019]. These adaptations may include instances when we do not get our usual amount of sleep, when we exceed or reduce the amount of social interaction that is typical for us, when we are stuck in a loud crowd, etc. What exactly is «stress» and «stressor» as conceptualized by those medical sociologists and social epidemiologists studying the effects of society on human physiology? And more importantly, what kinds of stress are noxious for human health?

The concept of stress has changed considerably over the past 50 years and, in consequence, our understanding of stress biology has expanded and become more nuanced [Cole, 2010; Epel et al., 2018; McEwen, 2019]. Prior to the formulation of the stress process theory the concept of «stress» was primarily understood as an extraordinary and dangerous event that was bound to cause harm to one's health and bring about the onset of disease, thus branding it as deleterious and inherently maladaptive. However, contemporary socio-epidemiological literature views stress as a continuous adaptive process during which an individual scans the environment and adapts to its changes while actively resisting the negative impact of stress and learning to cope with and anticipate the future challenges [Kiecolt-Glaser, Renna, ShROUT, & Madison, 2020; McEwen & Akil, 2020; Turner et al., 2020]. Furthermore, owing to several decades of biological and medical research into stress and immune response, stress is no longer conceptualized as a dramatic, irregular experience with an unequivocally destructive potential for health but as an adaptive process of monitoring one's (social and natural)

Цитування: Maltseva, K. (2022). Stress perception: A pathway from socio-economic status to health. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 162–176, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.162>.

environment, which occurs regularly and in which an individual takes an active role in resisting stress and acquiring skills for more effective coping [Cohen, Murphy, & Prather, 2019; Hughes, Steffen, & Thayer, 2018; McEwen & Akil, 2020].

In general terms, the stress dynamics includes the interaction of the external factors (elements of the situation that acts as a stressor, which in an individual's perception translates into his/her experience of tension of different degrees, varying from a slight discomfort to a potential health or life threat) and internal factors (that are the physiological reactions and biomarkers of stressful experiences). Since the extent to which a situation is perceived as stressful varies from person to person depending on their psychological constitution, cultural heritage and characteristics of life trajectory, the cognitive (evaluative) component of the mechanics of stress is of great importance to studying the impact of stress on health [Christensen et al., 2019; Cundiff, Boylan, & Muscatell, 2020; Kiecolt-Glaser et al., 2020; McLeod, 2012; Segerstrom & O'Connor, 2012]. That is why stress perception is an essential component of the presently prevalent theoretical model of stress process.

Several decades ago those social scientists who initiated the research on stress in medical sociology started emphasizing the impracticality of exploring stress process without including its *interpretative* aspect [Lazarus & Folkman, 1984; McLeod, 2012; Pearlin, 1989; Reynolds & Turner, 2008]. Stressful elements can be part of one's factual environment/situation, or one's evaluation of the environment/situation, or one's reaction to an environment/situation — first and foremost, emotional and physiological responses [Segerstrom & O'Connor, 2012]. Therefore, perception of stress, or subjective stress, is a parameter that matters if we intend to explain causal relationships between stress and health, as well as variation in the ensuing health outcomes.

Another important aspect of conceptualizing the links between stress and health — which is, by implication, part and parcel of measuring stress in stress research — takes into consideration at least three factors such as stress *exposure*, stressful situation *evaluation* and stress *response* [McLeod, 2012; Pearlin, 1989; Schieman, 2019], as well as distinguishing between them. Ignoring this aspect potentially leads to equating stress exposure with stress response and even extending stress-related health outcomes to all instances of stress exposure. However, in actuality not all stressful events have the same impact on people, and individuals vary among themselves with respect to their stress resistance and resilience [McEwen, 2019]. At this juncture, it is worth pointing out that socio-economic status (SES), in its turn, influences the likelihood of stress exposure and how its consequences will be perceived, evaluated and addressed [Mullainathan & Shafir, 2013]. It is also worth noting that inequality per se can have different forms in different countries [Lopez-Roldan & Fachelli, 2021], thus shaping patterns of stress exposure and interpretation of stress experience across different cultural contexts.

There are different kinds of stressors; their effect can be of short and long duration, e.g. they can be acute or chronic. Chronic stressors are particularly important for social research as they are often inextricably connected to the social fabric and also very impactful. Moreover, the effects of chronic stressors in health tend to accumulate and generate cascading consequences. Embedded into the structure of social roles, cultural prescriptive norms, social statuses and hierarchies, chronic stressors are part of

the daily routines that is often left unnoticed (and unprocessed) by cultural community members who go through it day by day [Schieman, 2019]. The impact of chronic stressors on health has received much research attention, but the mechanisms by which the «wear-and-tear» attributable to the allostatic load occurs are still not fully understood [Goldstein & McEwen, 2002]. Once again, one's SES is a characteristic that likely determines the presence of chronic stressors in one's life, as well as their nature, amount and severity. For example, compared to high SES, low SES is associated with the risks of sexual, physical and psychological abuse, childhood trauma, neglect and other forms of early childhood adversity that have been systematically shown to affect health in adult years [Fogelman & Canli, 2019; Miller, Chen, & Parker, 2011].

Social gradient in health (an inverse relationship between socio-economic status and morbidity/mortality) has been documented virtually in every community where it has been studied [Lea et al., 2021]. There are a number of theoretical explanations of health inequalities, and the effects of SES in health outcomes are well studied. Although they focus on different aspects of SES and place different emphasis on the timing of impactful events, most researchers concur that the direction of gradual changes in health with the decrease in social standing is universally supported by empirical data. Thus, a gradual decrease in health with the reduction of status in the social hierarchy is an important feature in the context of how the society and its structures can influence human physiology.

A Ukrainian study on stress perception, SES and health (Kyiv, May 2020 — February 2021)

The study presented here incorporated the implications of the above-mentioned theoretical nexus to evaluate the effects of SES on stress and health. It was also aimed at testing several hypotheses with regard to the multifaceted interactions between SES, stress and health outcomes. A distinguishing feature of this study is that the **data** on stress was collected in the context of uncertainty during the early stages of the COVID-19 pandemic and after the first lockdown in Ukraine. This allowed assessing not only the impact of socio-economic status on health outcomes via stress but also the stress generated by exposure to economic uncertainty owing to the quarantine restrictions in different socio-economic groups.

The data for the study was collected in Kyiv (Ukraine) from May 2020 through February 2021. Owing to the quarantine restrictions mandating social distancing that began in Kyiv in March 2020, the data collection was carried out remotely by means of an online survey with the help of gatekeepers¹, as recommended in ethnographic research settings [Feldman, Bell, & Berger, 2003]. Prospective participants were contacted via email, phone or social media personally by the researcher or a gatekeeper. They were given the details of the study in a brief information letter and invited to take part in the survey. Considering the objectives of the project, attracting individuals from different age groups and diverse backgrounds was considered beneficial to ensure variability in the sample [Daniel, 2012].

1 In qualitative research, gatekeepers are individuals with extensive social networks.

The study tested the following **propositions** regarding the interrelations between stress, SES and health: (a) stress affects self-rated health and wellness of individuals; (b) current SES affects individual self-rated health and wellness; (c) individuals from low SES categories face higher current perceived stress levels compared to individuals from higher SES categories; (d) individuals who report having low SES in childhood have higher perceived stress levels during the COVID-19 pandemic compared to their counterparts whose familial socio-economic status was higher when they were children; and (e) having chronic conditions exacerbates individual stress levels.

The **sample** ($n = 902$) was 73% female, and the respondents' age ranged between 16 and 84. The mode was 18 years old. Most participants were from big Ukrainian cities, childless, had some university education and were employed at the time of data collection. Two questions preceded the survey, asking the participants how hard it was for them to adjust to the conditions of the first lockdown and if they resided alone during that time. This was done to control for stress levels owing to those epidemiological circumstances and to assess the objective conditions that could have contributed to higher perceived levels of stress due to solitary living conditions imposed by the quarantine. Most surveyed individuals rated the severity of the experienced hardship as 2 out of 4 (with mean, mode and median scores of 2). For the purposes of the study these characteristics of the sample were adequate. The central tendency measures for socio-demographic variables are presented in Table 1.

Table 1

Socio-demographic variables: descriptive statistics ($n = 902$)

Demographic items	Mean	Median	Mode	Standard deviation	Min	Max	N	
							Valid	Missing
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Please indicate your gender: male = 1; female = 2; other = 3	1.73	2.00	2	0.45	1	3	902	0
Please indicate your age in full years	31.41	28.00	18	12.88	16	84	900	2
Which of the following best describes your living arrangements? 1 = living with family; 2 = living in a dorm; 3 = renting with flatmate(s); 4 = renting by myself	2.90	4.00	4	1.35	1	4	902	0
Do you have any siblings? No = 1; yes = 2	1.68	2.00	2	0.47	1	2	902	0
Are you currently employed? No = 1; yes = 2	1.64	2.00	2	0.48	1	2	902	0
Which of the following best describes the current financial situation of your family? 1 = We do not have enough money for food, we have debts; 2 = We have enough money for food but buying clothes is a strain; 3 = We can afford some luxuries and purchases such as a TV or a fridge; 4 = We can purchase whatever we want	2.87	3.00	3	0.59	1	4	902	0

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>
Which of the following best describes the financial situation of your family when you were a child? 1 = We did not have enough money for food, we had debts; 2 = We had enough money for food but buying clothes was a strain; 3 = We could afford some luxuries and purchases such as a TV or a fridge; 4 = We could purchase whatever we wanted	2.59	3.00	3	0.68	1	4	902	0
How many friends you have whom you could call if you have gotten into trouble? 1 = none; 2 = one; 3 = two through four; 4 = five or more	3.04	3.00	3	0.67	1	4	902	0
Which of the following best describes your relationship status? 1 = single; 2 = divorced; 3 = have a significant other; 4 = married	2.78	3.00	1	1.49	1	4	901	1
Do you have children? 1 = no children; 2 = one child; 3 = two children; 4 = three or more children	1.71	1.00	1	0.91	1	4	753	149
How much time per day do you spend on social networking sites? 1 = less than an hour, 2 = one or two hours; 3 = several hours, 4 = most of the day	2.46	2.50	3	0.91	1	4	902	0
Please indicate your level of education: 1 = high school; 2 = vocational school; 3 = BA or a few years at university; 4 = postgraduate degree	2.93	3.00	3	0.54	1	4	902	0
Please indicate your father's education level: 1 = high school; 2 = vocational school; 3 = BA or a few years at university; 4 = postgraduate degree	2.66	3.00	3	0.72	1	4	882	20
Please indicate your mother's education level: 1 = high school; 2 = vocational school; 3 = BA or a few years at university; 4 = postgraduate degree	2.69	3.00	3	0.68	1	4	898	4
Did your parents care about your emotional needs and comfort when you were a child? 1 = no; 2 = rather no than yes; 3 = rather yes than no; 4 = yes	2.99	3.00	3	0.89	1	4	902	0
Do you make sure that you eat healthy (have regular meals and nutritious diet)? 1 = no; 2 = rather no than yes; 3 = rather yes than no; 4 = yes	2.98	3.00	3	0.79	1	4	902	0
Do you make sure to drink enough water every day? 1 = no; 2 = rather no than yes; 3 = rather yes than no; 4 = yes	2.86	3.00	3	0.98	1	4	902	0
Are you getting enough sleep? 1 = no; 2 = rather no than yes; 3 = rather yes than no; 4 = yes	3.19	3.00	4	0.87	1	4	902	0

<i>1</i>	2	3	4	5	6	7	8	9
Do you have any chronic conditions? 1 = no; 2 = rather no than yes; 3 = rather yes than no; 4 = yes	2.20	2.00	1	1.16	1	4	902	0
Do you get tired easily? 1 = no; 2 = rather no than yes; 3 = rather yes than no; 4 = yes	2.41	2.00	2	0.93	1	4	902	0
Can you take sick leave if you need to? 1 = no; 2 = rather no than yes; 3 = rather yes than no; 4 = yes	3.55	4.00	4	0.74	1	4	902	0
Do you have access to health care when you need it? 1 = no; 2 = rather no than yes; 3 = rather yes than no; 4 = yes	3.46	4.00	4	0.73	1	4	902	0
Do you smoke? 1 = no; 2 = rather no than yes; 3 = rather yes than no; 4 = yes	1.67	1.00	1	1.13	1	4	902	0
Does your alcohol intake exceed two drinks per week? 1 = no; 2 = rather no than yes; 3 = rather yes than no; 4 = yes	1.81	1.00	1	1.09	1	4	902	0
Do you exercise at least twice a week? 1 = no; 2 = rather no than yes; 3 = rather yes than no; 4 = yes	2.48	2.00	1	1.23	1	4	902	0
Can you lead a healthy lifestyle to the degree that you feel you need to feel well? 1 = no; 2 = rather no than yes; 3 = rather yes than no; 4 = yes	2.99	3.00	3	0.87	1	4	902	0
How good would you say your health is in general? 1 = very poor; 2 = poor; 3 = good; 4 = very good	2.98	3.00	3	0.48	1	4	902	0
How well would you say you are feeling on a regular day? 1 = I cannot carry out my daily routines anymore; 2 = I am often unwell and it is beginning to affect my performance at school or work; 3 = I am feeling okay most of the time; 4 = I am healthy and filled with energy	3.08	3.00	3	0.63	1	4	902	0

The **questionnaire** consisted of four sections: (a) the measure of subjective experience of stress (Cohen's Perceived Stress Scale, 14 items [Cohen, Kamarck, & Mermelstein, 1983]); (b) the measure of depression (Beck's BDI-I Scale, 21 items) [Beck, Ward, Mendelson, Mock, & Erbaugh, 1961]; (c) the measure of positive mental health (Flourishing Scale, eight items) [Diener et al., 2010]); and (d) a socio-demographic section (30 items). All psychological scales had internal consistency levels comparable to those of other published studies: BDI-I scale ($\alpha = 0.90$), Flourishing Scale ($\alpha = 0.85$), and Cohen's Perceived Stress Scale ($\alpha = 0.85$).

The socio-demographic section contained standard demographic information about age, gender, level of education, childhood environment, parental educational attainment, etc. All items used a 4-point Likert scale, except for the checklist questions ascertaining the types of stressful events that have been experienced by a participant over the past few months (which is the «Yes/No» question), as well as for the clinical BDI-I scale that was used in the following analysis as an additive index. Measures of positive

mental health were included both in the form of a multi-item scale and as a single variable, due to their differential ability to capture variation in the underlying construct.

To control for the effects of socio-economic status, two measures of income were used: current household income and retrospective income in childhood with respect to the family of origin. Meanwhile, it should be noted that income is the most typically used indicator in health gradient research [Lopez-Roldan & Fachelli, 2021]. In the analysis, the additional variable for SES change was also computed by subtracting the retrospective measure of childhood SES from the current SES (i.e. SES at the time of surveying). The positive score indicated increase, whereas the negative score meant decrease in SES during one's life trajectory. All questionnaire items were phrased in Ukrainian.

In the absence of biomarkers, Cohen's Perceived Stress Scale was used to measure the subjective experience of stress, e.g. feeling upset, overwhelmed, angry, unable to cope, etc. [Cohen et al., 1983].

Results and discussion. The data analysis was performed in IBM SPSS Statistics 25.0 [IBM SPSS Statistics for Windows, 2017] and Microsoft Excel. After data cleaning and reliability checking the next step in the analysis was to create scales and calculate additive indices that would be then used in the regression analysis to explore causal links between socio-demographic characteristics, on the one hand, and stress and health measures (both objective and perceptual), on the other. Correlations among all indices are presented in Table 2.

Table 2

Correlation of indices: Stress Perception Index [Cohen et al., 1983], Depression Index (BDI-I) [Beck et al., 1961], and Flourishing Index [Diener et al., 2010]

<i>Indices</i>	Stress Perception Index	Depression Index (BDI-I)	Flourishing Index
Stress Perception Index	1.00		
Depression Index (BDI-I)	0.42	1.00	
Flourishing Index	-0.14	-0.66	1.00

Figure 1 and Figure 2 supply context for the present findings with regard to the social determinants of health: the graphs represent the gradients in health that are typically of interest to health researchers addressing similar questions. Both self-rated health and subjective experience of wellness show a distribution of averaged scores that privilege higher SES groups. This finding is consistent with major socio-epidemiological findings in Europe and North America.

According to the results of linear regression, the current familial SES had statistically significant effects on depression and flourishing measures (i.e. negative and positive sides of mental health spectrum), on both subjective health measures and perceived stress levels¹. Familial SES in a respondent's childhood had an influence on respondent's current SES ($\beta = 0.196, p \leq 0.000$). A respondent's family's SES in childhood per se only influenced the levels of perceived stress (indicating a weak positive

1 These and subsequent data are presented in Table 3.

relationship). However, a decrease in SES during one's lifetime (computed as a difference between the indicators of the respondent's current familial SES and his/her SES in childhood, as embodied by a separate variable) had a statistically significant effect on the perceived stress and wellness by increasing the former and decreasing the latter. In absolute terms, this effect on perceived stress was more potent than that of the current SES. The decrease in SES during one's lifetime also showed an impact on metrics of depression and flourishing, suggesting a tendency towards mental health deterioration on both negative and positive sides of mental health spectrum. In this context, it is noteworthy that the impact of either of these SES variables on health-related measures exceeded that of the accessibility of medical care. These findings support the propositions expressed in the hypothetical propositions (a)–(d) and signal the importance of the link between low SES and stress as a meaningful pathway that impacts an individual's health.

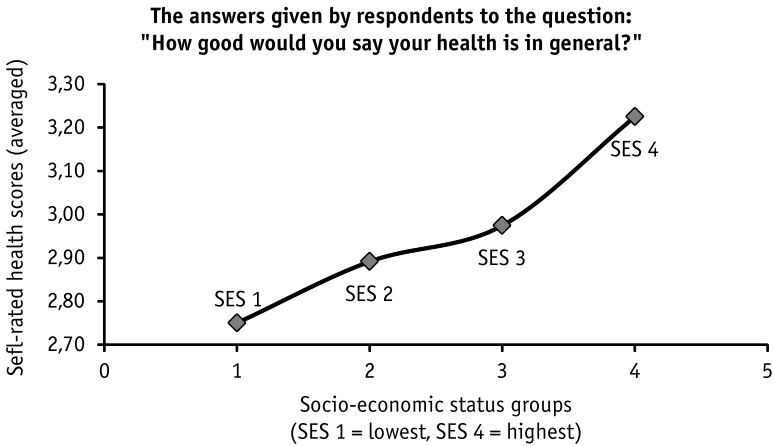

Figure 1. Social gradient in health by self-rated health (averaged scores)

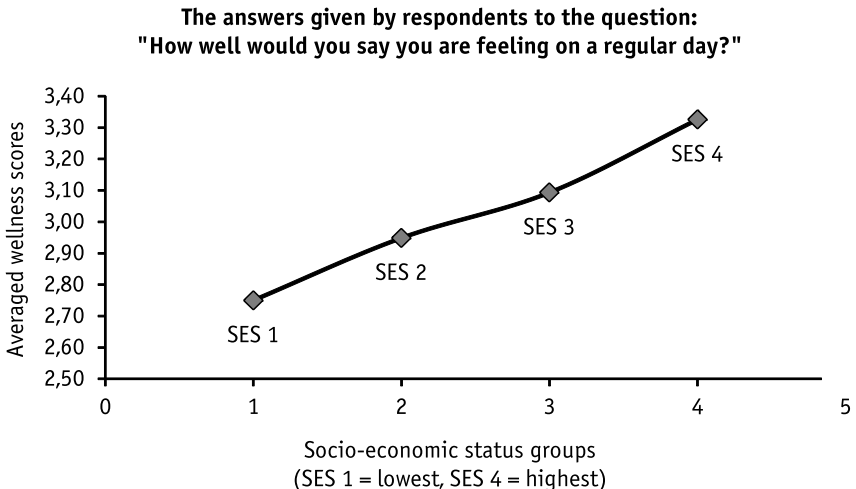

Figure 2. Social gradient in health by wellness (averaged scores)

Overall, the female respondents in the sample showed higher depression scores compared to their male counterparts; female gender also came out as a significant predictor of higher stress levels, lower flourishing scores and poorer subjective wellness, but the causal relationship was low in strength. This general finding is consistent with the results of nationally representative surveys in many industrialized, Western countries such as the USA and European welfare states.

Albeit self-rated health decreased with age, older respondents scored lower on stress and depression and had higher scores on flourishing compared to younger participants in the sample.

Having good friends contributed to one's resistance to depression, increase in flourishing and improvement of self-rated health scores in the sample. Furthermore, individuals who had a partner at the moment of data collection displayed lower scores of stress and depression, as well as higher scores of positive mental health compared to those who did not have a partner in their lives. The same statistical pattern was found for individuals with children, but the association was weaker.

Spending long hours on social media sites was conducive to increased levels of depression and stress. It also negatively affected flourishing (positive mental health) scores.

Table 3

The results of linear regression for SES and mental health variables

Variables	Depression Index (BDI-I)		Flourishing Index		Stress Perception Index		Self-rated health		Self-rated wellness	
	Beta (standardized)	Adjusted R ²	Beta (standardized)	Adjusted R ²	Beta (standardized)	Adjusted R ²	Beta (standardized)	Adjusted R ²	Beta (standardized)	Adjusted R ²
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Current SES	-0.183***	0.033	0.141***	0.019	-0.150***	0.021	0.176***	0.030	0.167***	0.027
SES in childhood	0.019		-0.057		0.077*	0.005	0.032		-0.059	
Change in SES	-0.115***	0.021	0.104**	0.010	-0.174***	0.029	0.101**	0.009	0.172***	0.028
Gender	0.189***	0.035	-0.085*	0.006	0.092**	0.007	-0.063 (p = 0.059)		-0.027*	0.004
Age	-0.216***	0.046	0.170***	0.028	-0.173***	0.029	-0.105**	0.010	-0.046	
Employment	-0.206***	0.041	0.176***	0.030	-0.053				0.053	
Number of friends	-0.097**	0.008	0.159***	0.024	0.039		0.127***	0.015	0.079*	0.005
Relationship status	-0.225***	0.050	0.215***	0.045	-0.141***	0.019	-0.024		0.041	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Number of children	-0.163***	0.025	0.142***	0.019	-0.094*	0.008	-0.069 (<i>p</i> = 0.060)		-0.009	
Hours spent on social media	0.223***	0.049	-0.125***	0.015	0.196***	0.037	-0.046		0.100**	0.009
A respondent's education level	-0.091**	0.007	0.074*	0.004	-0.038		-0.027		-0.012	
Education level of the respondent's father	0.027		-0.001		0.014		0.035		-0.002	
Education level of the respondent's mother	0.120***	0.013	-0.041		0.116**	0.012	0.019		0.027	
Parents caring about the respondent's well-being when he/she was a child	-0.174***	0.029	0.174***	0.029	-0.089*	0.007	0.156***	0.023	0.126***	0.015
Nutritious diet (at present)	-0.337***	0.113	0.327***	0.106	-0.184***	0.033	0.275***	0.074	0.201***	0.04
Regular hydration	-0.148***	0.021	0.239***	0.056	-0.029		0.181***	0.032	0.134***	0.017
Getting enough sleep	-0.227***	0.051	0.174***	0.029	-0.137***	0.018	0.233***	0.053	0.238***	0.055
Chronic conditions	0.128***	0.015	-0.078*	0.005	0.044		-0.299***	0.088	-0.289***	0.082

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Tiredness	0.529***	0.279	-0.422***	0.177	0.231***	0.052	-0.372***	0.138	-0.455***	0.206
Staying at home / taking sick leave if needed	-0.164***	0.026	0.128***	0.015	-0.093'	0.008	0.164***	0.02	0.126***	0.015
Health services available	-0.122***	0.014	0.109**	0.011	-0.039		0.182***	0.032	0.122***	0.014
Smoking	0.203***	0.040	-0.109**	0.011	0.102**	0.010	-0.142***	0.019	-0.106**	0.010
Alcohol intake per week	0.045		-0.082*	0.006	-0.007		-0.046		0.000	
Physical exercise	-0.148***	0.021	0.157***	0.024	-0.051		0.285	0.080	0.273***	0.073
Leading a healthy lifestyle	-0.247***	0.060	0.220***	0.047	-0.176***	0.030	0.300	0.089	0.323***	0.104

* $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$; *** $p \leq 0.001$

A respondent's educational attainment had some effect on depression, yet the association was not the one of great strength. No other causal effects of education were found. Education level of the respondent's father had no effect on his/her health outcomes; however, the respondent's mother's higher educational attainment increased the likelihood of depressive symptoms and higher levels of perceived stress in the respondent.

Moreover, having parents who did care for the respondent's emotional needs in childhood had a series of causal connections with health outcome variables which were similar to the effects of higher SES — although the association was of smaller magnitude. This is an important finding confirming that parents play a considerable role in forming the resource of health during one's childhood.

Individuals who reported leading a healthy lifestyle, particularly having good nutrition and getting enough sleep also mentioned having lower levels of perceived stress. Smoking had a reverse effect.

Chronic diseases had a negative effect on both measures of self-rated health but had no effect on perceived stress. Therefore, out of all five hypotheses this particular proposition (e) was not supported by the data; in the meantime, the data supported the remaining four hypotheses.

Conclusions and future directions. The study conducted in Kyiv (Ukraine) from May 2020 through February 2021 collected data regarding interrelations between an individual's socio-economic status, perceived stress and health.

The data supported most of the hypotheses (four out of five) formulated at the beginning of the study. First of all, perceived stress levels had a statistically significant effect on metrics of both self-rated health and wellness, decreasing both. The same effect was found for socio-economic status: low SES reduced self-rated health and wellness. In the sample, individuals with lower SES reported facing higher current stress levels during the COVID-19 pandemic. Individuals whose familial SES in childhood was low displayed a tendency to have higher perceived stress levels at the moment of data collection during the pandemic, as compared to their counterparts who belonged to higher SES categories as children.

The last hypothesis was not supported by the data: chronic conditions did not have an impact on perceived stress levels in the sample, although this negatively influenced both measures of self-rated health and wellness.

In contemporary sociological literature on social determinants of health, socio-economic status is typically interpreted as a macro-variable responsible for the variation in health, as well as the most potent predictor of physical and mental health outcomes in most communities that have been surveyed. The results of the present study are consistent with this tendency. The study also furnishes support for the role parental figures play in the formation of the health resource in childhood, suggesting that with respect to health-related behavior this avenue of social transmission should be explored more in-depth.

References

- Beck, A.T., Ward, C.H., Mendelson, M., Mock, J., & Erbaugh, J. (1961). An inventory for measuring depression. *Archives of General Psychiatry*, 4, 561–571. <https://dx.doi.org/10.1001/archpsyc.1961.01710120031004>
- Berkman, L.F., Kawachi, I., & Glymour, M.M. (Eds.) (2014). *Social epidemiology* (2nd ed.). Oxford, England: Oxford University Press.
- Christensen, D.S., Dich, N., Flensburg-Madsen, T., Garde, E., Hansen, A.M., & Mortensen, E.L. (2019). Objective and subjective stress, personality, and allostatic load. *Brain and Behavior*, 9(9), e01386. <https://dx.doi.org/10.1002/brb3.1386>
- Cohen, S., Kamarck, T., & Mermelstein, R. (1983). Perceived Stress Scale [Database record]. APA PsycTests. <https://dx.doi.org/10.1037/t02889-000>
- Cohen, S., Murphy, M.L.M., & Prather, A.A. (2019). Ten surprising facts about stressful life events and disease risk. *Annual Review of Psychology*, 70, 577–597. <https://dx.doi.org/10.1146/annurev-psych-010418-102857>
- Cole, S.W. (2010). Elevating the perspective on human stress genomics. *Psychoneuroendocrinology*, 35(7), 955–962. <https://dx.doi.org/10.1016/j.psyneuen.2010.06.008>
- Cundiff, J.M., Boylan, J.M., & Muscatell, K.A. (2020). The pathway from social status to physical health: Taking a closer look at stress as a mediator. *Current Directions in Psychological Science*, 29(2), 147–153. <https://dx.doi.org/10.1177/0963721420901596>
- Daniel, J. (2012). Choosing the size of the sample. In *Sampling essentials: Practical guidelines for making sampling choices* (pp. 236–253). Thousand Oaks, CA: Sage. <https://dx.doi.org/10.4135/9781452272047.n7>
- Diener, E., Wirtz, D., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D., Oishi, S., & Biswas-Diener, R. (2010). New well-being measures: Short scales to assess flourishing and positive and negative feelings. *Social Indicators Research*, 97(2), 143–156. <https://dx.doi.org/10.1007/s11205-009-9493-y>

- Epel, E.S., Crosswell, A.D., Mayer, S.E., Prather, A.A., Slavich, G.M., Puterman, E., & Mendes, W.B. (2018). More than a feeling: A unified view of stress measurement for population science. *Frontiers in Neuroendocrinology*, 49, 146–169. <https://dx.doi.org/10.1016/j.yfrne.2018.03.001>
- Feldman, M.S., Bell, J., & Berger, M.T. (Eds.). (2003). *Gaining access: A practical and theoretical guide for qualitative researchers*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Fogelman, N., & Canli, T. (2019, August 2). Early life stress, physiology, and genetics: A review. *Frontiers in Psychology*. <https://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01668>
- Goldstein, D.S., & McEwen, B. (2002). Allostasis, homeostats, and the nature of stress. *Stress: The International Journal on the Biology of Stress*, 5(1), 55–58. <https://dx.doi.org/10.1080/102538902900012345>
- Hughes, B.M., Steffen, P.R., & Thayer, J.F. (2018). The psychophysiology of stress and adaptation: Models, pathways, and implications. *International Journal of Psychophysiology: Official Journal of the International Organisation of Psychophysiology*, 131, 1–3.
- IBM Corp. Released. (2017). IBM SPSS Statistics for Windows, Version 25.0. Armonk, NY: IBM Corp.
- Kiecolt-Glaser, J.K., Renna, M.E., Shrout, M.R., & Madison, A.A. (2020). Stress reactivity: What pushes us higher, faster, and longer — and why it matters. *Current Directions in Psychological Science*, 29(5), 492–498. <https://dx.doi.org/10.1177/0963721420949521>
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York, NY: Springer.
- Lea, A.J., Waigwa, C., Muhoya, B., Lotukoi, F., Peng, J., Henry, L.P., ... Ayroles, J. F. (2021). *Social gradients in health vary between rural and urban Turkana*. Retrieved from <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2021.07.23.21260771v1>
- Lopez-Roldan, P., & Fachelli, S. (Eds.). (2021). *Towards a comparative analysis of social inequalities between Europe and Latin America*. Cham, Switzerland: Springer. <https://dx.doi.org/10.1007/978-3-030-48442-2>
- McEwen, B.S. (2019). The good side of «stress». *Stress: The International Journal on the Biology of Stress*, 22(5), 524–525. <https://dx.doi.org/10.1080/10253890.2019.1631794>
- McEwen, B.S., & Akil, H. (2020). Revisiting the stress concept: Implications for affective disorders. *Journal of Neuroscience*, 40(1), 12–21. <https://dx.doi.org/10.1523/JNEUROSCI.0733-19.2019>
- McLeod, J.D. (2012). The meanings of stress: Expanding the stress process model. *Society and Mental Health*, 2(3), 172–186. <https://dx.doi.org/10.1177/2156869312452877>
- Miller, G.E., Chen, E., & Parker, K.J. (2011). Psychological stress in childhood and susceptibility to the chronic diseases of aging: Moving toward a model of behavioral and biological mechanisms. *Psychological Bulletin*, 137(6), 959–997. <https://dx.doi.org/10.1037/a0024768>
- Mullainathan, S., & Shafir, E. (2013). *Scarcity: Why having too little means so much*. New York, NY: Times Books.
- Pearlin, L.I. (1989). The sociological study of stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 30(3), 241–256. <https://dx.doi.org/10.2307/2136956>
- Reynolds, J.R., & Turner, R.J. (2008). Major life events: Their personal meaning, resolution, and mental health significance. *Journal of Health and Social Behavior*, 49(2), 223–237. <https://dx.doi.org/10.1177/002214650804900208>
- Schieman, S. (2019). Ordinary lives and the sociological character of stress: How work, family, and status contribute to emotional inequality. *Society and Mental Health*, 9(2), 127–142. <https://dx.doi.org/10.1177/2156869319844805>
- Segerstrom, S.C., & O'Connor, D.B. (2012). Stress, health and illness: Four challenges for the future. *Psychology & Health*, 27(2), 128–140. <https://dx.doi.org/10.1080/08870446.2012.659516>
- Turner, A.I., Smyth, N., Hall, S.J., Torres, S.J., Hussein, M., Jayasinghe, S.U., ... Clow, A.J. (2020). Psychological stress reactivity and future health and disease outcomes: A systematic review of prospective evidence. *Psychoneuroendocrinology*, 114, 104599. <https://dx.doi.org/10.1016/j.psyneuen.2020.104599>

Received 04.09.2021

КАТЕРИНА МАЛЬЦЕВА

Сприйняття стресу: шлях від соціально-економічного статусу до стану здоров'я

Дослідження стресу є важливим напрямом у медичній соціології. Психосоціальний стрес пов'язаний з несприятливими наслідками для фізіологічних систем і може залишати свої відголоски в організмі в довготривалій перспективі. Соціально-економічний статус своєю чергою впливає на ймовірність зіткнення зі стресором і на те, як індивід зможе побороти наслідки цього зіткнення. Існують рясні систематичні докази як щодо впливу стресу на стан здоров'я, так і щодо складних взаємозв'язків між соціально-економічним становищем, стресом і його наслідками для здоров'я. Завдяки серії відкриттів у біомедицинській сфері впродовж останніх десятиліть наше розуміння процесу стресу стало значно більш комплексним, а механізми впливу психосоціального стресу на здоров'я увиразнилися в дослідницькій літературі. Інтеграція цих знахідок із царини біології, генетики й медицини в соціологічні, антропологічні та соціально-епідеміологічні дослідження стресу змінила те, як ця дослідницька ніша в соціальних науках концептуалізує та вимірює стрес, а також те, як розцінюється роль, що її людське суспільство та його структури відіграють у патернах захворюваності, старіння та смертності. Хоча зв'язок між стресом та станом здоров'я вивчений добре, порівняно мало уваги приділяється питанню сукупності взаємозв'язків між соціально-економічним статусом, процесом стресу та його наслідками для здоров'я. Кількісне дослідження, проведене авторкою в Києві (n = 902) протягом 2020–2021 років на основі онлайн-анкетування, розглядало зв'язки між соціально-економічним статусом та стресом у контексті наслідків для здоров'я. Зокрема, збиралися дані для перевірки таких гіпотез: а) стрес чинить вплив на суб'єктивну оцінку здоров'я та самопочуття індивіда; б) соціально-економічний статус індивіда теж впливає на суб'єктивну оцінку його/її здоров'я та самопочуття; в) у індивідів з нижчим соціально-економічним статусом поточний рівень стресу (згідно з їхніми оцінками) вищий; г) індивіди, які в дитинстві мали нижчий соціально-економічний статус, у момент збирання даних під час пандемії коронавірусу характеризуються вищим рівнем сприйняття стресу, ніж ті, чий соціально-економічний статус у дитинстві був вищим; д) наявність хронічних захворювань у дорослому віці посилює вплив стресу.

Ключові слова: стрес, соціально-економічний статус, суб'єктивне здоров'я, наслідки для здоров'я, причинні механізми, кількісні методи

ЕКАТЕРИНА МАЛЬЦЕВА

Восприятие стресса: путь от социально-экономического статуса к состоянию здоровья

Исследование стресса является важным направлением в медицинской социологии. Психосоциальный стресс связан с неблагоприятными последствиями для физиологических систем и может оставлять свои отголоски в организме в долгосрочной перспективе. В свою очередь, социально-экономический статус влияет на вероятность столкновения со стрессором и на то, как индивид сможет побороть последствия этого столкновения. Существуют обширные систематические доказательства как относительно влияния стресса на состояние здоровья, так и касательно сложных взаимосвязей между социально-экономическим положением, стрессом и его последствиями для здоровья. Благодаря серии открытий в биомедицинской сфере в течение последних десятилетий наше понимание процесса стресса стало гораздо более комплексным, а механизмы влияния психосоциального стресса на здоровье более четко отображаются в исследовательской литературе. Интеграция этих новых открытий из области биологии, генетики и медицины в социологические, антропологические и социально-эпидемиологические исследования стресса изменила то, как эта исследовательская ниша концеп-

туализирует и измеряет стресс, а также то, как расценивается роль, которую человеческое общество и его структуры играют в паттернах заболеваемости, старения и смертности. Хотя связь между стрессом и состоянием здоровья изучена хорошо, сравнительно мало внимания уделяется вопросу совокупности связей между социально-экономическим статусом, процессом стресса и его последствиями для здоровья. Количественное исследование, проведенное автором в Киеве ($n = 902$) в течение 2020–2021 годов на основе онлайн-анкетирования, рассматривало связи между социально-экономическим статусом и стрессом в контексте последствий для здоровья. Собирались, в частности, данные для проверки следующих гипотез: а) стресс оказывает влияние на субъективную оценку здоровья и самочувствия индивида; б) социально-экономический статус индивида тоже влияет на субъективную оценку его/ее здоровья и самочувствия; в) у индивидов с более низким социально-экономическим статусом текущий уровень стресса (согласно их оценкам) более высокий; г) для индивидов, у которых в детстве был более низкий социально-экономический статус, в момент сбора данных во время пандемии коронавируса характерен более высокий уровень восприятия стресса по сравнению с теми, чей социально-экономический статус в детстве был выше; д) наличие хронических заболеваний во взрослом возрасте усиливает влияние стресса.

Ключевые слова: стресс, социально-экономический статус, субъективное здоровье, последствия для здоровья, причинные механизмы, количественные методы

KATERYNA MALTSEVA

Stress perception: A pathway from socio-economic status to health

Stress research is an important area in medical sociology. Psychosocial stress accounts for negative health outcomes across various physiological systems and can have far-reaching consequences for the organism's health. Socio-economic status, in its turn, influences the likelihood of stress exposure and how its consequences will be addressed. All in all, there is ample systematic evidence in support of complex associations between socio-economic status, stress and health outcomes. Following a series of discoveries in the biomedical sphere, our understanding of stress became considerably more complex, and the causal mechanisms of this process have become more prominent in research literature over the last few decades. Integration of this new data from biology, genetics and medicine into sociological, anthropological and socio-epidemiological research of stress has changed not only how this research niche conceptualizes and measures stress but also how the role that the society and social structures play in patterned distribution of disease, aging and mortality is understood. Although the link between stress and health is well studied, the mechanisms linking socio-economic status, the stress process and health outcomes have received rather less attention. An online quantitative study ($n = 902$) carried out in Kyiv during 2020–2021 focused on the question of the SES–stress link in the context of health outcomes. Specifically, the study tested the following propositions: (a) stress affects self-rated health and wellness of individuals; (b) current SES affects individual self-rated health and wellness; (c) individuals from low SES categories face higher current perceived stress levels compared to individuals from higher SES categories; (d) individuals who report having low SES in childhood have higher perceived stress levels during the COVID-19 pandemic compared to their counterparts whose familial socio-economic status was higher when they were children; and (e) having chronic conditions exacerbates individual stress levels.

Keywords: stress, socio-economic status, self-rated health, health outcomes, causal mechanisms, quantitative methods

SOCIOGRAPHY

KIRIL SHARAPOV,

PhD in Politics, University of Glasgow; Associate Professor at the School of Applied Sciences, Edinburgh Napier University (Sighthill Campus, Sighthill Court, Edinburgh, EH11 4BN, the United Kingdom)

k.sharapov@napier.ac.uk

<https://orcid.org/0000-0002-5781-2953>

DAVID ANDERSON,

Research Assistant at the School of Applied Sciences, Edinburgh Napier University (Sighthill Campus, Sighthill Court, Edinburgh, EH11 4BN, the United Kingdom)

D.Anderson3@napier.ac.uk

<https://orcid.org/0000-0003-0963-9874>

OLGA BUROVA,

Candidate of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of Sociopolitical Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12 Shovkovychna St., room 317, Kyiv, 01021)

burova_olga@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-4149-8859>

VIKTORIA NAZARENKO,

Secretary-General of the National Assembly of People with Disabilities of Ukraine (8/5A Reitarska St., room 110, Kyiv, 01030)

office-naiu@ukr.net

OLENA POLISHCHUK,

Department employee at the National Assembly of People with Disabilities of Ukraine (8/5A Reitarska St., room 110, Kyiv, 01030)

office-naiu@ukr.net

The impact of the COVID-19 pandemic on people with disabilities in Ukraine: Perspectives of the organisations of persons with disabilities

The project is financed by the Arts and Humanities Research Council (AHRC), on behalf of UK Research and Innovation, working in partnership with the UN Partnership to Promote the Rights of Persons with Disabilities Multi Partner Trust Fund (UNPRPD MPTF).

Цитування: Sharapov, K., Anderson, D., Burova, O., Nazarenko, V., Polishchuk, O. (2022). The impact of the COVID-19 pandemic on people with disabilities in Ukraine: Perspectives of the organisations of persons with disabilities. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 177–186.

This project is funded via the UKRI/AHRC GCRF¹ urgency grants scheme, project reference AH/V013505/1.

Purpose

This research engages with organisations run by people with disabilities in Ukraine (OPDs) in order to document the impact of the pandemic upon the people that they care for — including internally displaced persons (IDPs) with disabilities — and also the impact of the pandemic upon the work of their organisations. It is the first ever participatory community-based research project in Ukraine focusing on disability, being co-designed and co-delivered in partnership with people with disabilities in Ukraine, particularly IDPs.

The research is being delivered in four phases. This working paper covers the results of Phase 1, which focuses on the views and perspectives of OPDs working people with disabilities across Ukraine (excluding the temporarily occupied territories of this country). Phase 2 of the project involves interviews with people with disabilities (including IDPs) from ten regions in Ukraine with the largest numbers of IDPs. Phase 3 relies on a system of written diaries and/or audio/video testimonies self-recorded by internally displaced people with disabilities over a period of eight weeks. Phase 4 consists of qualitative interviews with policymakers at both national and regional levels of governance in Ukraine to explore their perspectives on key messages emerging from this research.

Methodology

The research presented here is based upon an organisational survey of OPDs working with people with disabilities in Ukraine. The survey was co-designed with the National Assembly of People with Disabilities of Ukraine, an umbrella organisation for 126 organisations operating at local, regional and national levels throughout Ukraine. These organisations care for a diverse range of people with disabilities including those who have long-term physical, mental, intellectual or sensory impairments.

150 non-governmental organisations were invited to participate in the survey, which was hosted online via the Qualtrics platform. 108 responses were received, comprised of both closed and open-ended questions. The closed questions were used to produce a set of quantitative data, while the open-ended questions allowed respondents to describe in their own words the impact of the pandemic upon their organisation's work and the people that they care for. A descriptive analysis of the quantitative

1 UK Research and Innovation (UKRI) is the national funding agency investing in science and research in the UK. The Global Challenges Research Fund (GCRF) supports cutting-edge research to address challenges faced by developing countries. AHRC funds outstanding original research across the whole range of the arts and humanities. For further details visit the UKRI website (<https://www.ukri.org>).

data was performed using SPSS while the qualitative data were coded and analysed using an inductive thematic analysis through NVIVO¹.

Results

The survey responses describe the impact of the coronavirus pandemic upon people with disabilities in Ukraine and the organisations which care for these people. These two broad themes are summarised separately below.

The impact of the pandemic on people with disabilities in Ukraine. A key theme which emerged as an outcome of the organisational survey analysis was *the inaccessibility of healthcare*. Respondents mentioned a general deterioration in the health of people with disabilities due to long-term effects of COVID-19, chronic conditions becoming aggravated through interrupted access to healthcare and a significant impact on psychological well-being. Access to healthcare was affected by the repurposing of healthcare facilities into COVID-19 wards or difficulties in reaching services during extended lockdowns, particularly for rural populations. The need to make informal payments including «charitable donations» imposed by healthcare providers or, in some cases, the necessity to give bribes to individual healthcare workers, was reported to be commonplace for treatments or medication which should have been free of charge. Concerns were also raised over the growing costs of medication, as well as interruptions to the supply of prescriptions. Respondents also described difficulties obtaining personal protective equipment (PPE) and paying for COVID-19 tests (or poor availability of free testing).

Psychological well-being, mental health and social isolation. Increased social isolation of people with disabilities in Ukraine — linked to limited or fully withdrawn access to the pre-pandemic social and professional support systems — has been another key theme highlighted by our respondents. This included withdrawal or restriction of face-to-face contact with family, friends and carers combined with reduced access to leisure facilities such as parks and recreation areas, which had a particularly negative impact on children with disabilities. Communication became more difficult through problems with accessing digital technologies for online contact, as well as owing to the lack of provisions for people with hearing impairment. Respondents also reported increased levels of stigmatisation of people with disabilities.

In response to the increasing number of COVID-19 cases, in March 2020 the Government of Ukraine introduced a series of restrictions nationwide including the closure of educational facilities, limitations on passenger transportation and mass gatherings, as well as suspension of catering, cultural, shopping and entertainment establishments. These restrictions (although most of them had been lifted by the time of conducting the survey in May–June 2021) had a considerable impact on persons

1 Qualtrics is one of the internationally leading survey software tools; for further details please check <https://www.qualtrics.com/uk/core-xm/survey-software>. SPSS is a software platform which offers advanced statistical analysis; for further details see <https://www.ibm.com/analytics/spss-statistics-software>. NVIVO is a qualitative data analysis software package produced by QSR International; for further details see <https://www.qsrinternational.com/nvivo-qualitative-data-analysis-software/home>

with disabilities who had restricted mobility or relied on public transport or assistance from extended care networks. The impact was more severe on rural inhabitants, as longer distances between shops, hospitals and places of employment made these completely unreachable without access to private transport (e.g. owning a car). This was even more pronounced for those who needed to cross the contact line in the east of the country, where the closure of entry/exit points made it impossible to travel. Even following the resumption of some public transport, reduced timetables and new public health guidelines made it more difficult for people with disabilities to use the service.

Reduced and restricted access to social services, social support and education. The pandemic deepened the poverty experienced by many people with disabilities in Ukraine. Although a small relief payment of UAH 1,000¹ was made available by the government [Ministry of Social Policy of Ukraine, 2020], this was insufficient to meet the needs of most people with disabilities, and financial destitution meant that some individuals and households could not afford to buy basic supplies or pay for utilities and services. According to survey respondents, the worsening financial situation was linked to the ongoing impact of the pandemic through loss of jobs and income, as well as rising prices on food and medicines. Access to social services was complicated through lockdown restrictions and a reduction in the volume/scale of services offered or inability to access informal support networks. Digital poverty, meanwhile, implied that many could not access online portals for government departments or online learning, whereas others found it difficult to access public health information regarding the pandemic due to a lack of accessible formats (e.g. captions and sign language).

Specific barriers and impact of the pandemic on particular groups of persons with disabilities. The challenges faced by people with disabilities are specific to how certain health conditions manifest themselves in interaction with personal and environmental factors. Some survey respondents highlighted the ways in which the pandemic had intensified these difficulties:

- Children with disabilities or households where one or both parents are disabled experienced disproportionate poverty and a lack of services and support tailored to children. Children were susceptible to the impact of social isolation on mental well-being; besides, their development suffered if there were issues accessing online education and support networks.
- Older persons with disabilities had trouble with accessing «technical means of rehabilitation»², obtaining PPE, hygiene items and disinfectants (to minimise exposure to COVID-19). That was combined with heightened difficulty reaching shops, hospitals, social services and places of employment. They were more susceptible to poverty through job losses and were disadvantaged in terms of finding work again. They were also reportedly more likely to suffer from digital poverty which resulted in poor access to online support networks and, subsequently, greater social isolation.

1 1,000 Ukrainian hryvnias amounted to US\$36.96 or £29.88 according to the exchange rate of the National Bank of Ukraine as of 23 April 2020 (<https://tables.finance.ua/ru/currency/official/-/1/2020/04/23>).

2 A state-funded system of access to rehabilitation and assistive technologies in Ukraine.

- People living in rural areas experienced greater difficulty in accessing essential services and online resources.
- People who are blind or partially sighted encountered additional barriers relating to the transfer of education and some social services online, where the problem of inaccessible websites was particularly acute. They also suffered from a lack of accessible information relating to the pandemic, a lack of caregivers and a lack of suitable adaptations within employment centres.
- People who are deaf or have a hearing impairment experienced significantly reduced or withdrawn access to sign language interpreters. There was also a lack of sign language interpretation in television broadcasts, which was critical during public health announcements regarding the pandemic. Face coverings created a further communication barrier for those who rely on lip-reading.
- Internally displaced people with disabilities continued to experience issues with housing, particularly access to housing adjusted to the specific needs of persons with disabilities. Poverty was common, linked to challenges in finding employment and accessing specific social security payments (for IDPs and persons with disabilities). Moreover, these people continued to have problems with accessing healthcare, education and other services. This was often compounded by difficulty in registering as an IDP or a person with a disability in the absence of direct contact with relevant government officials.

IDPs with disabilities also faced a lack of access to social support networks, and those with family or assets located over the contact line were particularly affected by the closure of the entry/exit points during lockdowns.

The impact of the pandemic on the organisations of persons with disabilities in Ukraine. As it was mentioned earlier, the survey generated 108 responses by non-governmental organisations of people with disabilities in Ukraine. At the time of publishing, this is the largest survey to explore the views and perspectives held by representatives of the disability movement and activist community in Ukraine on the impact of the pandemic upon their own organisational activities.

Changes to the mode of working and service delivery. Of the organisations who had a dedicated office space, 40% had switched to hybrid working (online and offline) with 27% moving to fully remote working. Only 23% continued to operate as they had prior to the pandemic. 10% had suspended most of their activities. Almost 90% of respondents indicated that they were struggling to provide their members with some or any of the required IT equipment and internet access for online working. Organisations also noted that the move to online working had resulted in reductions in the volume and quality of services they were able to offer. Some did carry on with face-to-face interactions for the most vulnerable individuals, primarily to deliver humanitarian aid packages, assist with essential travel and provide care for family/pets when members of the household were hospitalised. Most organisations continued their advocacy work throughout the pandemic.

Organisational funding. For many organisations, increasing costs to reorganise their service delivery and to provide additional support for people with disabilities were accompanied by decreased financing and a lack of support and communication with the state authorities. Overall, the analysis of the open-ended comments reveals

a precarious financial situation for many of the organisations, some of which are involved in the direct delivery of essential services to people with disabilities. This precarity was caused by the lack of funding to perform core organisational activities, delayed or withdrawn financing, the lack of knowledge about available funding opportunities, as well as the lack of resources and skills to comply with complex administrative and reporting requirements.

Interaction with public authorities and volunteers. Only 7% of organisations indicated that co-working/partnership with state authorities increased over the pandemic period. The remainder felt that there had been decreased levels of interaction, meaningless communication («tick-box» exercises) or nonconstructive and ineffective cooperation. Organisations also noted that support from volunteers had largely declined for a variety of reasons, including fear of infection, social distancing requirements and thus a lack of face-to-face contact, financial difficulties encountered by volunteers, as well as a general loss of motivation because everyday life became harder for everyone.

Positive organisational developments over the pandemic period. A small number of organisations indicated that there had been positive developments during the pandemic, namely developing new partnerships and co-working with organisations. They also mentioned beneficial outcomes from online working such as reduced barriers to access in the case of physical impairments and more opportunities for contact with service users and working partners. However, for those with sensory or intellectual impairments online working introduced further challenges and the need for urgent adaptations.

Decisions which authorities could have taken but failed to take in order to mitigate the impact of the pandemic on people with disabilities. The public authorities' response throughout the pandemic was criticised by organisations across several areas:

- failing to ensure accessibility and availability of social services for people with disabilities, particularly a lack of humanitarian support packages (food, essential items, etc.), carer support, education, employment and public transport;
- failing to ensure adequate access to essential healthcare services for people with disabilities. A lack of barrier-free access to hospitals and healthcare facilities was compounded by a failure to guarantee free healthcare, with the need to pay bribes (or mandatory «charitable» contributions to the hospital) being commonplace;
- failing to ensure access to public health information regarding the pandemic for people with disabilities, particularly those with sensory and intellectual impairments;
- failing to provide financial support to the most vulnerable and to community-based organisations;
- failing to meaningfully engage and consult with people with disabilities and OPDs.

Support required from state authorities, donors and partners. The most pressing concern for the organisations surveyed was a lack of financial support from both donors and the government, followed by concerns about organisational stagnation and low levels of engagement from external donors and internal members. Organisations were also worried about staff burnout and the lack of government oversight around the implementation of key reforms decentralising health services.

Summary of recommendations

The findings of this research were presented to disability experts and activists who were asked to comment and prepare a set of recommendations. This is a summary of the 11 recommendations formulated as an outcome of this process. A full version of these recommendations is presented at the end of the full report, which is released separately.

The research presented in this report demonstrates how political and economic responses to the pandemic have both magnified and amplified the intersecting inequalities of gender, age, socio-economic status and location for people with disabilities in Ukraine. It is essential that public authorities in Ukraine at all levels of governance recognise and support the organisations of people with disabilities (OPDs) as key actors in ensuring and protecting the rights of the persons they are taking care of.

1. OPDs must be recognised as key stakeholders in planning for and sustaining the continuity of basic life support services in the event of any future public health or other emergencies. The Government and the Parliament of Ukraine should ensure that OPDs' unique functions and roles are recognised at the legislative level. The Government of Ukraine should establish clear criteria for registering OPDs and ought to maintain an up-to-date register of all OPDs in Ukraine. All decision-making bodies must systematically and openly approach, consult and involve, in a meaningful and timely manner, OPDs at all levels of governance in Ukraine.
2. The Government of Ukraine should continue supporting the organisational activities of OPDs. Some immediate measures to ensure the continuity of OPDs in the current environment may include (a) enabling OPDs to lease state or communal property without holding an auction; (b) enabling OPDs to receive subsidies when leasing state or communal property; and (c) providing needs-based grant assistance towards electricity, water/sewer rates and other utility payments for registered OPDs.
3. The Government of Ukraine should allocate dedicated funding to support day-to-day organisational activities of OPDs. International donors should prioritise organisations «of» persons with disabilities over organisations «for» persons with disabilities and ought to allocate funding to cover organisational costs in addition to supporting short-term events or projects.
4. The Government of Ukraine, in close cooperation with OPDs, should develop a rapid response protocol to set up a mechanism for rapid translation, interpretation and dissemination of time-critical information in the event of current or any future public health or other emergencies. Public authorities in Ukraine must ensure that all information is available in accessible digital formats and, when required, through the provision of sign language interpreters, Easy Read texts and plain language, Braille and tactile communication.
5. All public authorities in Ukraine must ensure that all electronic resources designed to facilitate the process of local democracy or «open government» are fully accessible, including website interfaces.

6. The Government of Ukraine should allocate dedicated funding and support to enterprises established by OPDs, including tax exemptions and preferential government (or public) procurement.
7. The Government of Ukraine must work with public authorities at all levels of governance to ensure that sufficient funding is allocated to deliver social services (of adequate quality and quantity) to people with disabilities. OPDs should be actively involved in the process of continuous monitoring of the quality of the social service delivery. The Government, in close cooperation with OPDs, ought to develop a rapid response protocol to ensure the continuity of social service delivery in the event of any future public health or other emergencies.
8. The Government of Ukraine should provide further opportunities to develop competencies, knowledge and skills among OPDs (and their representatives) on the rights-based approach to disability.
9. The Government of Ukraine should ensure that OPDs are supported in their efforts to overcome any digital divides, including access to suitable devices and internet connection, as well as digital literacy.
10. The Government of Ukraine should require all public authorities to develop (in cooperation with OPDs) context-specific mechanisms to involve OPDs in the decision-making, implementation and evaluation process; furthermore, to give due consideration and priority to the opinions and views of OPDs when addressing issues directly related to persons with disabilities.
11. The Government of Ukraine should consider adopting a range of specific measures to encourage civic participation, engagement and awareness among local communities in order to facilitate support and partnership between OPDs, volunteers, donors, as well as other stakeholders.

References

Ministry of Social Policy of Ukraine (2020, April 14). *Who will receive a one-off relief payment of UAH 1,000*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.msp.gov.ua/news/18521.html> [Міністерство соціальної політики України 2020]

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (2021, July 19). *A/76/146: Report on the rights of persons with disabilities in the context of armed conflict*. Retrieved from: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/a76146-report-rights-persons-disabilities-context-armed-conflict>

United Nations Department of Economic and Social Affairs (2007, January 24). *Convention on the rights of persons with disabilities [A/RES/61/106]*. Retrieved from <https://www.un.org/development/desa/disabilities/resources/general-assembly/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-ares61106.html>

United Nations Security Council (2019, June 20). *Resolution on the protection of persons with disabilities in armed conflict [S/RES/2475]*. Retrieved from <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N19/186/60/PDF/N1918660.pdf>

Received 24.05.2022

КИРИЛО ШАРАПОВ, ДЕВІД АНДЕРСОН, ОЛЬГА БУРОВА, ВИКТОРІЯ НАЗАРЕНКО, ОЛЕНА ПОЛІЩУК

Вплив пандемії COVID-19 на людей з інвалідністю в Україні: з погляду організацій осіб з інвалідністю

Згідно з даними Національної соціальної служби та Пенсійного фонду, в Україні станом на початок 2021 року було зареєстровано щонайменше 2 724 100 осіб з інвалідністю. Утім, фактичні цифри можуть бути вищими через брак достовірної докладної статистики. Пандемія коронавірусу загострила проблеми, пов'язані з недостатньою реакцією органів державної влади України щодо соціально-економічного самопочуття людей з інвалідністю. За інформацією Міністерства охорони здоров'я, станом на 1 січня 2022 року в Україні було діагностовано коронавірусну хворобу у 3 672 675 осіб, офіційно зафіксовано 96 089 смертей. Ці цифри теж можуть бути неточними. Реальні загальні показники можуть виявитися значно вищими, а дані про інфікування COVID-19 з розбивкою за видом інвалідності не збиралися взагалі. На Сході України, що постраждав від збройного конфлікту, та для людей, які зазнали внутрішнього переміщення внаслідок воєнних дій, ситуація на момент опитування була ще складнішою. Особливо це стосувалося людей з обмеженими можливостями, для яких переміщення тільки посилює наявні проблеми. Згідно з даними Міністерства соціальної політики, станом на 6 липня 2021 року в Україні було зареєстровано 1 473 650 внутрішньо переміщених осіб (ВПО), зокрема 51 586 людей з інвалідністю. Пандемія коронавірусу істотно вплинула на доступ цих груп людей до медичних і соціальних послуг, погіршила їхню житлову ситуацію та поглибила бідність. Локдаун також призвів до закриття пунктів в'їзду/виїзду між районами країни, контрольованими українським урядом і сепаратистами, що значно обмежило мобільність місцевого населення. Наразі виконано мало досліджень (як кількісних, так і якісних), що могли би дати всебічний огляд проблем, з якими стикаються люди з інвалідністю в Україні, — зокрема ті, що живуть у ситуації тривалого переміщення. Також бракує досліджень та інформації стосовно впливу COVID-19 на ці групи населення та відповідної реакції держави на місцевому й регіональному рівнях. Подане в цій статті опитування покликане певною мірою заповнити цю прогалину.

Ключові слова: COVID-19, інвалідність, внутрішнє переміщення, права людини, організації людей з інвалідністю, нерівність, дискримінація, доступність

КИРИЛЛ ШАРАПОВ, ДЭВИД АНДЕРСОН, ОЛЬГА БУРОВА, ВИКТОРИЯ НАЗАРЕНКО, ЕЛЕНА ПОЛИЩУК

Воздействие пандемии COVID-19 на людей с инвалидностью в Украине: с точки зрения организаций лиц с инвалидностью

Согласно данным Национальной социальной службы и Пенсионного фонда, в Украине по состоянию на начало 2021 года было зарегистрировано по меньшей мере 2 724 100 лиц с инвалидностью. Впрочем, фактические цифры могут быть выше ввиду отсутствия достоверной подробной статистики. Пандемия коронавируса обострила проблемы, связанные с недостаточной реакцией органов государственной власти Украины относительно социально-экономического положения людей с инвалидностью. Согласно информации Министерства здравоохранения, по состоянию на 1 января 2022 года в Украине коронавирусная болезнь была диагностирована у 3 672 675 лиц, официально зафиксировано 96 089 смертей. Эти цифры тоже могут быть неточными. Реальные общие показатели могут оказаться значительно выше, а данные об инфицировании COVID-19 с разбивкой по виду инвалидности не собирались вообще. На Востоке Украины, который пострадал от вооруженного конфликта, и для людей, которые подверглись внутреннему перемещению вследствие военных действий, ситуация на момент опроса была еще сложнее. Особенно это касалось людей с ограниченными возможно-

стями, для которых перемещение только усиливает существующие проблемы. Согласно данным Министерства социальной политики, по состоянию на 6 июля 2021 года в Украине было зарегистрировано 1 473 650 внутренне перемещенных лиц (ВПЛ), в частности, 51 586 людей с инвалидностью. Пандемия коронавируса существенно повлияла на доступ этих групп людей к медицинским и социальным услугам, ухудшила их жилищную ситуацию и углубила бедность. Локдаун также привел к закрытию пунктов въезда/выезда между районами страны, контролируемые украинским правительством и сепаратистами, что значительно ограничило мобильность местного населения. Пока выполнено мало исследований (как количественных, так и качественных), способных дать всесторонний обзор проблем, с которыми сталкиваются люди с инвалидностью в Украине, — в частности, те, которые находятся в ситуации длительного перемещения. Также не хватает исследований информации касательно влияния COVID-19 на эти группы населения и соответствующей реакции государства на местном и региональном уровнях. Представленный в этой статье опрос призван в какой-то мере восполнить этот пробел.

Ключевые слова: COVID-19, инвалидность, внутреннее перемещение, права человека, организации людей с инвалидностью, неравенство, дискриминация, доступность

KIRIL SHARAPOV, DAVID ANDERSON, OLGA BUROVA, VIKTORIA NAZARENKO, OLENA POLISHCHUK

The impact of the COVID-19 pandemic on people with disabilities in Ukraine: Perspectives of the organisations of persons with disabilities

According to the data from the National Social Service and Pension Fund, Ukraine has at least 2,724,100 persons registered as having a disability, with actual figures likely to be higher due to the lack of reliable and detailed statistics. The coronavirus pandemic has exacerbated existing problems with inadequate response by public authorities in Ukraine relating to the social and economic well-being of people with disabilities. According to the data published by the Ministry of Health, 3,672,675 people in Ukraine had been diagnosed with COVID-19 by 1 January 2022, and 96,089 deaths had been officially recorded. These figures are likely to be inaccurate either, with real totals much higher, while no data has been collected on COVID-19 infections disaggregated by disability. At the time of the survey, the situation was even more difficult in the conflict-affected east of Ukraine and for people who had been internally displaced by the conflict. This is particularly true for people with disabilities, where displacement exacerbates existing challenges. As of July 2021, there were 1,473,650 internally displaced persons (IDPs) registered in Ukraine, including 51,586 persons with disabilities. These are figures provided by the Ministry of Social Policy. The coronavirus pandemic has affected access to health and social services, worsened existing issues with a lack of adequate housing for conflict-affected populations (especially IDPs) and deepened poverty. Lockdown also resulted in the closure of entry/exit points between government-controlled and separatist-held areas of the country, severely curtailing the mobility of local populations. So far, little research, either quantitative or qualitative, has done to provide a comprehensive overview of the challenges faced by people with disabilities in Ukraine, especially those living in a situation of protracted displacement. There is also a lack of research and information regarding the impact that COVID-19 has had upon these populations, as well as the inadequate state response at local and national levels. The survey presented here is supposed to fill somewhat this gap.

Keywords: COVID-19, disability, internal displacement, human rights, organisations of people with disabilities, inequality, discrimination, accessibility

ДИСКУСІЇ

Круглий стіл «Освіта: царина для соціологічних досліджень та запорука виживання суспільства в надзвичайних умовах»

18 квітня 2022 року в Інституті соціології Національної академії наук України відбувся круглий стіл «Освіта: царина для соціологічних досліджень та запорука виживання суспільства в надзвичайних умовах». Співorganizаторами заходу виступили факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Національна освітня платформа «Всеосвіта». Обговорювалися такі питання: історія освіти як соціального інституту, особливості соціологічних досліджень у цій сфері, освіта й професійне самовизначення, національно-патріотичне виховання учнівської та студентської молоді, самоосвіта й підвищення кваліфікації, агентність здобувачів освіти та її чинники, освітня нерівність, можливості й виклики дистанційного навчання, інклюзивна освіта та ін. Окрему увагу було приділено проблемам функціонування освітнього процесу в українських школах під час російсько-української війни. Пропонуємо увазі читачів вибрані виступи учасників круглого столу.

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО (модератор),

магістр психології, провідний соціолог відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OL'HA MAKSYMENKO (moderator),

MA in Psychology, Leading Sociologist at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12 Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

olga.maksimenko.65@gmail.com

https://orcid.org/0000-0003-2804-2790

Вступне слово

Шановні колеги та любі читачі часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг»! Матеріал, який ви зараз переглядаєте, є, власне, своєрідним «знімком» із засідання круглого столу, присвяченого питанням освіти та соціологічним дослідженням у цій надзвичайно важливій для суспільного життя царині. 18 квітня цього року Інститут соціології Національної академії наук України, факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Національна освітня платформа «Всеосвіта» радо вітали учасників і гостей заходу, висловлюючи щире вдячність тим, хто виявив інтерес і долучився до роботи нашого круглого столу в ці непрості часи.

Круглий стіл під назвою «Освіта як царина соціологічних досліджень» мав відбутися 12 березня цього року. Драматичні події, що сталися в житті нашої країни,

Цитування: Круглий стіл «Освіта: царина для соціологічних досліджень та запорука виживання суспільства в надзвичайних умовах» (2022). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 187–212.

змусили нас підкоригувати свої плани. Захід було відтерміновано, назву — теж дещо змінено. Адже ми не лише ділилися результатами наших спостережень і досліджень у сфері освіти, а й говорили про тих, хто забезпечує освітній процес в умовах війни, розв'язаної проти нашого народу. Ми розповідали про вчителів, які продовжували вести уроки, навіть перебуваючи в бомбосховищі, про викладачів, які надихали студентів своїм ентузіазмом, про вихователів закладів дошкільної освіти, які залишалися зі своїми дітьми в ці скрутні часи. Ми згадали і про тих, хто надає незамінну правову, методичну та психологічну підтримку освітянам, учням та їхнім батькам.

Як щойно зауважено, одним зі співorganizatorів нашого заходу був факультет соціології КНУ імені Тараса Шевченка. Ірина Чудовська, доцентка кафедри галузевої соціології, допомогла скласти перелік питань для обговорення та запропонувала технічну підтримку, оскільки спершу круглий стіл було вирішено провести у змішаному режимі. Але настало 24 лютого... Ми перенесли дату заходу та обмежилися онлайн-форматом. Однак, судячи з відгуків учасників і гостей круглого столу, а також тих, хто переглядав відеозапис цієї події, нам вдалося зробити її цікавою та корисною¹.

Іншим співorganizatorом круглого столу була Національна освітня платформа «Всеосвіта» — компанія, яка вже чотири роки успішно працює на освітньому ринку України, створюючи, зокрема, якісні методичні розробки та інструменти для дистанційного навчання. Засновниця та креативна директорка «Всеосвіти» Леся Литвиненко власноруч розробила для кожного учасника круглого столу сертифікат, який вони отримали електронною поштою.

Головний редактор часопису Віктор Степаненко підтримував наш захід і словом, і ділом, уселяв у нас непереборний оптимізм тоді, коли життя на наших очах розколювалося на «до» й «після».

Ми безмежно вдячні цим чуйним і самовідданим людям. Ми також вдячні всім учасникам — як тим, хто надіслав тези своїх доповідей для публікації, так і тим, хто зміг виступити лише усно або надав свою презентацію для ознайомлення. Повністю матеріали круглого столу будуть опубліковані у збірці.

Ми непохитно віримо в нашу перемогу, в те, що наша освіта й наука будуть сильними та конкурентноспроможними, а наше суспільство — мужнім і згуртованим! Дякуємо за увагу!

Тези доповідей учасників круглого столу

ВІКТОРІЯ СМАКОТА,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

Освітні устремління та досягнення українських громадян

Якість розвитку сучасного суспільства значною (або навіть переважною) мірою залежить від рівня освіти людей, які в ньому живуть.

У ХХІ столітті освіту визнають безумовним соціальним благом. Реалізація державної політики в цій сфері має спиратися на два принципи: рівність мож-

¹ За технічну допомогу під час заходу варто подякувати Михайлові Савченку, аспіранту Інституту соціології.

ливостей (доступність освіти будь-якого рівня для всіх членів суспільства) та інклюзивність (обов'язкове залучення представників усіх соціальних груп до якісної освіти певного рівня).

Надзвичайна важливість права на освіту, за визначенням Організації Об'єднаних Націй, зумовлена ще й тим, що воно надає людині доступ до цілої низки інших соціальних прав — зокрема, права на одержання інформації, на гідну працю, на дотримання громадянських свобод та участь у політичному житті.

Масове здобуття якісної освіти — це частина більшості з 17 Цілей сталого розвитку, які було ухвалено на Саміті ООН в Нью-Йорку 2015 року і які охоплюють усі царини життя людини (від боротьби з бідністю, голодом і нерівністю до правосуддя, охорони здоров'я та захисту природи)¹.

Як свідчать багаторічні глобальні дослідження ООН, помітного прогресу у справі викорінення бідності, економічної та гендерної нерівності, а також поширення здорового способу життя вдалося досягти за останні двадцять років передусім завдяки поширенню безкоштовної державної освіти. З огляду на це Рада ООН з прав людини закликала уряди всіх держав забезпечувати безкоштовну публічну, а не комерційну освіту та дотримуватися принципу, згідно з яким освіта є правом, а не ринковим товаром.

Глобальна проблема доступності освіти обговорюватиметься на Саміті ООН з перебудови системи освіти (*Transforming Education Summit*), який заплановано провести у вересні 2022 року. За словами Генерального секретаря ООН Антоніу Гутеріша, ще до пандемії COVID-19 понад 260 млн дітей у світі не відвідували школу, а половина всіх 10-річних дітей у країнах, що розвиваються, не могли прочитати навіть просте речення. Пандемія значно погіршила цю ситуацію, оскільки основною вимогою альтернативного (дистанційного) навчання була наявність відповідної матеріально-технічної бази (комп'ютера, швидкісного інтернету тощо) вдома у кожного учня або студента, що створило нездоланну перешкоду для малозабезпечених верств населення. Цей приклад наочно продемонстрував, наскільки недоступною для дітей із бідних родин може бути навіть загальна обов'язкова державна освіта.

Про соціальні наслідки існування фінансових бар'єрів у гуманітарній сфері йшлося в нещодавньому листі Глобальної ініціативи за економічні, соціальні та культурні права до Всесвітнього банку та його донорів. На думку авторів листа, чим більше ми втрачаємо контроль над нашими основними послугами, недофінансованими та приватизованими (тоді як найбагатші верстви суспільства організують паралельну систему охорони здоров'я та освіти), тим більше середній і робітничий класи втрачають довіру до держави². У світлі нещодав-

1 Организация Объединенных Наций. Новости ООН: глобальный взгляд, человеческие судьбы. (2022, 10 февраля). Глава ООН: выполнение Целей устойчивого развития под угрозой — «нельзя терять ни минуты». Получено с: <https://news.un.org/ru/story/2022/02/1418112>

2 The Global Initiative For Economic, Social and Cultural Rights. (2019, October 16). *Open letter to the World Bank and its donors*. Retrieved from: <https://www.gi-escr.org/latest-news/open-letter-to-the-world-bank-and-its-donors>

ніх подій, пов'язаних з пандемією коронавірусу та протестами «антивакцинонів», наведено висловлювання звучить особливо актуально.

Отже, доступна якісна освіта в сучасному суспільстві набуває виняткової соціальної цінності й відіграє ключову роль як для окремої людини, так і для країни загалом.

Що стосується українського суспільства, то впродовж трьох десятиліть ми спостерігаємо як номінальне підвищення рівня освіти населення, так і стійке прагнення молоді до здобуття вищої освіти (ВО), а також дедалі більше схвалення такої стратегії з боку старших поколінь. Це означає, що навчання у вищій поступово стає соціальною нормою в громадській думці.

Таблиця 1

Рівень освіти населення України в 1995–2021 роках, %

Пункт шкали	Освітній рівень респондента	Рік проведення опитування							
		1995	2000	2005	2010	2015	2017	2019	2021
1	Початкова або неповна середня освіта	35,2	36,2	34,7	25,4	4,1	4,8	3,1	1,8
2	Середня загальна освіта	32,7	33,6	33,4	38,3	13,9	15,6	13,7	10,6
3	Середня спеціальна освіта (технікум, училище, коледж)	20,6	19,6	20,7	22,5	43,0	41,8	39,6	49,3
4	Неповна вища ^а / перший ступінь вищої освіти (бакалавр) ^б	1,6	1,3	2,4	2,1	6,3	6,1	8,3	9,1
5	Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, науковий ступінь)	9,7	9,2	8,8	11,7	32,6	31,6	35,3	29,2
Середній бал^в		2,2	2,1	2,2	2,4	3,5	3,4	3,6	3,5

^а В опитуваннях 1995 та 2000 років.

^б В опитуваннях 2005–2021 років.

^в Середній бал обчислювався за шкалою з п'яти пунктів, де одиниця відповідала найнижчому рівневі освіти, п'ятірка — найвищому.

Джерело: масиви даних опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» за відповідні роки.

Як демонструють дані загальнонаціонального моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України «Українське суспільство», кількість респондентів з високим рівнем освіти незмінно зростає, натомість із низьким — зменшується (табл. 1). Безперечно, певну роль тут відіграє демографічний чинник — рівень освіти молоді в сучасному суспільстві завжди вищий, ніж у старших поколінь. Однак і загалом вектор зростання числа фахівців з ВО в українському суспільстві доволі стабільний.

Ця тенденція підтверджується й тоді, коли порівнюють покоління: в різні роки (2003-го та 2021-го) респондентам ставили запитання про рівень освіти батьків. Як видно з таблиці 2, за неповні двадцять років освітній рівень батьків респондентів відчутно зріс. Особливо це стосується матері, чий середній бал освіти 2003 року умовно відповідав рівневі повної загальної середньої — неповної середньої освіти, а в 2021-му — рівню середньої спеціальної — повної загальної середньої (та впритул наблизився до рівня освіти батька). Отже, мож-

на констатувати досягнення певної гендерно-освітньої рівності серед старших поколінь українських громадян.

Таблиця 2

Рівень освіти батьків респондентів у 2003 і 2021 роках, %

Питання до респондента		Рік проведення опитування			
		2003		2021	
“Яку найвищу освіту здобув(-ла) Ваш(-а)...”		батько	мати	батько	мати
Пункт шкали	Варіанти відповіді				
1	Повна вища	10,9	9,5	12,8	15,7
2	Неповна вища	1,7	1,4	3,6	3,1
3	Середня спеціальна (технікум, професійно-технічне училище)	21,8	23,1	38,8	35,9
4	Повна загальна середня	12,7	15,0	21,7	23,3
5	Неповна середня	20,8	19,3	9,4	9,9
6	Початкова загальна	17,4	19,8	5,3	5,7
7	Не має початкової освіти	7,3	10,5	1,2	1,4
Не відповіли ^а / важко відповісти ^б		7,4	1,3	7,0	4,7
Середній бал^с		3,9	4,3	3,1	3,2

^а 2003 рік.

^б 2021 рік.

^с Середній бал обчислювався за шкалою з семи пунктів, де одиниця відповідає найвищому рівневі освіти («повна вища»), а сімка — найнижчому («не має початкової освіти»). Тобто застосовувалася «перевернута» шкала.

Джерело: масиви даних опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» за відповідні роки.

Ба більше, аналізуючи дані щодо загальних освітніх досягнень в Україні за 2021 рік, можна помітити, що високий рівень освіти поширеніший серед сучасних українських жінок (31,7% яких мають ВО), ніж серед чоловіків (26,2% відповідно).

Приблизно за той же період, тобто впродовж 2003–2021 років, відчутно покращилися оцінки респондентів щодо можливості надання повноцінної освіти своїм дітям. Практично вдвічі — з 67,3% до 34,6% — зменшилася кількість респондентів, які заявили про брак такої можливості. Це, безперечно, позитивні зміни. Водночас досить невелика (хоч і максимальна за вказаний період) кількість респондентів (трохи більш як одна п'ята) вважають, що такої можливості їм вистачає. Очевидним є зростання числа опитаних, які вагаються з відповіддю, а також тих, кого це питання не цікавить. Тобто зміщення кількості респондентів, незадоволених освітніми можливостями для своїх дітей, відбувається лише частково в позитивний бік «задоволених»; деяка частина з них переходять до «невизначеності» оцінки (табл. 3).

Думка про обов'язкове здобуття людиною вищої освіти превалює в українському суспільстві. Особливо бажаною вища освіта є для дітей чи онуків респондентів: 2021 року близько половини опитаних вважали її обов'язковою для

себе і майже три чверті — для своїх дітей чи онуків. Хоча ці цифри виявилися трохи нижчими, ніж 2008 року, вони дають підстави прогнозувати високий соціальний попит на здобуття ВО в найближчій перспективі (табл. 4).

Таблиця 3

**Оцінювання респондентами можливості дати своїм дітям повноцінну освіту
у 2002–2021 роках, %**

Питання до респондента	Рік проведення опитування							
	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2021
“Чого з наведеного Вам не вистачає?” — “Можливості дати дітям повноцінну освіту”								
<i>Варіанти відповіді</i>								
Не вистачає	67,3	59,8	52,2	47,2	51,9	55,1	50,8	34,6
Важко сказати, вистачає чи ні	17,5	19,0	23,2	23,8	21,3	24,1	24,5	24,4
Вистачає	6,2	8,9	11,6	15,6	11,2	8,8	12,7	21,6
Не цікавить	8,4	12,2	12,6	13,0	15,3	11,7	11,7	18,8

Джерело: масиви даних опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» за відповідні роки.

Таблиця 4

**Оцінювання респондентами обов’язковості здобуття вищої освіти
у 2008 і 2021 роках, %**

Питання до респондента	Рік проведення опитування			
	2008		2021	
	Вами особисто?	Вашими дітьми чи онуками?	Вами особисто?	Вашими дітьми чи онуками?
“Чи вважаєте (вважали) Ви обов’язковим здобуття вищої освіти...”				
<i>Варіанти відповіді</i>				
Так	50,5	81,8	47,6	71,7
Ні	35,8	4,2	40,1	13,3
Важко відповісти	13,4	13,0	11,8	14,2
Не відповіли	0,3	1,0	0,5	0,8

Джерело: масиви даних опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» за відповідні роки.

Стосовно доступності ВО респонденти демонструють суперечливі оцінки. Загалом як у 2008-му, так і у 2021 році така освіта, на думку більшості громадян, є радше доступною, ніж недоступною. Однак доволі істотним є відсоток тих, хто не визначився зі своєю думкою з цього питання.

Крім того, 2008 року оцінка доступності ВО «для себе» (на момент опитування або в минулому) приблизно збігалася з попитом: 50,5% опитаних вважали для себе обов’язковим здобуття ВО, а 48,0% розцінювали її як «цілком» і «радіше» доступну.

Щодо здобуття ВО дітьми або онуками думки респондентів були менш оптимістичними: обов’язковою вищу освіту для них вважали 81,8% опитаних, тоді як доступною («цілком» і «радіше») — лише 41,9%, тобто вдвічі менше.

У 2021 році про обов'язковість вищої освіти «для себе» говорили 47,6% опитаних, а впевнених в її доступності було навіть більше — 56,6%. 71,7% громадян на момент опитування поділяли думку, що здобуття ВО їхніми дітьми (чи онуками) є обов'язковим, проте доступною вищу освіту для них вважали тільки 52,5% (табл. 5).

Таблиця 5

Оцінювання респондентами доступності вищої освіти у 2008 і 2021 роках, %

Питання до респондента		Рік проведення опитування			
		2008		2021	
“Якою мірою є (була) доступною вища освіта для...”		Вас особисто?	Ваших дітей чи онуків?	Вас особисто?	Ваших дітей чи онуків?
Пункт шкали	Варіанти відповіді				
1	Цілком доступною	23,8	17,7	29,1	22,3
2	Радше доступною	24,2	24,2	27,5	30,2
3	Важко сказати, доступною чи ні	16,7	34,2	19,3	28,2
4	Радше недоступною	19,8	18,4	16,5	14,8
5	Зовсім недоступною	14,9	4,3	7,2	3,6
	Не відповіли	0,6	1,3	0,4	0,8
	<i>Середній бал^a</i>	<i>2,8</i>	<i>2,7</i>	<i>2,4</i>	<i>2,5</i>

^a Середній бал обчислювався за шкалою з п'яти пунктів, де одиниця означає, що респондент розцінював вищу освіту як «цілком доступну», п'ятірка — як «зовсім недоступну».

Джерело: масиви моніторингу «Українське суспільство» за відповідні роки.

Отже, незважаючи на зростання позитивної оцінки доступності ВО, різниця між прагненнями й можливостями респондентів усе ще залишається суттєвою.

Утім, попри істотні соціально-економічні проблеми та виклики, високий рівень освіти однозначно став однією з головних потреб українського суспільства. Цілком імовірно, що сутність цієї потреби — утилітарна, адже за часів соціально-економічної нестабільності люди прагнуть знизити свої соціальні ризики, зокрема за рахунок освіти. Але також очевидним є той факт, що українське суспільство рухається в одному напрямі з прогресивними світовими тенденціями розвитку.

ВІКТОРІЯ ГУМЕНЮК,

аспірантка кафедри соціології та Докторської школи імені родини Юхименків Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Архітектура чинників, що впливають на агентність учнів, як підґрунтя для подальших наукових розвідок

Визначення поняття агентності учнів, попри свою центральність у контексті трансформації шкільного навчального середовища в інноваційне, не є загаль-

ноприйнятим та однозначним¹. Очевидно, що різні підходи до концептуалізації цього поняття по-різному трактують способи, за допомоги яких можна цю агентність підсилувати.

У своєму виступі я приділю увагу головно структуруванню множини чинників, що сприяють агентності учнів у процесі шкільного навчання або, навпаки, обмежують її. Передусім зауважу, що теоретичними засадами для концептуалізації поняття агентності учнів обрано так звану реалістичну соціальну теорію Маргарет Арчер та соціально-когнітивну теорію особистості Альберта Бандури. Такий підхід, наголошуючи взаємоформувальний вплив агента і структури, збагачує соціологічне розуміння агентності, поміщаючи «поняття учнівської агентності в процесуальний вимір взаємодії зі структурними чинниками»² і вводячи навчальне середовище (з його структурними і культурними чинниками) в дослідницьке поле як «рівноправного партнера» та рівнозначний предмет дослідження.

Окреслені теоретичні засади визначають розуміння концепту агентності учнів через такі чотири рівні:

- *контекстуальний*, що охоплює як широкий соціально-культурний контекст, так і безпосередній освітній/навчальний;
- *особистісний*, що стосується як індивідуальних переконань, мотивацій та установок, так і фактичних навичок, досвіду та досягнень;
- *міжособистісний*, що передбачає взаємодію з різними людьми в процесі навчання, зокрема вчителями, однокласниками та батьками, які мають величезний потенціал впливу як на розвиток, так і на вияв агентності учнів;
- *темпоральний*, що пов'язаний з різновекторним характером поняття часу стосовно відчуття агентності індивідів та віри у свою здатність діяти. Це відчуття, з одного боку, базується на власному досвіді в минулому, з іншого — впливає на майбутнє бачення себе як агента стосовно певних очікувань та цілей.

Ключові елементи поняття агентності учнів

Грунтуючись на аналізі типів агентності С. Гітліна та Г. Елдера-мол., типології агентності учнів Дж. Чартерис та Д. Смардон, а також беручи до уваги згадані вище теорії М. Арчер та А. Бандури³, можна виокремити три важливі елементи концепту учнівської агентності:

1 Organisation for Economic Co-operation and Development. (2019). OECD Future of Education and Skills 2030. *Conceptual learning framework. Student agency for 2030*. Retrieved from: https://www.oecd.org/education/2030-project/teaching-and-learning/learning/student-agency/Student_Agency_for_2030_concept_note.pdf

2 Гуменюк, В. (2020). Агентність: множинність визначення та операціоналізація в контексті шкільної освіти. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 3, 27–36. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.27-36>

3 Докладніше див.: Archer, M. (1995). *Realist social theory: The morphogenetic approach*. Cambridge, England: Cambridge University Press; Archer, M. (2000). *Being human: The problem of agency*. Cambridge, England: Cambridge University Press; Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York, NY: W.H. Freeman and Co.; Bandura, A. (2001). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52, 1–26. <https://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.1>; Bandura, A. (2006). Towards a psychology of human agency. *Perspectives on Psycho-*

- *емерджентність* — агентність як результат взаємодії агента і структури/культури;
- *темпоральність* — необхідність зважати на різні часові горизонти, минулий досвід, майбутні очікування та актуальні здібності;
- *ідентичність агента*, яка виявляється в процесі рефлексії в результаті взаємодії агента з трьома порядками реальності та віддзеркалюється у планах та орієнтаціях на майбутнє.

Інструмент упровадження інновацій задля зміцнення агентності учнів від експертів ОЕСР

Завдяки роботі дослідників проекту «Інноваційні навчальні середовища»¹ ми маємо інструмент упровадження інновацій «7+3», в якому визначено, по-перше, сім принципів навчання, що становлять ідеологічне тло для трансформації звичного навчального середовища школи в інноваційне, а по-друге, три виміри для оптимізації умов запровадження цих семи принципів.

Отже, щоб навчальне середовище було ефективним та здатним відповісти на виклики сучасності, воно має узгоджуватися з такими принципами навчання²:

- визнавати учнів як ключових учасників процесу навчання, спонукати їх до активного залучення та розвивати розуміння ними їхньої власної навчальної діяльності;
- базуватися на соціальній природі навчання та активно заохочувати групову роботу та навчання у форматі співпраці;
- залучати до роботи з учнями тільки тих професіоналів, які здатні зважати на мотивацію та емоції учнів на шляху до навчальних досягнень;
- бути чутливим до індивідуальних розбіжностей між учнями, зокрема між рівнями їхніх знань;
- розробляти такі освітні програми, які потребують наполегливої роботи та є викликами для всіх, однак не передбачають надмірного навантаження;
- оперувати зрозумілими очікуваннями щодо результатів навчання та використовувати відповідні стратегії оцінювання з акцентом на формульованому

logical Science, 1(2), 164–180. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1745-6916.2006.00011.x>; Charteris, J., & Smardon, D. (2018). A typology of agency in new generation learning environment: Emerging relational, ecological and new material considerations. *Pedagogy, Culture & Society*, 26(1), 51–68. <https://dx.doi.org/10.1080/14681366.2017.1345975>; Hitlin, S., & Elder, G. H., Jr. (2007). Time, self and the curiously abstract concept of agency. *Sociological Theory*, 25(2), 170–191. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9558.2007.00303.x>

1 Проект «Innovative Learning Environments» тривав з 2008 до 2015 року включно та був спрямований на пошук способів підвищення ефективності навчального процесу. Одним з головних результатів проекту є аналіз інноваційних способів організації навчання на мікрорівні (тобто на рівні навчального середовища), а також можливостей їхнього поєднання з мезорівнем (мережею партнерств) та стратегіями втілення змін на системному — макрорівні. Докладніше див.: OECD. (s.a.). *Innovative learning environments*. Retrieved from: <https://www.oecd.org/education/ceri/innovativelearningenvironments.htm>

2 OECD, Centre for Educational Research and Innovation. (2017). *The OECD handbook for innovative learning environments*. <https://dx.doi.org/10.1787/9789264277274-en>

оцінюванні¹ (якісному зворотному зв'язку) з метою допомогти учням у досягненні навчальних результатів;

– сприяти «горизонтальним зв'язкам» крізь різні галузі знань та предмети так само, як між учнями та громадою й зовнішнім світом у ширшому розумінні.

Що стосується вимірів для оптимізації умов запровадження семи принципів навчання, то, на мою думку, вони слугують підґрунтям для певного структурування чинників навчального середовища, в якому агентність учнів і буде виявлятися. До цих чинників належать:

– *педагогічне ядро*, яке складається з ключових елементів (учні, вчителі, зміст освітніх програм, ресурси навчального процесу) та характеру взаємозв'язку між ними (педагогічні принципи, формувальне оцінювання, ефективне використання простору й часу тощо);

– *управлінський*, що насамперед націлений на вдосконалення процесу навчання учнів через запровадження та використання систем збирання та аналізу даних про процес навчання, які дають змогу проаналізувати навчальний досвід кожного учня індивідуально та знайти способи допомогти цим учням навчатися ефективніше;

– *партнерський*, що стосується збагачення та розширення навчальних шкільних середовищ за допомоги партнерств та співпраці з родинами учнів і членами місцевих громад, різними інституціями зі сфер бізнесу, освіти, культури, медіа, а також іншими навчальними середовищами (поза школою).

Пропонована архітектура чинників навчального середовища

Беручи за основу матрицю чинників, визначену в результаті аналізу різних інноваційних середовищ², я пропоную розділити чинники навчального середовища на три рівні: мікро-, мезо- та макрорівень.

Мікрорівень чинників навчального середовища має охоплювати дві основні групи:

- групу чинників педагогічного ядра;
- групу чинників управлінського рівня.

Мезорівень чинників стосується відкритості та здатності навчального середовища школи функціонувати у форматі партнерств, що дасть змогу розширити коло професіоналів, які можуть навчати, а також збагатити процес навчання завдяки навчальному чи практичному учнівському досвіду в інших середовищах.

Макрорівень чинників передусім пов'язаний з виробленням політики уряду в питаннях визначення ролі та функції освітніх стандартів, а також із розро-

1 Формувальне оцінювання називається ще «оцінюванням для навчання». У центрі уваги такого оцінювання — процес виконання певного завдання учнем. На відміну від підсумкового, яке обмежується виставленням оцінки, формувальне оцінювання має на меті організацію навчального процесу з огляду на навчальні потреби кожного учня.

2 Докладніше див.: OECD, CERI. (2013). *Innovative learning environments*. <https://doi.org/10.1787/9789264203488-en>; OECD, CERI (2017). *The OECD handbook for innovative learning environments*. <https://dx.doi.org/10.1787/9789264277274-en>

бленням системи підсумкового оцінювання та заходів, спрямованих на сприяння впровадженню інновацій у сфері шкільної освіти.

СВІТЛАНА ШЕВЧЕНКО,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Освіта під час війни: невідомість і нові можливості

Якщо до міст і сіл, де не ведуться активні бойові дії, станом на квітень 2022 року потроху повертаються дорослі працівники (як з державного, так і з приватного сектору), то діти дошкільного та шкільного віку, вивезені батьками у безпечніші локації (як в Україні, так і за кордоном), поки що не можуть повернутися до нормального навчання.

Введення воєнного стану в Україні зумовило позапланові двотижневі канікули, після завершення яких навчання в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО) мало відновитися в дистанційному форматі (там, де це можливо). Теоретично воно відновилося, але навіть у найкращому разі йдеться про повністю дистанційне навчання за скороченою програмою, під час якого принаймні частина учнів та вчителів перебувають не на своєму звичному місці, без підручників, часто з нерегулярним доступом до інтернету та на тлі сирен повітряної тривоги.

Діти дошкільного та шкільного віку з вимушено переміщених родин у межах України іноді можуть долучитися до навчання в місцевому закладі освіти. Утім, це буде те саме неповноцінне дистанційне навчання.

Приватні школи, які відкрили доступ до своїх навчальних матеріалів, роблять дуже важливу справу. Однак повноцінно скористатися цим зможе лише досить невелика частина школярів — адже доступ до матеріалів передбачає самостійне навчання учня, для чого потрібна як мотивація, так і самодисципліна.

Учні, які опинилися разом зі своїми матерями за кордоном, зазвичай долучаються до дистанційних уроків у тих школах, де вони навчалися до війни. У цьому разі вони перебувають у схожих умовах зі своїми однолітками в Україні, оскільки мають опанувати ті самі навчальні програми. Їм не потрібно ховатися в укриттях під час повітряної тривоги, що є безперечною перевагою, але доводиться долати побутові труднощі в чужій країні та пристосовуватися до різниці в часі. Інший варіант — навчання в місцевих школах, проте воно пов'язане з численними складнощами адаптації в іншомовному середовищі.

Вимірювання якості освіти. У 2018 році Україна взяла участь у міжнародному дослідженні PISA, результати якого дають змогу об'єктивно судити про якість середньої освіти в тих країнах, які до цього дослідження долучаються. Наступна хвиля (згідно з інформацією, наведеною на сайті «PISA Ukraine») планувалася на 2022 рік. Але, найімовірніше, через війну дослідження буде відтерміновано. Результати PISA 2018 року були не дуже втішними для шкільної освіти, а ЗНО 2021 року з математики, під час якого 31,1% учасників не подолали поріг «склав / не склав», засвідчило, що проблем у середній школі, на жаль, чимало. Втім, у минулорічному інтерв'ю інформаційній агенції «РБК-Україна»

очільник Міністерства освіти і науки України стверджував, що падіння якості освіти внаслідок пандемії сягнуло лише 8%, що «не є критичним»¹. У воєнний час імовірність відмови від об'єктивного оцінювання якості освіти зросте. Звичайно, життя та безпека учнів є пріоритетом, але було б доволі зручно й спокусливо приписати війні відмову від проведення об'єктивних оцінювань, здатних показати справжній стан якості освіти. Такий шлях уже означився: ЗНО тимчасово скасовано, а замість нього 2022 року проводитиметься національний мультипредметний тест.

Демографічний вимір. Війна змусила мільйони людей покинути країну, і більшу частину тих, хто виїхав за кордон, становлять сім'ї з дітьми — здобувачами освіти. Згідно з даними дослідження компанії «Info Sapiens», яке виконувалося з 24 до 28 березня цього року, тільки 12% українців, що виїхали за кордон через війну, хотіли або планували там залишитися. Водночас не можна не помічати той факт, що практично в усіх європейських країнах було впроваджено юридичну процедуру тимчасового захисту для громадян України, що дає *право на роботу дорослим та навчання дітям*. Складно передбачити, скільки здобувачів освіти не повернуться додому, але цілком можливо, що за умови успішної інтеграції дітей в освітні системи інших країн частина з них може там залишитися — зокрема, діти дошкільного та молодшого шкільного віку, а також старшокласники, орієнтовані на вступ до університетів у інших країнах. А беручи до уваги, що з потенційних абітурієнтів у західних країнах зостануться найбільш талановиті та мотивовані, проблема «відпливу інтелекту» може ще сильніше загостритися.

Індивідуальна освітня траєкторія та «тіньовий» ринок освіти. Під час карантинних обмежень значно зріс попит на репетиторські послуги, який і до того був високим. Нерідкою була ситуація, коли діти зранку навчалися в державній школі, а після уроків — з репетиторами, тобто фактично отримували приватну освіту за індивідуальним графіком. З огляду на те, що сьогодні навчальний процес відбувається не в повному обсязі, можна припустити, що репетиторські послуги й надалі матимуть попит. Однак належну якість цих послуг не завжди вдається забезпечити.

Нові можливості приватної дистанційної освіти. У період карантинних обмежень зростання попиту на продуману та якісну дистанційну освіту зумовило сплеск пропозиції такого формату в приватному секторі. Для сімей, незадоволених якістю навчання в державних закладах та ціною — у приватних, дистанційні школи могли видатися прийнятним компромісним варіантом. Можна прогнозувати, що в умовах війни попит на такий формат ще більше зростатиме. Але цей попит від самого початку обмежений порівняно невеликою верствою родин, які орієнтуються на самостійне розв'язання питання щодо освіти своїх дітей, не покладаючись у цьому на державу.

Фінансовий вимір. В українському суспільстві панує уявлення про хронічне недофінансування освіти з боку держави. Це цілком зрозуміло, зважаючи на низькі зарплати вчителів та незадовільне матеріально-технічне забезпечення

1 Інтерв'ю було опубліковано 24 травня 2021 року.

багатьох шкіл, особливо в невеликих містечках і селах. Водночас звіт Світового банку говорить про те, що до війни в Україні на освіту виділяли значні кошти — відсоток ВВП, що витрачався на освіту, був вищим, ніж у більшості країн ЄС та ОЕСР. Проте «з великою мережею закладів і скороченням населення учнівського віку» ці ресурси використовувалися неефективно¹.

Утім, під час війни видатки на освіту дійсно істотно скоротили. У матеріалі Любові Марченко для інтернет-видання «Today.ua» від 3 квітня 2022 року зазначається, що в поточному році бюджет Міністерства освіти і науки України буде зменшено на 14,8 млрд грн (10,8 млрд з яких призначалися на освітню субвенцію для місцевих бюджетів). Більшого скорочення (на 32,1 млрд грн) зазнало тільки Міністерство соціальної політики. Певна річ, у довготерміновій перспективі таке урізання видатків на освіту матиме невтішні наслідки.

Освіта з погляду її здобувачів. Важливим напрямом для вивчення змін у сфері освіти мають стати дослідження, цільовою групою яких є діти та підлітки — безпосередні здобувачі освіти. Під час пандемії коронавірусу було проведено два цікаві дослідження. В одному з них порівнювалося ставлення українських та польських учнів до повернення в школи, в іншому — аналізувався вплив пандемії на щоденні практики школярів². Результати показали, що для більшості українських учнів досвід вимушеного дистанційного навчання, попри деякі неочікувані бонуси, виявився радше негативним. І справа не тільки в недоотриманні формальних знань, але й у втраті мотивації до навчання та засвоєнні практик імітації з боку всіх учасників освітнього процесу. Сьогодні зарано говорити про масштабні дослідження дітей та підлітків, однак потрібно пам'ятати, що освітня сфера має брати до уваги не лише думки дорослих, а й думки та почуття самих дітей.

МАРКО АГАРКОВ,

магістрант Каунаського технологічного університету (Литва), експерт з акредитації освітніх програм у Національному агентстві із забезпечення якості вищої освіти (Україна)

Нова нормальність: деякі наслідки пандемії для вищої освіти

Уже в перші місяці й навіть тижні пандемії коронавірусу досить часто було чути вислів «нова нормальність», під якою розуміли життя за іншими правилами та стандартами, продиктованими пандемією, та неможливість повернення до попередніх норм. Про «нову нормальність», до якої слід пристосуватися і

1 World Bank Group. (2019). *Review of the education sector in Ukraine: Moving toward effectiveness, equity and efficiency*. Washington, DC: World Bank. Retrieved from: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/32406>

2 Докладніше див.: Полек, Т., Саніна, Т., & Соболев, Ю. (2021). *Вплив пандемії COVID-19 на щоденні практики дитинства*. Київ: Український культурний фонд. Отримано з: <https://childrencovid19.org.ua>; Юзва, Л. (2021, 17 вересня). Ставлення українських школярів до повернення у школи. Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з: <https://kiiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1061&page=7>

яка вимагатиме від усіх змінити свою поведінку в найближчому майбутньому, йшлося у виступі генерального директора Всесвітньої організації охорони здоров'я (квітень 2020 року)¹.

Пандемія COVID-19 трансформувала всі сфери суспільного життя. Істотних змін зазнав інститут вищої освіти. «Коронавірусна» криза виявила низку проблем, які існували в цій сфері впродовж тривалого часу, як-от залежність від зовнішніх джерел фінансування, недосконалий механізм стратегічного планування, брак обладнання, необхідного для впровадження новітніх освітніх технологій. Перед закладами вищої освіти постали серйозні виклики. Водночас пандемія створила й нові можливості для розвитку університетів.

Розглянемо основні нововведення, які з'явилися в системі вищої освіти у 2020–2021 роках.

Домінування онлайн-формату. З початком пандемії COVID-19 та запровадженням карантину вся вища освіта «переїхала» в онлайн-формат. В опублікованій на сайті інтернет-спільноти «VentureBeat» новині повідомлялося, що аудиторія «Zoom», однієї з найпопулярніших платформ для дистанційного навчання та відеоконференцій, зросла за перші три місяці пандемії у двадцять разів — з 10 млн (грудень 2019 року) до 200 млн користувачів (березень 2020-го)². Утім, продуктивно навчатися в онлайн-режимі могли далеко не всі. Студенти, які мешкали у великих містах або ж були вихідцями з порівняно забезпечених родин, продовжували навчання безперешкодно, оскільки мали доступ до швидкісного інтернету та окремий комп'ютер. А ось тим студентам, чий сім'ї жили в невеликих містечках чи селах або були менш забезпеченими, довелося зазнати певних труднощів — і через неякісний інтернет-зв'язок, і через необхідність ділити домашній комп'ютер з братами чи сестрами. Не останню роль відіграла й матеріально-технічна база закладу освіти, в якому навчався той чи той студент. Мабуть, найперше, що оприявила пандемія коронавірусу в системі вищої освіти (точніше, освіти взагалі), — це нерівність становища її здобувачів — як за розміром доходу їхніх родин, так і за типом поселення.

Інший виклик, що його кинула пандемія системі вищої освіти, полягав у тому, що потрібно було за дуже короткий термін розробити нову методологію й методику викладання навчальних дисциплін, яка була б сумісною з онлайн-форматом. Звісно, це вимагало спеціальних знань і вмінь. Як зазначали українські дослідниці Л. Султанова та М. Желуденко, дистанційна освіта потребує спеціальної підготовки викладача³. Пошук ефективних методик для навчання сту-

1 World Health Organization. (2020, April 13). *WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19*. Retrieved from: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19-13-april-2020>

2 VentureBeat. (2020, April 2). *Zoom's daily participants jumped from 10 million to over 200 million in 3 months*. Retrieved from: <https://venturebeat.com/2020/04/02/zooms-daily-active-users-jumped-from-10-million-to-over-200-million-in-3-months>

3 Султанова, Л., & Желуденко, М. (2020а). Вплив пандемії COVID-19 на розвиток освітніх систем у глобальному, європейському та національному вимірах. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*, 2(18), 171–183. [https://doi.org/10.35387/od.2\(18\).2020.171-183](https://doi.org/10.35387/od.2(18).2020.171-183)

дентів у нових умовах спонукав викладачів переосмислити та змінити підходи до розроблення навчальних курсів та програм.

Цифровізація освіти. Ще до спалаху пандемії дослідницька служба Європарламенту підготувала аналітичний звіт під назвою «Переосмислення освіти в цифрову добу»¹, в якому йшлося про повсюдний вплив цифрових технологій на суспільство та необхідність переосмислення концепції освіти відповідно до сучасних реалій. Цілком правомірно стверджувати, що пандемія COVID-19 актуалізувала цю необхідність з новою силою.

На думку щойно згаданих Л. Султанової та М. Желуденко, цифрова освіта — це «єдина можливість забезпечення безперервності процесу навчання», зокрема «в умовах пандемії та постпандемічної реальності»². А опитування, проведене освітньою компанією «McGraw-Hill» серед 3,3 тис. здобувачів вищої освіти в США в серпні 2016 року, показало, що переважна більшість із них (81%) вважають цифровізацію здатною істотно покращити якість освіти та позитивно вплинути на успішність навчання³.

Посилення уваги до ментального (психічного) здоров'я здобувачів освіти та викладачів. Пандемія коронавірусу та спричинені нею істотні зміни в житті університетів загалом негативно вплинули на ментальне здоров'я учасників освітнього процесу. Ця теза підкріплюється результатами низки досліджень — наприклад, від американської медіа-компанії «Inside Higher Ed»⁴. В опитуванні, здійсненому в березні 2020 року, взяли участь 172 президенти коледжів та університетів (як публічних, так і приватних), і близько 80% з них були стурбовані станом фізичного і психічного здоров'я своїх студентів та працівників. Підвищення рівня стресу і тривожності було також виявлено у 71% студентів одного з публічних (державних) університетів США. Дослідження проводилося у квітні 2020 року, і в ньому взяли участь 195 респондентів⁵.

Природно, що неочікуваний перехід на новий режим роботи й навчання став стресогенним чинником і для багатьох українських студентів та викладачів вишів. Особливо скрутно доводилося викладачам літнього віку, які здебільшого не мали досвіду роботи з освітніми онлайн-платформами. Давалося взнаки

1 Braun, A., März, A., Mertens, F., & Nisser, A. (2020). *Rethinking education in the digital age*. Brussels, Belgium: European Parliamentary Research Service (EPRS), Scientific Foresight Unit (STOA). Retrieved from: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/641528/EPRS_STU\(2020\)641528_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/641528/EPRS_STU(2020)641528_EN.pdf)

2 Султанова, Л., & Желуденко, М. (2020b). Потенціал цифрової освіти в кризових умовах: аналіз та перспективи. *The Scientific Heritage*, 53-4, 46–49.

3 Chernev, B. (2022, April 28). 29 astonishing e-learning statistics for 2022. *Techjury*. Retrieved from: <https://techjury.net/blog/elearning-statistics>

4 Inside Higher Ed. (2020). *Responding to the COVID-19 crisis: A survey of college and university presidents*. Retrieved from: <https://www.insidehighered.com/booklet/responding-covid-19-crisis-survey-college-and-university-presidents>

5 Son, C., Hegde, S., Smith, A., Wang, X., & Sasangohar, F. (2020). Effects of COVID-19 on college students' mental health in the United States: Interview survey study. *Journal of Medical Internet Research*, 22(9), e21279. <https://doi.org/10.2196/21279>

зменшення безпосереднього, «живого» спілкування. Така картина більшою або меншою мірою спостерігалася в закладах вищої освіти (ЗВО) всіх країн.

У всьому світі турбота про ментальне здоров'я (як власне, так і своїх колег) сприяла створенню численних груп психоемоційної підтримки для студентів і викладачів та проведенню індивідуальних онлайн-консультацій.

Трансформація стратегії ЗВО. Зрушення, викликані пандемією COVID-19 у сфері вищої освіти, не тільки підштовхнули викладачів до розроблення нових методик для навчання студентів, а й змусили керівництво багатьох університетів переглянути стратегію їхнього розвитку. В часи пандемії принцип «адаптуйся або помри» став панівним. Ті заклади вищої освіти, які не змогли вчасно адаптуватися до нової реальності та вжити необхідних заходів, або закривалися, або поглиналися іншими ЗВО.

Ситуація, що склалася у зв'язку з надзвичайно високими темпами поширення коронавірусу, вимагала оперативних рішень та заходів, спрямованих на дотримання санітарно-гігієнічних норм, пом'якшення ризиків для фізичного та психічного здоров'я всіх учасників освітнього процесу та продовження навчання в абсолютно нових умовах. Як влучно зауважила експертка в царині вищої освіти Н. Темерман, «COVID-19 випробував університети на організаційну гнучкість ('organisational agility')». Секторові вищої освіти було запропоновано унікальну перспективу — оцінити в ширшому масштабі свою готовність протистояти надзвичайним викликам». Це можливо, якщо відмовитися від звичного, неквапливого темпу поступових змін і натомість перейти до «негайних і радикальних». Тільки в такий спосіб можливо ефективно реагувати на екстраординарну ситуацію¹.

Ще одне питання надзвичайної важливості, яке пандемія поставила на порядок денний, полягало в забезпеченні належної якості освітніх послуг у новому (тобто віртуальному) середовищі. Особливо це питання непокоїло викладачів природничих, медичних, технічних і творчих дисциплін — адже їм потрібно було не лише передати своїм студентам якусь суму теоретичних знань, а й сформувати певні практичні вміння та навички.

Труднощі виникали під час контролю знань — проходження тестів, складання заліків та іспитів, захисту кваліфікаційних робіт. Викладачів та керівників ЗВО турбувало й те, що освітній процес, «переміщений» в онлайн, втрачає низку атрибутів, які здавна поцінювали студенти, — можливість живого спілкування, набуття нового соціокультурного досвіду та участі в громадському житті.

Зміни у фінансуванні закладів вищої освіти. На тлі світової економічної кризи, що сталася внаслідок пандемії коронавірусу та запроваджених у зв'язку з нею карантинних обмежень, державне фінансування сектору вищої освіти суттєво скоротилося. Також зменшилася кількість іноземних студентів — як

1 Temmerman, N. (2021, February 13). Have universities learned how to be ready for a crisis? *University World News*. Retrieved from: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20210208125319719>

наявних, так і потенційних, які через закриття кордонів змушені були змінити свої плани щодо здобуття освіти в іншій країні.

Університетам — передусім тим, значну частину доходів яких становили надходження від іноземних студентів, довелося зіткнутися з фінансовими негараздами та втратою робочих місць. Наприклад, в Австралії станом на травень 2021 року було звільнено понад 40 тис. викладачів ЗВО. Майже всі вони були зайняті повний робочий день, близько 35 тис. працювали в державних університетах. Безробітним став фактично кожен п'ятий. Ті ж, хто залишився, змушені витримувати більші навантаження, ніж раніше, що, безперечно, погіршує їхнє фізичне та психологічне самопочуття та знижує якість викладання.

Причиною такої ситуації стало різке зниження числа іноземних студентів, чій особисті витрати до спалаху пандемії становили понад 20 млрд австралійських доларів на рік. У звіті дослідження під назвою «Катастрофа, якої можна уникнути: скорочення робочих місць у закладах вищої освіти через пандемію та його наслідки»¹ підкреслюється, що вища освіта в Австралії постраждала від пандемії та її наслідків сильніше за будь-яку іншу галузь національної економіки. Скорочення чисельності професорсько-викладацького складу продовжувалося й тоді, коли економіка цієї країни вже відновлювалася.

На жаль, вищеописана картина притаманна тією чи іншою мірою всім країнам світу. Згідно з даними опитування від Міжнародної асоціації університетів, в якому взяли участь викладачі й керівники 424 закладів вищої освіти зі 109 країн, більшість респондентів вважали саме фінансові наслідки «коронакризи» найсерйознішим викликом для своїх закладів².

Нова педагогіка. «Пандемічна» епоха показала, наскільки сьогодні важливо бути добре обізнаними з цифровими технологіями, постійно підвищувати свою кваліфікацію, бути відкритими до інновацій, залишатися продуктивними в умовах ризику та невизначеності. COVID-19, без перебільшення, прискорив процес модернізації вищої школи, змусивши викладачів переглянути та оновити зміст навчальних планів і програм, відмовитися від застарілих підходів до ведення занять, опанувати нові, ефективні способи утримування уваги та інтересу студентів. Керівників ЗВО пандемія «зобов'язала» дбати як про матеріально-технічну базу своїх закладів (потужні комп'ютери, мережеве обладнання, програмне забезпечення для дистанційного навчання), так і про належний рівень цифрової компетентності та методичної підготовки персоналу, чиїм першорядним завданням було забезпечувати навчальний процес у змінених умовах.

1 Докладніше див.: MacGregor, K. (2021, September 17). Study finds 40,000 tertiary jobs lost during pandemic. *University World News*. Retrieved from: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20210917061003607>; Littleton, E., & Stanford, J. (September 2021). *An avoidable catastrophe: Pandemic job losses in higher education and their consequences*. Canberra, Australia: The Australia Institute's Centre for Future Work.

2 Marinoni, G., van't Land, H., & Jensen, T. (2020). *The impact of COVID-19 on higher education around the world (IAU Global Survey Report)*. Paris, France: International Association of Universities (IAU). Retrieved from: https://www.iau-aiu.net/IMG/pdf/iau_covid19_and_he_survey_report_final_may_2020.pdf

Результативність дистанційного навчання значною мірою залежала й від якості та регулярності комунікації студента з викладачем. Тому під час пандемії зросла популярність не тільки платформ для організації віддаленого навчання, а й різноманітних застосунків для обміну миттєвими повідомленнями («Viber», «Telegram», «Whatsapp» та ін.), які забезпечували постійний зворотний зв'язок. На порядку денному постало питання про цифровий етикет і правила роботи в дистанційному режимі.

Пандемія COVID-19 також продемонструвала важливість певних особистісних якостей та соціально-емоційних навичок¹, виробленню яких у вищій школі не приділяли достатньої уваги. Це креативність, наполегливість, емпатія, емоційна стійкість, толерантність до невизначеності, самоконтроль, вміння керувати часом. Ці ж якості і навички сьогодні чи не найбільше поцінують на ринку праці, тому їхній діагностиці та розвитку має бути відведене належне місце в навчальних програмах.

Висновки. Безперечно, ті зміни у вищій школі, про які йшлося в цій доповіді, справлятимуть довготерміновий вплив не тільки на сферу освіти, а й на «постковідний» світ загалом. Пандемія показала, що чи не найважливішими чинниками життєздатності як окремого університету, так і всієї системи вищої освіти є організаційна гнучкість, адаптивність та оперативність. У «постковідні» часи конкурентоспроможними будуть ті заклади вищої освіти, які зуміють швидко й успішно адаптуватися до нових реалій, стати організаціями, менш уразливими до криз.

Щоби вижити та ефективно функціювати в «постпандемічному» світі, університети мають виробити нову, сміливу візію, яка прискорюватиме впровадження інноваційних освітніх та бізнесових моделей у їхню діяльність. Пандемія «навчила» вищу школу діяти оперативно та показала, що швидкі зміни є цілком можливими. Але для того, щоб ці зміни були успішними, їх мають здійснювати ініціативні та вмотивовані працівники. Безумовно, людський капітал під час адаптації до «нової нормальності» відіграватиме вирішальну роль.

ІРИНА НЕЧІТАЙЛО,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та психології Харківського національного університету в внутрішніх справах

«Коди нерівності» в освіті:

деякі методологічні та методичні аспекти дослідження

Дослідження ролі освіти в процесах творення та відтворення соціальної нерівності має давню традицію. Нерівність є проблематичною для суспільства, оскільки вона породжує явні або латентні соціальні конфлікти, потрясіння та

1 Остапенко, В.М. (2020). Освіта для сталого розвитку в умовах пандемії COVID-19. В *Цілі сталого розвитку: проблеми і можливості досягнення в Україні та світі. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених (Северодонецьк, 12 листопада 2020 р.)* (с.с. 54–57). Северодонецьк, Україна: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля.

девіації. Це відбувається в ситуації недовіри «соціальних ліфтів» (як механізмів вертикальної соціальної мобільності) та браку легальних шляхів отримання соціально значущих ресурсів. Одним з таких «ліфтів» є освіта. Попри всі нововведення в цій сфері впродовж останнього десятиріччя (запровадження ЗНО, реформа «Нова українська школа» та ін.), які за змістом є цілком конструктивними й мали би сприяти вирівнюванню шансів на освіту серед представників різних соціальних груп, насправді такого вирівнювання не спостерігається.

П. Бурдьє, Б. Бернстайн та інші дослідники вказують на неочевидність дійсних причин відтворення соціальної нерівності в освіті й через освіту, під впливом яких різні біографії зумовлюють нерівні шанси на успішне навчання. Зокрема, зауважено, що різні соціальні (як-от соціально-класові) групи використовують різні мовні зразки в повсякденному житті. Наприклад, представники неінтелектуальної (фізичної) праці здебільшого вживають короткі, прості, часто незакінчені речення, які мають обмежену синтаксичну структуру. Комунікація будується на простому принципі використання мови, в результаті чого формуються прості когнітивні коди та когнітивні системи низького рівня складності. Натомість мова представників інтелектуальної праці вирізняється довшими реченнями, що зазвичай мають складну структуру, чіткий початок і логічне завершення. У цьому разі комунікація ґрунтується вже на складному принципі використання мови, що сприяє формуванню складних когнітивних кодів і когнітивних систем високого рівня складності. Саме соціальні відносини, зумовлені позицією в соціальній структурі, визначають принципи використання мови (простий чи складний), лексичний і синтаксичний вибір, набір метафор, символів та структуру комунікації загалом, що, своєю чергою, впливає на формування когнітивних кодів і когнітивних систем різного рівня складності¹.

Когнітивні коди заслуговують на увагу соціологів, оскільки саме вони є мінімальними одиницями когнітивного ресурсу індивідів і груп — як одного з найнепомітніших, проте досить потужних чинників відтворення соціальної (зокрема соціально-класової) структури та нерівності. Потужність цього чинника зумовлюється специфікою функціонування системи освіти, яка полягає в тому, що освіта (як комунікаційна система) оперує переважно складними кодами.

Когнітивні коди знаходять вияв під час виконання людиною конкретних завдань різного рівня складності. Для диференціації когнітивних кодів за ступенем складності застосовуються ситуативні тести. Єдиний відомий метод дослідження когнітивних кодів у соціології — це тест групування картинок, який свого часу був використаний Б. Бернстайном, а згодом — його послідовниками². Дослідники показали, що в дітей, які походять з різних соціально-класових груп, формуються різні когнітивні коди, що зумовлює успішність (або неуспіш-

1 Докладніше див.: Bernstein, B. (1971). *Class, codes and control*, in 2 vol., vol. 1: Theoretical studies towards a sociology of language. Abingdon-on-Thames, England: Routledge & Kegan Paul; Bourdieu, P., & Passeron, J.-C. (1977). *Reproduction in education, society and culture*. London, England: Sage.

2 Докладніше див.: Atkinson, P., Davies, B., & Delamont, S. (Eds.). (1995). *Discourse and reproduction: Essays in honor of Basil Bernstein*. Cresskill, NJ: Hampton Press; Sadovnik, A.R. (1991). Basil Bernstein's theory of pedagogic practice: A structuralist approach. *Sociology of education*, 64(1), 48–63.

ність) у навчальній діяльності. Вихідці з родин представників неінтелектуальної (фізичної) праці є переважно носіями простого (обмеженого) когнітивного коду. Натомість вихідці з родин представників інтелектуальної праці є здебільшого носіями складного (розширеного) когнітивного коду, який за своєю складністю збігається з кодами освіти, тому ці діти від початку мають більше шансів бути успішними в навчанні, що є несправедливим.

Зацікавившись цією ідеєю, ми вирішили провести дослідження «кодів нерівності» серед українських дітей¹. Для цього було використано методику Б. Бернстайна, описану в його книзі «Клас, коди і контроль: структура педагогічного дискурсу». Згідно із завданнями дослідження нами було висунуто такі гіпотези: а) існує диференціація дітей 5–6 років за ступенем складності когнітивних і розвиненості мовних кодів; б) ступінь складності когнітивних і розвиненості мовних кодів у дітей (як їхніх носіїв) корелює з родом і видом професійної діяльності їхніх батьків; в) з огляду на те, що коди можуть розвиватися, провідним чинником інтенсифікації/гальмування їхнього розвитку є специфіка вторинної педагогічної праці (яка здійснюється вчителями чи вихователями), зокрема ступінь її авторитарності/демократичності.

Для виконання завдань та перевірки гіпотез дослідження ми використовували відразу кілька методів: а) тестування (тест групування картинок; його проходили діти 5–6 років); б) анкетування або напівформалізоване інтерв'ю (з учителями або батьками цих дітей, залежно від ситуації); в) глибинне інтерв'ю (з учителями дітей).

Тестовим матеріалом слугували картки Глена Домана — чотири комплекти, кожен з яких складався з 10 штук і містив групу однопорядкових зображень: а) дикі тварини; б) свійські тварини; в) овочі; г) фрукти.

Використання тесту ґрунтується на тезі про те, що різні за складністю когнітивні коди породжують відповідні комбінаторні можливості організації смислів. Семантичний базис простих кодів представлений конкретними смислами, залежними від локального контексту. Семантичний базис складних кодів становлять смисли, які є більш універсальними, менш залежними від локального контексту або ж вирізняються високим ступенем унікальності.

Попереднє пілотажне дослідження показало, що розділити коди виключно на простий/складний або розвинений/обмежений — завдання нездійсненне. Тому, виконуючи процедуру операціоналізації, ми вирішили задати ці дихотомічні ознаки порядковими шкалами, ранжованими за ступенем складності когнітивного та мовного кодів (від більшої складності до меншої). Отже, ознака складності когнітивного коду містила чотири альтернативи: а) «складний» код; б) «радіше складний»; в) «радіше простий»; г) «простий». За індикаториправили: а) кількість варіантів групування карток; б) прив'язка до локального/глобального контексту; в) активність залучення абстрактного мислення й фантазії.

1 Дослідження проводилося в Харкові, у 2013–2014 роках. У ньому брали участь 402 дитини (299 учнів перших класів та 103 вихованці підготовчих груп дитячих комбінатів) і 16 учителів перших класів/вихователів-методистів дитячих комбінатів. Вибірка була квотною (за статтю) та репрезентувала генеральну сукупність $N = 75000$ (кількість дітей 5–6 років у Харкові в 2013 році, згідно зі статистичними даними). Похибка вибірки становила 5%.

Ознаки «складного» коду: а) дитина демонструє три-чотири варіанти групування карток; б) залучає абстрактне мислення та фантазію; в) зрозуміло й послідовно пояснює перебіг своїх думок під час виконання поставленого завдання; г) контекст, з якого вона вилучає смисли, є порівняно широким.

Висновок про «радше складний» код ми робили тоді, коли дитина: а) демонструвала два варіанти групування, один з яких (або обидва) ґрунтувалися на абстрактному мисленні та не були прив'язаними до локального контексту; б) доступно і виразно аргументувала, чому саме так розклала картки.

«Радше простий» код — дитина демонструє два варіанти групування, прив'язуючись в обох випадках до локального контексту, або один варіант, який не пов'язаний з локальним контекстом. Проте чітких аргументів щодо способу групування карток вона не наводить.

«Простий» код виявлявся в тому, що дитина демонструвала тільки один спосіб групування з очевидною прив'язкою до локального контексту. Це простежувалося в обґрунтуванні способу групування. Інша ознака «простого» коду — хаотичне групування карток без пояснення способу.

Ми помітили, що носії «складного» коду розкладали картки так, що першою зазвичай ішла найвіддаленіша від локального контексту комбінація. Утім, випадки, коли дитина демонструвала тільки такий варіант групування (не прив'язаний до локального контексту), траплялися нечасто. Можливо, це було тоді, коли вона підглядела чи підслухала, як це роблять інші. Здебільшого, якщо спочатку демонструвався не прив'язаний до локального контексту варіант групування, за ним слідував принаймні один інший варіант.

Ознака розвиненості мовного коду також була представлена чотирма альтернативами: а) «дуже розвинений»; б) «достатньо розвинений»; в) «радше обмежений»; г) «обмежений». Індикаторами слугували: а) спроможність/ неспроможність дитини послідовно викладати свої думки та зрозуміло пояснювати логіку групування; б) простота/складність «мови» такого пояснення.

«Дуже розвинений» мовний код ми констатували тоді, коли діти пояснювали свій спосіб групування правильно, логічно, використовуючи довгі фрази, складні речення та звороти, метафори, узагальнювальні слова. «Достатньо розвинений» код — у тих випадках, коли спосіб групування пояснювався правильно, але небагатослівно. Такий мовний код є типовим чи, інакше кажучи, модальним для групи дітей віком 5–6 років. «Радше обмежений» код характеризується невиразністю пояснень, вирваними з контексту окремими словами, незакінченими фразами тощо. «Обмежений» код виявлявся в мовчанні дитини або невиразних звуках, які нічого не означали.

Результати одновимірного розподілу за ознаками показали, що дійсно існує диференціація дітей віком 5–6 років за ступенем складності когнітивних та мовних кодів. Носіями «складного» й «радше складного» когнітивних кодів є меншість дітей (39,8%). Мовний код більшості (52,1%) учасників тестування можна позначити як «достатньо розвинений». Як щойно зауважено, він є типовим для п'яти-шестирічних дітей.

Щоби виконати друге завдання нашого дослідження, типи кодів (визначені за ступенем складності та розвиненості) потрібно було зіставити із соціаль-

но-статусними характеристиками родини, в якій виховувався носій цих кодів (тобто дитина). Для встановлення цих характеристик були застосовані методи анкетування та напівформалізованого інтерв'ю з педагогами або батьками дітей (залежно від того, хто легше йшов на контакт). Отже, анкета (для батьків) або бланк інтерв'ю (для педагогів) мали однакову структуру та зміст. Вони містили кілька блоків запитань, один з яких передбачав вимірювання таких ознак: освіта батьків, професія батьків, матеріальне становище сім'ї.

Кореляційний аналіз показав, що найсильніший зв'язок спостерігається між ознаками, що характеризують ступінь розвиненості когнітивного й мовного кодів, та ознакою професійної належності матері (коефіцієнти Чупрова та Крамера дорівнювали 0,3 та 0,4 відповідно).

З метою глибшого аналізу за основною шкалою професійної належності матері (яка спочатку мала вигляд відкритого запитання) нами була побудована додаткова порядкова ознака, ранжована за принципом класової схеми Дж. Голдторпа (у значно спрощеному її варіанті). Шкала містила чотири ранги, умовно позначені як: а) «VIP-клас» (власники бізнесу та управлінці вищої ланки); б) «інтелігенція/фахівці» (представники розумової праці, тобто науковці, педагоги, юристи та ін., а також службовці вищої ланки, лікарі, представники творчих професій); в) «дрібні службовці» (зокрема бухгалтери, працівники пошти, медичні сестри); г) «робітники та обслуговувальний персонал» (продавці/реалізатори, перукарі, листоноші тощо).

Після додавання нової ознаки було знову проведено кореляційний аналіз, який теж показав наявність помітного прямого зв'язку між професійною належністю матері та ступенем розвиненості когнітивного коду її дитини (коефіцієнти рангової кореляції перевищили значення 0,5¹). Інакше кажучи, чим нижчий професійно-класовий статус матері, тим менш розвинений когнітивний код дитини. Стосовно мовного коду зв'язок виявився слабшим — коефіцієнти рангової кореляції Пірсона та Спірмена дорівнювали 0,3 і 0,35 відповідно.

Спираючись на результати факторного аналізу, ми змогли виокремити чотири кластери за ознакою професійної належності матері дитини (як найактивнішого й найвпливовішого агента соціалізації, про що свідчать дані одновимірного розподілу): а) «VIP-клас» ($n = 30$); б) «інтелігенція/фахівці» ($n = 76$); в) «дрібні службовці» ($n = 121$); г) «робітники та обслуговувальний персонал» ($n = 175$). Розміри груп значно відрізняються, але приблизно віддзеркалюють загальну картину розподілу населення України за професійним статусом.

Повертаючись до чинників формування когнітивного та мовного кодів дитини, підкреслимо, що ні матеріальне становище родини, ні її склад, ні будь-які інші соціально-демографічні характеристики, пов'язані із соціальним походженням, які в нашому розумінні є аскриптивними, не справляють такого сильного впливу, як рід і вид професійної діяльності, а також освіта батьків, зокрема матері.

1 Деться про коефіцієнти рангової кореляції (r) Пірсона та Спірмена, що показують силу й напрямок зв'язку між досліджуваними ознаками. Чим ближчим є r до нуля, тим слабший зв'язок між ознаками; r прямує до -1 у разі тісного (сильного) оберненого зв'язку і до 1 у разі сильного прямого зв'язку.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що дослідження когнітивного й мовного кодів уможливує вихід за межі психології, який потрібний для того, щоб зробити важливі соціологічні висновки щодо взаємозв'язку соціального походження індивіда та його успішності в навчальній діяльності, а також виявити глибинні чинники відтворення й закріплення соціальної нерівності через освіту. Когнітивний і мовний коди є прихованими «медіаторами» процесу відтворення соціальної нерівності в освіті, дослідження яких дає змогу вийти на рівень конкретних рекомендацій стосовно коригування програм і методів навчання, з орієнтацією на педагогіку когнітивного й мовного «підтягування» дітей, які цього потребують. Такі програми й методи покликані допомогти дітям (незалежно від професійної належності їхніх батьків) просуватися вгору — спочатку освітніми, а потім і соціальними сходами.

ОКСАНА СІРА,

кандидат філософських наук, завідувачка відділу новітніх технологій, національно-патріотичного виховання та лідерства Державного інституту сімейної та молодіжної політики

Національно-патріотичне виховання в Україні як необхідний складник у розвитку громадянського суспільства та державотворення

Зараз ініціативу можна виявляти вільно, але має бути готовність узяти на себе відповідальність. Не треба вказувати молоді, що робити, вона розбереться сама. Важним є виховати в ній правильні цінності і дати правильні орієнтири.

Любомир Гузар

Розглядаючи освіту як цілеспрямований процес навчання й виховання в інтересах особистості, суспільства та держави, сьогодні більш ніж доречно звернути увагу на виховний компонент, зокрема національно-патріотичне виховання (НПВ)¹. Нині існує розуміння того, що сучасний зміст виховання має бути зорієнтований на становлення національно свідомого та патріотично налаштованого громадянина. Адже за недостатню увагу чи формальне ставлення до цих аспектів виховання доводиться платити дорогою ціною, особливо в період кризових ситуацій та загроз державному суверенітету. Ми зіткнулися з цим як у 2014 році, коли розпочалася збройна агресія Російської Федерації на Сході України, так і в 2022-му, вже в умовах повномасштабної війни. За свободу, гідність і територіальну цілісність наші співвітчизники щодня віддають свої життя.

1 Докладніше див.: Сіра, О.В., Волков, В.О., & Ярошенко, О.В. (2021). *Основи розвитку сфери національно-патріотичного виховання: методичний посібник для фахівців у сфері НПВ*. Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики.

Перед державою постає завдання переглянути своє ставлення як до національно-патріотичного виховання, так і до гуманітарної політики загалом. Цим питанням потрібно приділяти значно більше уваги. У Стратегії національно-патріотичного виховання підкреслюється, що в Україні воно є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості на засадах суспільно-державних (національних) цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність), формування у громадян почуття патріотизму, поваги до Конституції та законів України, соціальної активності та відповідальності за доручені державні та громадські справи, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України, сповідування європейських цінностей¹. Однак задекларований пріоритет НПВ має тепер більш системно реалізуватися на практиці, оскільки воно є ще й важливим безпековим чинником.

Водночас варто зауважити, що виховання має історично визначений контекст, тісно пов'язаний з умовами життя, в яких перебуває суспільство, зі світоглядом народу, із психологією нації. Національне виховання закладає підґрунтя для відродження душі народу, тоді як патріотичне спрямоване на формування цілісної громадянської позиції, почуття належності до країни та українського народу, гордості за державу, відповідальності за її долю. Специфіка національно-патріотичного виховання полягає в нерозривному та гармонійному поєднанні цих двох компонентів. На нашу думку, дотепер саме першому (національному) не приділялося достатньої уваги.

Національне виховання передбачає не стільки засвоєння відповідних знань, скільки участь особистості в духовному, культурному та господарському розвитку свого народу, в творенні культурних цінностей. Кожне суспільство створює притаманні йому загальні й специфічні ціннісні системи та кодекси, що віддзеркалюють їхні домінуючі інтереси й цілі. Людина як член цього суспільства сприймає вироблені цінності, системи, кодекси та норми як орієнтири своєї поведінки. Засвоєння особистістю цих цінностей є одним із показників успішності процесу культурної ідентифікації, розвитку національної самосвідомості.

Через залучення молоді людини до конструктивної та творчої участі в національній культурі ми готуємо її до участі в культурі загальнолюдській та засвоєння її здобутків. Однак першоосновою має бути виховання саме на власних культурних надбаннях. Надзвичайно важливим аспектом формування й розвитку особистості та фундаментом національно-патріотичного виховання (що яскраво виявилось в умовах сьогоденної війни) є утвердження поваги як до державної мови, так і до національних цінностей, піднесення їхнього престижу серед пересічних громадян. Національні цінності мають бути тим консолідувальним чинником для українського суспільства, який забезпечить його подальший розвиток і стане запорукою зміцнення української державності.

1 Указ Президента України № 286 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання». (2019). Отримано з: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025>

**Теми усних виступів та надісланих презентацій від решти учасників
круглого столу «Освіта: царица для соціологічних досліджень та
запорака виживання суспільства в надзвичайних умовах»**

Історія освіти як соціального інституту та соціологічні дослідження в цій сфері: короткий огляд (Ольга Максименко, Інститут соціології Національної академії наук України)

«Всеосвіта»: різнобічна методична допомога для вчителів та нові можливості для підвищення кваліфікації педагогічних працівників (Світлана Баженова, Національна освітня платформа «Всеосвіта»; Сергій Пархоменко, Національна освітня платформа «Всеосвіта»)

Моніторингове дослідження «UNIDOS»: методологія та результати (Микола Сидоров, факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

Експерти Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти як соціально-професійна група: соціологічний портрет (Оксана Олійник, факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Ірина Щиголь, факультет соціології КНУ імені Тараса Шевченка; Олексій Полтораков, Національна академія внутрішніх справ України)

Професійне самовизначення та освіта: напрями соціологічних досліджень (Михайло Савченко, Інститут соціології НАН України)

«Overeducated» молодь на ринку праці (Валентин Луконін, Інститут соціології НАН України)

Неформальна освіта як важливий аспект інтеграції та самореалізації студентів (Аліна Волкова, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»)

Використання методу формування RDS-вибірки у соціологічних дослідженнях на тему інклюзивної освіти (Ірина Микитюк, Львівський національний університет імені Івана Франка)

Impacts of the coronavirus pandemic on student learning: A summary of survey data from six Sydney primary schools (Christina Ho, University of Technology, Sydney, Australia)

Study and the consequences of COVID-19 for young adults in Australia: Building on a report by Hernán Cuervo, Quentin Maire, Julia Cook and Johanna Wyn (Quentin Maire, The University of Melbourne, Australia)

Життєві пошуки молоді крізь призму викликів соціальної катастрофи сьогодення: методологічні аспекти вивчення (Євген Сірий, Державний інститут сімейної та молодіжної політики)

Актуалізація соціології війни в контексті нової української реальності (Людмила Дудко, Черкаське регіональне відділення Соціологічної асоціації України)

«Лист солдату», «Fearless Ukrainians», «Sharing is caring», «Підтримка роду», «Супергерої безпеки» та інші приклади онлайн-уроків воєнного часу (Наталія Марчук, Базилівщинська гімназія Машівської селищної ради Полтавської області, Тетяна Земляна, Одеський фаховий коледж мистецтв імені К.Ф. Данькевича, Ольга Максименко, Інститут соціології НАН України)

Отримано 04.06.2022